
Науково-
документальна
серія книг
«Реабілітовані історією»

У ДВАДЦЯТИ СЕМИ ТОМАХ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

ТРОНЬКО П. Т. (голова)	МАКОВСЬКА Н. В.
РЕСНТ О. П.	МАРЧУК Є. К.
(заступник голови)	МОТРЕНКО Т. В.
ДАНИЛЮК Ю. З.	НОВОХАТЬКО Л. М.
(заступник голови)	ПАПАКІН Г. В.
БОГУНОВ С. М.	ПИРИГ Р. Я.
БОГУЦЬКИЙ Ю. П.	ПРИСТАЙКО В. І.
БОРЯК Г. В.	ПШЕННИКОВ О. М.
ВОЙНАЛОВИЧ В. А.	РЕПРИНЦЕВ В. Ф.
ГОРБИК В. О.	РУБЬЛОВ О. С.
ЖУЛИНСЬКИЙ М. Г.	СКЛЯРЕНКО Є. М.
ЗЯБЛЮК М. П.	СМИРНОВ Ю. О.
КОКІН С. А.	СМОЛІЙ В. А.
КРЕМЕНЬ В. Г.	СОХАНЬ П. С.
КУРАС І. Ф.	ТАБАЧНИК Д. В.
ЛИТВИН В. М.	ЧИЖ І. С.
ЛОЗИЦЬКИЙ В. С.	ШЕМШУЧЕНКО Ю. С.

УЖГОРОД
2003

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

К н и г а п е р ш а

ОБЛАСНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

РІЗАК І. М.
(голова)
ДОВГАНІЧ О. Д.
(заступник голови)
ХЛАНТА О. В.
(секретар)
ГУСТІ В. П.
ДЕЛЕГАН М. В.
ДМИТРУК В. І.
ІЛЬНИЦЬКИЙ В. І.
КЕРЕЧАНІН В. М.
КОРШИНСЬКИЙ І. Ю.
КОМАРНИЦЬКИЙ В. М.
МІЛЬЧЕВИЧ І. І.
ПОПОВИЧ П. П.
РОГАЧ В. А.
ФЕДАКА П. М.
ХУДАНИЧ В. І.
ЧОРІ Ю. С.

ВАТ “Видавництво “Закарпаття”

ББК 63.3[4УКР]6
Р 31
УДК 94[477]

Науково-документальна серія книг “Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах” готується і виходить у світ згідно з постановою Президії Верховної Ради України № 2256—ХІІ від 6 квітня 1992 р. та постановою Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р. Обласний том “Реабілітовані історією. Закарпатська область” включає дві книги. У першій детально показано обмеження політичних прав і свобод громадян за часів Чехословацької республіки (1919—1939) та репресії угорського окупаційного режиму проти громадян краю (1939—1944), охарактеризовано переслідування громадян радянським тоталітарним режимом у передвоєнні та повоєнні роки, окремим розділом подано довідки про громадян, які були репресовані на території Закарпатської області.

Рецензенти:

Вегеш М. М. — доктор історичних наук,
директор Інституту карпатознавства, професор,
зав. кафедри політології Ужгородського національного університету
Ілько В. І. — доктор історичних наук,
професор Ужгородського національного університету

Редактор Д. М. Федака

ISBN 966-7703-73-8

© О. Д. Довганич, О. В. Хланта,
О. М. Корсун, 2003
© Науково-редакційний відділ тому
“Реабілітовані історією. Закарпат-
ська область”, 2003
© Ю. І. Бірюков, художнє оформлен-
ня, 2003

ВІД ОБЛАСНОЇ РЕДКОЛЕГІЇ

З незалежненням України не лише фахівці, але й широкі верстви населення проявляють великий інтерес до рідної історії, особливо до її трагічних сторінок, приховуваних радянським режимом подій і фактів. Однією з таких трагічних сторінок були масові репресії громадян як у довоєнний, так і повоєнний періоди. Репресованих відправляли на заслання, у табори за межі сучасної нашої держави, інтернували, позбавляли громадянства та інших прав і свобод.

І це відбувалося впродовж всіх років існування радянської держави. Ще 10 серпня 1922 року був прийнятий декрет “Про адміністративне заслання”, який передбачав утворення при НКВС РСФРР Особливої комісії з правом вислання в адміністративному порядку (без суду і слідства) осіб у визначені місцевості держави і навіть за кордон “за контрреволюційні виступи” строком на 3 роки.

Цей декрет одразу ж був апробований на інтелігенції. Уже в серпні того ж 1922 р. за кордон було вислано 160 громадян, серед них ректори вищих навчальних закладів, відомі вчені-історики, математики, економісти та інші. Цим актом влада прагнула залякати інтелігенцію, що намагалася відстоювати свої погляди на проблеми життя і політику держави.

Наступний декрет, який допускав “позасудові розправи, аж до розстрілу осіб, взятих на місці скоєння злочину” дав ще ширші права Державному політичному управлінню при НКВС СРСР. Його дія поширювалася не лише на грабіжників і бандитів, але й на представників “антирадянських політичних партій” та інших “соціально небезпечних” громадян.

Масові репресії здійснювалися і в період колективізації сільського господарства, про що яскраво свідчать політичні процеси 30—40-х і початку 50-х років, коли через особливі наради, колегії, “трійки” і “двійки” в табори ГУЛАГу було відправлено сотні тисяч громадян. В СРСР запанувало жорстоке сталінське свавілля, яке було антиподом демократизму, громадянського суспільства та правової держави. В такий спосіб, як відомо, було закріплено єдину ідеологію та єдину правлячу партію, встановлено насильство над людиною, контроль над її духовним життям і творчістю. Була заборонена будь-яка політична опозиція і вільнодумство. І хоча минуло уже чимало часу, але в суспільстві ще й досі не вмер міф про Сталіна, нібито непричетного до масових репресій. Документи, конкретні дії, історичні джерела і самі репресовані свідчать про інше. Подібного терору історія ще не знала.

Заради істини треба сказати, що ще за радянських часів, у серпні 1990 року, Указом Президента СРСР “Про поновлення прав всіх жертв політичних репресій 20—50-х років” засуджено масові репресії як несумісні з нормами цивілізації.

17 квітня 1991 року Верховна Рада України ухвалила закон “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”,* у якому зазначено, що “мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання. Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинилися сталінським режимом та його провідниками в республіці. При судових та позасудових розправах грубо нехтувалися норми Конституції, покликаної охороняти права і свободи

* Див. “Додатки” у цій книзі, с. 142—147.

громадян, елементарні норми судочинства”. Верховна Рада засудила репресії і відмежувалася від терористичних методів керівництва суспільством, висловила співчуття жертвам необґрунтованих репресій, їх рідним і близьким. Вона проголосила необхідність відновлення справедливості й усунення наслідків свавілля.

6 квітня 1992 року Президія Верховної Ради України, а 11 вересня 1992 року Кабінет Міністрів України підтримали пропозицію Академії наук України, Служби безпеки України, Державного комітету України по пресі, Українського культурно-просвітницького товариства “Меморіал” ім. В. Стуса, Всеукраїнської спілки краєзнавців про випуск багатотомної науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, яка покликана відновити історичну справедливість і повернути історії незаслужено забуті імена як державних діячів і представників культури, так простих робітників і селян, учнів середніх шкіл і студентську молодь, які були репресовані тоталітарним режимом.

Питання реабілітації репресованих громадян конкретно було поставлено ще у січні 1989 року, коли тодішня Президія Верховної Ради СРСР законодавчим актом відміняла рішення, винесені в період 30—40-х і на початку 50-х років діючими в той період “трійками” і “особливими нарадами”. Усі громадяни, що були репресовані рішеннями зазначених позасудових органів, підлягали реабілітації. На той час і на початку 90-х років значну роботу по реабілітації громадян, репресованих в Закарпатській області, провели обласні суд і прокуратура, управління Служби безпеки України в Закарпатській області.

13 січня 1993 року на виконання постанови Кабінету Міністрів України № 530 “Про підготовку і видання серії книг “Реабілітовані історією” в Закарпатській області було прийнято розпорядження, згідно з яким була затверджена обласна редакційна колегія і штатна робоча група та її керівник. До редколегії ввійшли відповідальні працівники облдержадміністрації, крайової організації Всеукраїнського товариства політ’язнів і репресованих, науковці та громадські діячі. За рекомендацією Головної редакційної колегії в Києві перед ними було поставлено основне завдання — неупереджено осмислити негативні явища, пов’язані з незаконними репресіями в період тоталітаризму, опрацювати всі архівно-слідчі справи на реабілітованих громадян, об’єктивно висвітлити проблеми минулого і підготувати пропозиції по увічненню пам’яті всіх жертв репресій.

Хронологічні рамки закарпатського тому всеукраїнського видання “Реабілітовані історією” співпали з часом входження Закарпаття до України у 1945 році. Політичні репресії населення краю до 1945 року знайшли своє відображення у “Вступі” в параграфах “Обмеження політичних прав і свобод громадян у період Чехословацької республіки” та “Репресії угорських окупаційних властей проти громадян краю”. Післявоєнні репресії подано згідно із сучасним адміністративно-територіальним поділом Закарпатської області.

Обласний том “Реабілітовані історією” у двох книгах є своєрідним меморіалом всіх тих, що стали жертвами однієї з найжорстокіших в історії людства політичних систем, у якій органи безпеки виконували роль знаряддя політичного терору, спрямованого проти громадян своєї країни. Вони діяли за принципом, про який тривалий час не можна було ні писати, ні навіть згадувати. А це був жорстокий, контрольований з центру процес, і місцеві органи виступали слухняним знаряддям у руках московського керівництва. Тому архівно-слідчі справи і так звані “контрреволюційні організації” росли, як гриби; вони фабрикувалися з великим розмахом, коли потрібно було затаврувати членів уряду Карпатської України, націоналістів ОУН, учасників антирадянських підпільних молодіжних організацій, інших антирадянщиків і “шкідників”, які чинили опір беззаконню радянського номенклатурного керівництва та владних чинників.

На відміну від того періоду, коли історія писалася в темних або світлих барвах у залежності від теми дослідження і кон’юнктури, нині науковці виробляють правдивий погляд на поживклі архівні документи, дивляться на них очима неупереджених фахівців, розчищають їх від застарілої іржі, осмислюють роль каральних органів тоталітарної системи, пишуть чисті, незаплямовані аркуші історії.

Хоча ще у середині 80-х років було припіднято завісу таємниць над однією з найстрашніших сторінок історії колишнього СРСР, але тоді держава не була готова визнати свої злочини проти власного народу. І лише в кінці 80-х років в Закарпатській області почали з'являтися перші документи з питань реабілітації незаконно засуджених громадян. З утворенням незалежної України цей процес набув належних обертів.

Специфічною особливістю обласного тому є те, що в ньому аналізуються причини і друкуються імена реабілітованих закарпатців, які у 1939—1941 роках у пошуках кращої долі нелегально переходили кордон між Угорщиною і Радянським Союзом, де засуджувалися такими позасудовими органами, як особливі наради при НКВС СРСР і опинялися в таборах ГУЛАГу. Крім цього, у листопаді 1944 року в області було проведено затримання військовополонених і військовозобов'язаних закарпатських угорців і німців, які відправлялися нібито на відбудовні роботи у табори на три дні, а перебували там до трьох років, багато з них, перебуваючи у нелюдських умовах утримання, загинуло.

З утвердженням радянської влади на Закарпатті переслідувалися і релігійні конфесії, їх священники, була ліквідована греко-католицька церква і возз'єднана з російською православною церквою. Громадяни засуджувалися і за так званий "український буржуазний націоналізм" та інші антирадянські "контрреволюційні" дії, які радянська юриспруденція кваліфікувала як злочини, що нібито виражалися у підриві чи ослабленні радянської влади, авторитету КППС, поширенні наклепницьких вигадок про радянський державний і суспільний лад, виготовленні чи зберіганні літератури антирадянського змісту.

Репресивно-каральна система на території області активно діяла і в 60-80-ті роки, коли була репресована нова хвиля представників закарпатської інтелігенції.

На виконання постанови Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 року Управління служби безпеки України в Закарпатській області передало архівно-слідчі справи на репресованих громадян в обласний державний архів, що сприяло процесу їхнього використання як джерельної бази при підготовці обласного тому "Реабілітовані історією". Ці справи, як специфічна категорія документів, дають можливість усвідомити і простежити справжні причини і масштаби масового терору та інтенсивність політичних репресій проти своїх громадян. Вони розкривають маловідомі й зовсім невідомі події і факти історії, як і біографій конкретних громадян, вказують, що в основі діяльності КДБ був метод провокацій.

Читачеві варто знати, що закарпатців судили також військові трибунали 4-го Українського фронту, особливі наради при НКВС СРСР, а потім при Міністерстві КДБ СРСР, інші військові трибунали, спецсуд Закарпатської України та обласний суд, тому частина архівно-слідчих справ зберігається в архівах Федеральної служби безпеки Російської Федерації, а також архівах служб безпеки Закарпатської та інших областей України. Тому дані про певну частину імен засуджених закарпатців можуть бути відсутніми в обласному тому, проте вони мусили б бути видруковані у томах інших областей України.

Слід відзначити й те, що не всі засуджені реабілітовані, тому імена нереабілітованих відсутні у довідках про реабілітованих громадян.

Довідки підготовлені згідно з вимогами методичних рекомендацій, друкуються в книзі в алфавітному порядку і містять такі основні відомості: прізвище, ім'я та по батькові, рік і місце народження, національність, освіта, приналежність до політичних партій і рухів, останнє місце проживання, посада на час арешту, коли і ким репресований, форма репресії і термін покарання, коли реабілітований. Всі назви населених пунктів Закарпатської області звірені і подані за сучасним адміністративно-територіальним поділом.

До видання включені деякі документальні матеріали основних фондів: протоколи допитів, обвинувачувальні висновки, вирoki особливих нарад та рішення і постанови про реабілітацію закарпатців за нелегальний перехід в СРСР у 1939—1941 роках а також архівно-слідчі справи про репресії громадян у 1944—1952 роках, донесення спецслужб, каральних і радянських органів, їх рішення з питань, що стосувалися діяльності релігійних конфесій тощо.

Автори не роблять категоричних висновків з усіх порушених питань, не розставляють остаточних акцентів, бо тема ця невичерпна, до того ж нема ще відповідного доступу до абсолютно всіх документів. Дану проблему потрібно буде ще довго досліджувати, осмислювати з точки зору сьогодення, аби поставити остаточні крапки над “і”.

За період своєї діяльності редколегія та робоча група обласної книги “Реабілітовані історією” видали збірники документів та монографії “Крізь пекло ГУЛАГів” (1996), “Дмитро Климпуш — головний командант “Карпатської Січі” (1997) “Вони боронили Карпатську Україну” (2002), “У жорнах сталінських репресій” (1999), “У сутінках забуття” (2000), “У тенетах “Смершу” (2002), а також бібліографічний покажчик “Повернення до правди” (2000), які здобули позитивну оцінку преси та широкого читацького загалу.

Редколегія обласного тому та штатний редакційно-видавничий відділ організували і провели науково-теоретичну конференцію на тему: “Політичні репресії громадян Закарпатської області: їх зміст та деякі підсумки підготовки обласної книги “Реабілітовані історією”. З повідомленнями і спогадами виступило 15 учасників конференції, серед яких були як науковці Ужгородського університету, так і колишні політ’язні та репресовані. Конференція схвалила діяльність обласної редколегії та штатного відділу, підвела певні підсумки роботи, дала позитивну оцінку опублікованим у збірниках і пресі матеріалам.

Том “Реабілітовані історією: Закарпатська область” у двох книгах складається з передмови, розлогої вступної статті, довідок про громадян, що були репресовані на території Закарпатської області, розділу документів, біографічних нарисів, анотованого переліку місць поховань жертв репресій. До науково-довідкового апарату тому входять також іменний і географічний покажчики, примітки, список скорочень, перелік використаних документів, бібліографія праць про репресованих громадян тощо.

Редакційна колегія висловлює подяку колишнім головам редколегій та всім її членам, а також працівникам Державного архіву Закарпатської області, Державного архіву Управління служби безпеки України и Закарпатській області, керівникам крайової організації Всеукраїнського товариства політ’язнів і репресованих, всім авторам документальних матеріалів і нарисів за сумлінну дослідницьку працю над матеріалами про реабілітованих громадян, які пережили пекло сумнозвісних сталінських концентраційних таборів.

Упродовж 1993—2002 рр. над підготовкою рукопису обласного тому в двох книгах до друку працювали штатний науково-редакційний відділ у складі його керівника, старшого наукового редактора та молодшого наукового редактора.

Книга “Реабілітовані історією” — це достовірний путівник для наукових дослідників, посібник для широкого кола читачів, книга пам’яті для всіх родин репресованих.

І. М. РІЗАК,
голова редакційної колегії,
голова Закарпатської обласної державної адміністрації,
кандидат фізико-математичних наук

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ГРОМАДЯН ЗАКАРПАТТЯ У ПЕРЕДВОЄННІ ТА ПОВОЄННІ РОКИ

Коли Міговк був тяжко побитий — але духом не зломлений, завели його знову до катівні., зв'язали дві лавиці навхрест, одну через другу і назвали це “тріанонським хрестом”. На цей хрест пов'язали письменника і почали бити гумовими палицями по литках, по ліктях, взагалі в ті місця, де найбільше боліло і які дотепер не були збиті.

В. С. Гренджа Донський.
Щастя і горе Карпатської України:
Щоденник.

Тюрми були переповнені народом, спали на голій долівці, повітря не вистачало, люди вмирили з голоду. Звідси й розпочалися табірні муки засуджених. Везли їх голодних у холодних вагонах для худоби. Іноді конвой давав відро води без кухля. Довезли до Комі АРСР. Від залізниці транспортували дві доби автомашинами до лісу, а далі йшли пішки. Від голоду і холоду багато людей падали по дорозі. Всіх завели у ліс, де не було жодної будівлі. Конвой зробив відмітки на деревах (визначив зону, далі якої не можна було ступати), дав пили і сокири для лісопобулу і наказав будувати для себе бараки.

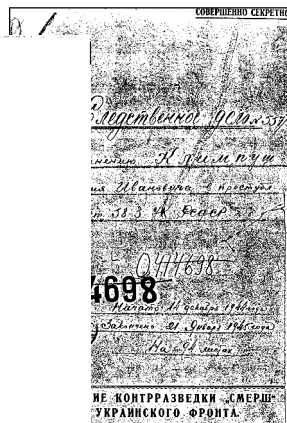
Завезли один котел і один мішок крупи. Воду брали з снігу, солі не було, посуду — теж.

Робили із дерева. Побудували барак — і знову наказ відходити далі в ліс... За таких умов щоденно вранці не вставало 5—6 чоловік. Померлих, згідно з наказом конвою, викидали за зону в сніг.

О. Д. Довганич.

Роки лихоліття:
Невідомі сторінки і трагічні долі. —
Ужгород, 1995. —

С. 38.

У жовтні 1944 року Закарпаття було визволене з-під іноземного гніту. Невдовзі відбулося возз'єднання з братами по той бік Карпат, утворилася Закарпатська область у складі України. Почалося нове життя. Але, як відомо, Радянський Союз, ідеологія якого базувалася на постулатах класової боротьби, з самих початків проводив політику на створення “обличчя ворога”, зосередив зусилля на його пошуках і знищенні. Тому з установленням тоталітарного режиму на території Закарпаття ідеї масового терору здійснюються на практиці. Трагічною сторінкою життя краю стали репресії проти багатьох категорій населення, що призводило до численних жертв і понівечення десятків тисяч душ, ув'язнених у так званих таборах військовополонених, відправлених у виправно-трудова табори, виселених у Сибір.

Про це яскраво свідчать архівно-слідчі справи НКДБ (Народного комісаріату державної безпеки) 1941—1946 рр., МДБ (Міністерства державної безпеки) 1946—1954 рр., КДБ (Комітету державної безпеки) 1954—1991 рр. При народних комісаріатах внутрішніх справ і державної безпеки як позасудові органи діяли особливі наради. Вони сподівалися, що про їх злочинну діяльність ніхто і ніколи не дізнається. Однак нині, в умовах незалежної України, багато з подібних дій стали відомими і переконливо засвідчили розгул радянської тоталітарної системи, явили волелюбний образ борців за національне визволення України.

Якщо “Книга Пам'яті України: Закарпатська область” увічнила прізвища та імена закарпатців, загиблих на фронтах Другої світової війни, то книга “Реабілітовані історією”, зокрема її найголовніша частина — довідки про реабілітованих громадян — задокументовує прізвища репресованих на території Закарпатської області. Вона стане джерельною базою для наукових дослідників, своєрідним путівником для політичних в'язнів, їх рідних і близьких, для сучасних молодих громадян, які дуже мало або й нічого не знають про страхітливе пекло радянських ГУЛАГів і чорну трагедію своїх земляків, яка так довго приховувалася від людського ока.

Але ця справа ще не доведена до логічного кінця. Залишається ще чимало репресованих громадян, які й досі не реабілітовані. У цьому зв'язку наші правники і законодавці повинні змінити відповідні статті Закону про жертви політичних репресій, щоб не лише влада, але й сама історія реабілітувала всіх, кого так злочинно репресувала радянська тоталітарна система. Хай трагічні події минулого стануть великим уроком для нас, щоб подібне більше ніколи не повторилося.

Хронологічні рамки даного тому у двох книгах охоплюють період після 1945 року, тому питання, пов'язані з політичними репресіями населення краю до возз'єднання Закарпаття з Україною, висвітлюються у цьому вступі.

Як відомо, після розпаду Австро-Угорської імперії на її теренах утворилися нові європейські держави. Серед них — Чехословацька республіка, до якої в 1919 році було приєднано і Закарпаття під офіційною назвою Підкарпатська Русь. І з самого початку входження краю до складу Чехословаччини тут проводилися політичні репресії проти його населення, які особливо посилювалися після поневолення Угорщиною у 1939 році.

На основі архівних документів і матеріалів та періодичної преси тут також аналізуються маловивчені питання і дається відповідна історична оцінка як діям чехословацьких, так і угорських каральних органів, які, перевищуючи свої права, чинили розправи і знущання над мирними громадянами Закарпаття в минулому.

І. ОБМЕЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН В ПЕРІОД ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У жовтні 1918 року незалежною державою стала і Чехословацька республіка, що викликало серед її населення політичне піднесення. В історії народів Чехії і Словаччини розпочався новий етап розвитку. За Сен-Жерменським договором від 10 вересня 1919 року до Чехословацької республіки було приєднане як автономна одиниця і Закарпаття. 5 березня 1920 року президент республіки Т. Г. Масарик тимчасовим губернатором краю затвердив Г. Жатковича, який до того часу проживав у США.

Після приєднання до Чехословаччини в Закарпатті в 1920 році було призначено проведення перших після утворення молодой держави парламентських виборів. Однак на території краю вони не відбулися. На запитання лідерів політичних партій з цього приводу урядові чинники давали різні пояснення: першопричиною серед них називалося існуюче військове становище. Урядовці вважали, що для проведення виборів ще не був підготовлений адміністративний апарат. Було і побоювання того, що велика частина населення може проголосувати за комуністів.

Заборона парламентських виборів 1920 р. — один із прикладів ущемлення політичних прав населення. Для посилення своєї влади уряд проводив заходи по зміцненню адміністративного апарату, до складу якого призначались головним чином чеські чиновники. Посада першого губернатора Підкарпатської Русі, як відомо, була тимчасовою — до скликання сойму. Крім цього, існувала і посада віце-губернатора, на яку було призначено чеха Я. Брейху і який вже до того керував адміністративними органами краю, скріплював своїм підписом усі офіційні акти губернатора, з чого видно, що був найбільш довіреною особою президента і уряду республіки.

Відомий дослідник історії Карпатської України Вікентій Шандор зазначав, що “призначення губернатора президентом республіки за пропозицією пражського уряду ставить його у повну залежність від влади у Празі, чим віднімаються йому його автономні привілеї. У такому випадку губернатор стає вищим державним урядовцем, якого пражський уряд може будь-коли замінити іншою особою. Це міняє цілий смисл Мирового договору про “якнайширшу автономію, сумісну з цілісністю держави”. І поглиблюючи вищевказане, підкреслював: “Навіть таке очевидне обмеження прав і компетенцій губернатора не вдовольняло уряд у Празі”.^{1*}

З 1920 року посаду віце-губернатора займав чех П. Еренфельд. Як бачимо, права губернатора обмежувалися. Це відчув у своїй діяльності Г. Жаткович, а уряд не виконував обіцянок щодо надання Закарпаттю автономії. Все це стало основною причиною того, що губернатор у березні 1921 року подав у відставку, всебічно обгрунтувавши її у промові 17 березня 1921 року на нараді місцевої інтелігенції в Ужгороді, де були присутні військовий комендант — французький генерал Паріс і віце-губернатор Еренфельд. Виклад цієї промови опублікувала газета “Наука” 20 березня 1921 року.

Протягом наступних двох років керівництво краєм практично здійснював П. Еренфельд. Лише у 1923 році на посаду губернатора президент республіки призначив Антонія Бескида. У цьому ж році сюди приїхав і Антоній Розсипал і зайняв посаду віце-губернатора. Слід підкреслити, що абсолютна більшість вищих чиновників, що приїхали з Чехії у 20-ті роки, були в основному кваліфікованими працівниками. Їм давались інструкції про поведінку, взаємовідносини з місцевим населенням, щоб завоювати його симпатії і авторитет.

За період входження Закарпаття до складу Чехословацької республіки відбулися зрушення на краще у всіх сферах життя. Зокрема, помітними були досягнення в галузі будівництва, а особливо у культурно-освітній і суспільно-політичній сферах.

Але поряд з цим існувало немало життєвих проблем і негативних явищ, які у великій мірі спричинялися порушенням існуючого законодавства, головним чином репресивними органами. Ці питання поки що не стали предметом спеціального дослідження.

* Примітки див. в кінці кожного з розділів і підрозділів “Вступу”.

Про них історики згадували лише у загальному плані. Вивчення питання ускладнено тим, що в архівах майже відсутні документи, які б розкривали вжиті до порушників заходи або покарання відповідними адміністративними чи судовими органами тих посадових осіб, які у ряді випадків перевищували свої повноваження, а також діяльність адміністративних органів у боротьбі проти населення, яке виступало за свої життєві інтереси і справедливість.

Надіслані в Закарпаття на різні посади чеські чиновники мали чимало проблем. Одна з них — незнання мови місцевого населення. Тому у якійсь мірі до урядових установ залучались і корінні закарпатці та деякі емігранти з України, але в державні, адміністративні, поштові та інші служби сюди масово направлялись люди, які не мали роботи в чеських землях і чимало з них грубо ставились до місцевих жителів, принижували їх національну гідність, що викликало негативну реакцію.

Важке соціально-економічне становище більшості населення краю, особливо гірських районів, викликало незадоволення владою, спонукало до боротьби проти посилення гніту та голоду, який був постійним явищем у бідняцьких родинах. Одним із тих, хто став на шлях боротьби проти соціальної несправедливості, був житель села Колочави Міжгірського району Микола Шугай. Про нього ходили легенди, його життєвий шлях, умови і труднощі, які йому доводилось долати, стали предметом зображення у повісті “Микола Шугай — розбійник” відомого чеського письменника Івана Ольбрахта.

Дії народного опришка збігалися з мріями народних мас про соціальну справедливість. Тому він користувався їх великою підтримкою. Саме це найбільше турбувало і лякало офіційну державну владу, про що свідчать документи, які зберігаються у фондах обласного державного архіву. Щоб знешкодити мужнього борця, весною 1921 року влада оголосила, що за його голову буде сплачено винагороду у сумі 20 тисяч чеських корон.²

Разом з підкупом крайове цивільне управління направило 31 травня 1921 року у підлегле йому Мукачівське жупанатське управління директиву про відправку до села Колочави військового підрозділу для зміцнення жандармського загону, що склався з 40 чоловік. Один із офіційних документів розкриває мету акції, яка готувалася на випадок необхідності приборкання непокірного населення. У ньому говорилося про те, що “цивільне управління дійшло згоди з крайовим військовим командуванням, що оскільки населення Колочави та інших сіл підтримує Миколу Шугая, то воно є його спілником. Тому всі видатки, пов’язані з утриманням жандармського та військового загонів, потрібно віднести на рахунок цих сіл”.³ Як бачимо, це була свого роду військова контрибуція на мешканців Колочави, які постійно терпіли від голоду.

Трагічно склалася і доля М. Шугая та його брата Юрка. 16 серпня 1921 року вони були зарубані сокирами на горі Желобок. 9 листопада 1921 року населення Колочави звернулося до властей з проханням зняти з нього контрибуцію. Але це прохання було відхилене.

Приклад боротьби М. Шугая за соціальну справедливість продовжувався у 30-ті роки Ільком Липсем та його спілниками. Каральні органи докладали немало зусиль для того, щоб спіймати або знищити Липея. У вересні 1935 року жандармерія напала на слід Липея та його побратима Юрка Клевця в районі села Репинне. Під час перестрелки біля річки Липея було застрелено. Його спілнику Юркові Клевцю вдалось втекти.⁴

Тоді ж було опубліковано статтю під назвою “Ілько Липей і празька преса”, у якій вказувалося, що жандармерія знайшла “його записки, у яких він описував свою втечу із Леопольдовської тюрми і як він страждав і голодував в горах і лісах, переслідуваний як звір загонами жандармів. У записках він пише, що не винен, що був засуджений до 15-річного тюремного ув’язнення за вбивство, яке він не здійснював. Сумнівно, щоб Липей думав, що його записки потраплять до рук жандармів і, можливо, писав при цьому правду. Історія знає і судові помилки”.⁵

У вбитого Липея залишилась дружина і троє неповнолітніх дітей — дві доньки і 12-річний син. Цікаво, що далеко за межами Закарпаття — в Чехії — знайшовся послідовник Липея, який також у багатих відбирав, а бідним давав. Це був Рудольф Геллер.⁶

Образ Ілька Липея, як і Миколи Шугая, теж знайшов відображення в художній літературі. В. Гренджа-Донський написав повість “Ілько Липей — карпатський розбійник”, а В. Фединишинець — повість про Ілька Липея, “Останній опришок”.

З перших років приєднання Закарпаття до Чехословаччини стала розгортатися боротьба селян за землю. Особливо гострого характеру вона набрала на початку 20-х років. Великий резонанс викликав виступ селян села Арданова на Іршавщині. Причиною невдоволення було те, що лісова управа заборонила селянам випасати худобу на землях, якими вони користувалися раніше, що викликало їх обурення.

Відчуваючи назрівання конфлікту, лісова управа звернулася за допомогою. 22 червня 1921 року в село прибули чиновники з Мукачівського жупанатського управління разом із загоном жандармів. Тут же вони пустили в хід проти “непокірних” селян військові сили. На допомогу арданівцям прийшли селяни із сусідніх сіл. В одній із сутичок було смертельно поранено мешканця сусіднього села Мідяниці Юрія Кобаля, а кілька мешканців Арданова арештовано і засуджено до тюремного ув’язнення.⁷

Подібний виступ селян відбувся і у Грушеві на Тячівщині. Буштинська лісова управа заборонила селянам виганяти свою худобу на пасовиська. Але вони не підкорилися цьому. Чиновники з управи заручилися допомогою жандармерії. 31 квітня 1922 року в село прибуло кілька десятків жандармів. Коли жителі зібралися і стали доводити своє право на пасовиська, то керівник каральних органів запропонував їм негайно розійтися. Але селяни не послухалися, і жандарми приступили до розгону учасників зібрання — 19 мешканців було поранено, а найбільш активних було арештовано і відправлено до в’язниці.

Трагічно закінчилася боротьба за землю жителів села Дулова цього ж району. 27 жовтня 1923 року під час сутички із жандармами останніми було застосовано вогнепальну зброю. Це призвело до вбивства 58-річного мешканця села — батька семи дітей, Миколи Гісема.⁸

У травні 1924 року урбаріальна община с. Горонди Мукачівського району вирішила продати 400 дубів, щоб за виручені кошти розрахуватися з боргами і сплатити податки. При цьому із вказаної кількості дубів — 300 планувалося продати жителям села. Але проти цього виступила лісова управа, яка заручилася підтримкою жандармів. Відбулася сутичка, під час якої жандарми арештували 40 протестуючих жителів, яких тут же відправили до Ужгородської в’язниці.⁹

Аналізуючи причини боротьби селян за свої права, яка придушувалася силовими методами, газета “Вперед” (орган соціал-демократичної партії Підкарпатської Русі) підкреслювала, що чиновники “...могли побачити, що головними причинами кровопролитних подій є скрутне матеріальне становище сільської бідноти”. На жаль, замість розуміння інтересів селян, їх боротьба за землю, за хліб “зупинялася багнетами та кулями”.¹⁰

Каральні органи постійно тримали в полі зору діяльність комуністичних організацій і тих, хто їм симпатизував, щоб вживати проти них відповідні покарання, не допускати їх впливу на маси. Одним із яскравих прикладів цього була розправа над жителями села Бороняво, що неподалік від Хуста, які виступали проти свавілля чиновників.

Місцевих урядовців особливо непокоїло те, що в акції протесту проти антинародної політики включалася молодь. У зв’язку з цим хустський окружний начальник вирішив “провчити” незадоволених. Акцію він чітко спланував. У ніч з 8 на 9 вересня 1928 року, із суботи на неділю, коли жителі села сходилися додому, 18 поліцейських, переодягнутих у цивільний одяг, спеціальним автобусом прибули до села. Маючи на руках прізвища людей, які були занесені у “чорний список”, карателі заходили до їх домівок і виводили необхідних їм людей за село. Коли зібрали “неугодних”, тут же розпочалася над ними фізична розправа. Серед тридцяти побитих в основному була молодь.

Фізична розправа над жителями с. Бороняво викликала обурення не лише в Закарпатті, але й за його межами. Прогресивна громадськість країни вимагала притягнення винних у злочинній акції до відповідальності.

Чітку і об’єктивну оцінку події у Бороняві дала на сторінках своєї преси соціал-демократична партія. Вона гостро засудила “протизаконний поступок у Бороняві, а наші соціал-

демократичні послы подали в цій справі гостру інтерпеляцію в парламент, на котру влада мусить дати відповідь".¹¹ Керівництво соціал-демократичної партії звернулося і до уряду з вимогою покарати винних.

Розслідуванням кривавого злочину у селі Бороняві займався і депутат чехословацького парламенту, юрист за освітою Й. Гаті. Разом з іншими депутатами парламенту 10 грудня 1928 року він звернувся з негайною інтерпеляцією до уряду з приводу цієї події. У ній, а також у виступі 13 вересня 1928 року в палаті депутатів чехословацького парламенту він глибоко і всебічно викрив злочин, антизаконно здійснений каральними органами над жителями села, і закликав уряд притягнути винних до відповідальності.¹² Але нікого з організаторів злочину не було покарано.

У другій половині 20-х років уряд Чехословаччини провів адміністративну реформу. 1 липня 1928 року в Закарпатті було ліквідовано жупанатські управління. Вся адміністративна влада зосереджувалася в руках крайового, або як тоді воно називалося, земського управління. Очолював його крайовий президент, колишній віце-губернатор Антоній Розсипал. Урядовці звертали особливу увагу на зміцнення репресивних органів, що вимагало чималих державних коштів, які супроводжувалися збільшенням податків.

Не маючи грошей для погашення боргів і сплати нових податків, селяни виступали проти податкового гніту. У багатьох місцях відбувалися масові демонстрації протесту. Одним із характерних прикладів насильства була розправа каральних органів над жителями с. Нижня Апша (Діброва). Тут, як і в багатьох інших місцях, екзекутор (людина, яка збирала податки — авт.) за допомогою місцевих чиновників чи жандармів насильно збирав у селян податки. Селяни стали вимагати припинення насильства. Тоді за наказом чиновників жандарми репресували тих, хто протестував проти дій екзекутора. При цьому вони використовували і вогнепальну зброю. 21 вересня 1932 року від жандармської кулі загинув 78-річний румун Михайло Фуцур, 16 чоловік було поранено, з яких троє важко.¹³

Відбувалися криваві сутички жандармерії і поліції і проти робітників під час страйкових виступів. Так, наприклад, 1925 року розпочали страйк за підвищення заробітної плати робітники цегельно-черепичних заводів м. Берегово. Адміністрація не йшла на поступки, вирішивши наwerbувати на Іршавщині нових робітників. Коли увечері 31 травня 1925 року до Берегова вузькоколійним поїздом стали прибувати наwerbовані, їх зустріли на станції представники страйкуючих з тим, щоб роз'яснити їм стан справ. Однак командир поліції, яка прибула на станцію, заборонив цю зустріч.

Це викликало протест з боку учасників страйку. У відповідь поліція стала розганяти зібрання. Під час цієї акції поліція вбила одну робітницю, матір шести дітей (трьох своїх і трьох прийомних) Єлизавету Капусту та деяких поранила.¹⁴ За участь у страйку поліція арештувала 12 чоловік. Двох організаторів виступу засудили на шість місяців, а дев'ятьох — на два місяці тюремного ув'язнення.¹⁵

Кривава розправа була здійснена поліцією і влітку 1931 року над робітниками, що працювали на регуляції річки Хустець у Хусті. Вони вимагали підвищення заробітної плати, але адміністрація відмовилась навіть обговорювати ці питання. У відповідь робітники оголосили страйк. Замість страйкуючих адміністрація стала набирати нових робітників. До них пішли на переговори страйкуючі. Але поліція, що прибула сюди на вимогу адміністрації, заборонила учасникам страйку вести переговори і тут же приступила до розгону зібрання. 20 липня 1931 року поліцей Микола Джумурат смертельно поранив 24-річного Миколу Гінцяка. Кульові поранення одержали ще два робітники, 8 — було арештовано, в тому числі і сенатора Івана Локоту, який подавав страйкуючим допомогу. М. Гінцяк помер у лікарні м. Виноградovo.¹⁶

У березні 1935 року розпочали страйк за підвищення заробітної плати лісоруби с. Богдан Рахівського району. Роботодавці відкинули вимоги страйкуючих і приступили до вербування нових людей. Учасникам страйку погрожували звільненням. Коли роботодавці привели наwerbованих, страйкуючі висловили протест адміністрації. У відповідь на це чиновники звернулися за допомогою до жандармерії, яка стала силою розганяти страйкарів.

Газетний номер п'ятнадцять ч. д. н. 7440—IV 6—22. РІК ВИДАННЯ IX.

Ужгород, п'ятниця, 23 вересня (серпня) 1928.

АДРЕС РЕДАКЦІЇ АДМІНІСТРАЦІЇ:
„KARPATSKA PRAVDA“ UZHOROD, RAYONU — Rakociho ul. 5. 18.
 Передплата: в Чехословаччині на рік Кч 48 —, на півроку Кч 24 —, на чотири тижні Кч 12 —, поштовою ціною Кч 1 —. В передплаті платять члени організації КПЧ на Карпатському полігоні. За грошима в Америкі на рік 2 долари. — Русини не повертаються.

ЧИСЛО ТЕЛЕФОНУ 390. ← ЧЕКОВЕ КИНО ЧИСЛО 86.227.
ВИХОДИТЬ КОЖНОГО ТИЖНЯ В НЕДІЛЮ.

КАРПАТСЬКА ПРАВДА

ОРГАН КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (СЕКЦІЯ Ш. КОМУНІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ)

Кровава масакра Хустського поліцейного відділу в селі Хуст-Бороняві.

Страшні знущання в 10-ту річницю існування Чехословацької республіки. — Боксери, пендрекани, плетеними дротянами нагайками проти селянського населення. — Поліційні бандити пізно ввечера вломилися в селянські дома. — Білий терор в Чехословаччині.
 (Промова депутата д-ра Осипа Гагго в чсд. парламенті з дня 13 вересня 1928).

В рамках сьогоднішнього десятиго по-
 рядку перед чехами загальною опозицією
 республіки, повстаючою за свою повніст
 вкрити тієї ж христобурюючої шиз-

рени, наступним його вказі повинна
 була відбутися. Покрити повстання
 в Африці не може бути гештінгів.
 Цей випадок зі своєю кровопролив-
 астинами згільками глибоко може бути
 зарекований до найвисхідніших поляр-
 румунського, болгарського та мадяр-
 ського білого терору.

Короче і з просто кажучи
 В суботу, дня 8 вересня, пізно-
 го ввечера 15-тичленний, боксер-
 ско, гумовими палицями та плете-
 ними дротянами нагайками ох-
 боронній відділ хустський держав-
 ної поліції, без жадної особистої
 кривди, в разі карної експеди-
 цій відійшов до Хуст-Бороняві кла-
 стувати там формальної погрози
 між білими селянами та робітни-
 ками селянського населення, в
 рефлюксивний спосіб до кровю по-
 били 34-х «селянських» україн-
 ських субальпі, старий, кло-
 нія відобраних до нікель, оладу
 аніку та трох малолітніх дітей.
 Мученики проваджались живими кому-

трами на полігоні поліцейного кон-
 тролі чсд, що як то йти класами вяр-
 тковськи та Петро Дукти аграрно-
 старости, рідивий про те, що прокри-
 мить поліцію щоб і тощо зробила про-
 ти боронявських комуністів на празок
 румунів та мадярських білих бандитів.
 Сад не полади кривавого масакру.

Хустська державна поліція прийшла
 там думку за словом «і» палич рідивий, що
 зробить
 шось після «румунського способу».

В суботу ввечерю, посиди комітет
 Райнігер іх поліцарі, обраних до нікель-
 ного одику на автобус. Що опісля підчас
 великої темної робилося, про то хой
 говорять документи, мой власні зявсья,
 фотографії та щоденні свідчення, які
 тут предлажу парламенту. (Відомо
 комуністичних послів).

МИТРО ФЕДОРЦАН, 20-ЛІТНИЙ,
 відібраний до нікель, сиди в суботу ввечерю
 коло 9 години, в своїй порочної
 Анни Лешанові. Нароз увійшли до кім-
 нати три поліцарі в дівочому одику, за-
 гиталися його, як чиняться в поклади
 на нього кричати: «Обар! тебе шука-
 ють. Покорй дитини твої! Дітвину, що
 в тебе, вбивай дитини, що за-

Група «шостих» побитих боронявських українських робітників.

ні на прамі ризони є моткі, походять
 від сльозливої о поукати твердого урла-
 мету, в години їх отримав тяжко.

ВОЛОЦЯ МИХАЙЛА,
 20-літнього земледійця, мучили в по-

кромі жусів кричати: «Прані мотья!»
 І урив мотля і те, біло одику в поклади
 в руці сльозу. На кімні села було 15
 жартів. Мусили проваджатися на те, як
 злодій вилати на мотку, стегати в вил
 одику і бити їх дівочими дротями.

Група побитих жандармами селян і робітників із с. Бороняво Хустського району та відгук газети "Карпатська правда" на цю подію

“У цій сутичці, — зазначалося у телеграмі Рахівського окружного управління до крайового управління 11 березня 1935 року, — було поранено 19 чоловік, з них — троє в голову (два досить важко)”. В свою чергу чотирьох жандармів демонстранти побили кілками.¹⁷ Як бачимо, придушуючи страйкові виступи робітників, каральні органи в багатьох випадках не рахувалися з існуючим законодавством, а здійснювали наступ на демократичні права тих, хто боровся за свої життєві інтереси.

У своїй діяльності репресивні органи спиралися на закон про охорону республіки, прийнятий парламентом 19 березня 1923 року, який визначав їх широкі права у боротьбі проти всіх тих, хто виражав незадоволення, виступав проти політики країни та її керівництва. На його основі відбувалися арешти, заборона зборів, мітингів, цензура, припинення періодичних видань тощо. У законі чітко визначено термін ув'язнення, штрафи і інші види покарання.¹⁸

Для проведення зібрань політичних партій необхідно було звертатись до урядових установ із заявою. У ній вимагалось вказати порядок денний, місце, дату і час проведення. Якщо урядовці дозволяли, наприклад, проведення таких заходів, то вони посилали на них свого представника із відповідними повноваженнями. Він фіксував основний зміст доповідей, виступів. Коли промовці вдавалися до образ та наклепів на урядову політику або відповідальних керівників, то присутній урядовець робив зауваження і попередження. А якщо виступаючим це не бралось до уваги, то він оголошував розпуск зібрання. Коли наказ не виконувався, то він звертався до поліції чи жандармерії, яка мала право силою розігнати збори, а порушників порядку арештувати.

Населення брало активну участь в антимілітаристському русі, організованому комуністами, який тісно переплітався з боротьбою за життєві права громадян. Ці акції проводилися на початку серпня протягом 20-х років і приурочувались до відповідних дат Першої світової війни. Найбільш масові антимілітаристські мітинги і демонстрації відбулися у другій половині липня та на початку серпня 1924 року. У багатьох місцях власті дозволяли їх проведення, але Свалявський окружний начальник прийняв рішення про заборону проведення подібних заходів на підлеглий йому території. Організаторів маніфестації повідомили із запізненням, внаслідок чого вони не змогли довести це рішення до відома керівників сільських організацій.

Окружний начальник дав розпорядження жандармерії не допустити учасників маніфестації в Сваляву. 3 серпня 1924 року маніфестанти стали наближатись до Сваляви. Назустріч їм вийшли жандарми, з колон звучали вигуки: “Ми мирна демонстрація”. Так розпочалася сутичка, під час якої карателі застосували вогнепальну зброю. Від куль та багнетів 23-х озброєних жандармів загинуло троє людей: Іван Галас, Василь Танчинець та Дмитро Мишко, внаслідок чого осиротіло 11 дітей. Серед учасників демонстрації були поранені й арештовані. 20 чоловік з одягненими наручниками і пов'язаних по двоє ланцюгами були відправлені у в'язницю до Ужгорода.¹⁹

Погані життєві умови населення спричиняли голодні походи до урядових установ з вимогами роботи й хліба. За наказами урядовців жандармерія розганяла їх, а в окремих випадках учасників походів арештовувала. Карателі інкримінували їм стандартне звинувачення — порушення громадського порядку. У ряді випадків жандарми застосовували при розгонах демонстрацій зброю.

Так, наприклад, 18 лютого 1932 року у селі Тур'я-Пасіка, що на Перечинщині, проти демонстрації голодуючих селян урядовці направили загін жандармів. Під час цієї акції було вбито безробітного Юрія Дерев'янка, п'ятьох чоловік поранено, 19 арештовано, 44-х оштрафовано.²⁰ 2 березня 1933 року було заарештовано і брата Ю. Дерев'янка.

Доведені до відчаю селяни гірських сіл Волівця, Скотарського, Гукливого провели демонстрацію протесту проти голоду і безробіття. З вимогами надати роботу і зерно для хліба вони прийшли до урядової установи у Волівці. Замість задоволення вимог урядовці віддали наказ жандармерії розігнати учасників. Під час розгону карателі використали зброю. Тут було вбито селянина Федора Селехмана, а трьох чоловік поранено.²¹

26 березня 1935 року в селі Канора було вбито урядового комісара Федора Антонія. Цією політичною провокацією каральні органи вирішили скористатися для розправи над неугодним їм Іваном Гафинцем, активістом крайової комуністичної організації. Йому пред'явили обвинувачення в підбурюванні до вбивства. На основі цього він був заарештований. Після тривалого “розслідування” у травні 1936 року крайовий суд засудив його до 15-річного тюремного ув'язнення. Слідчі вибивали з нього компромат і фіксували на допитах, що нібито він зізнався у скоєнні злочину. Але згодом він повністю відмовився від свого зізнання.²² Фальсифікований вирок, винесений І. Гафинцю, викликав величезне обурення серед населення села Канори та громадськості краю. Це змусило власті у 1936 році звільнити його з тюремного ув'язнення.

Помітно активізувався і наступ на процес демократизації та обмеження політичних прав громадян. Цей наступ здійснювався перш за все на виборчі права. Враховуючи вимоги громадськості, уряд Чехословаччини дав згоду на проведення раніше пропущених парламентських виборів, які відбулися 16 березня 1924 року. Про них багато написано в історичних працях. Урядовці не могли не зробити певних висновків з результатів парламентських виборів, де комуністи одержали найбільше голосів, в наслідок чого урядові чинники, як і раніше, всіляко посилювали наступ на політичні права населення. Наприклад, ще постановою уряду Чехословаччини про сільських і районних нотарів Підкарпатської Русі № 7 від 18 лютого 1921 року обмежувалися права представницьких органів місцевого самоврядування. На основі параграфу 11-го цієї постанови урядові чиновники могли відмінювати рішення окружних та сільських громад, мотивуючи це перевищенням, на їх думку, їхньої компетенції.²³ Причому в окремих випадках використовувались і старі закони та постанови, що приймалися ще до утворення Чехословацької республіки.

Члени чехословацького парламенту користувалися правом недоторканності, яким відала імунітетна комісія. Вона вирішувала питання щодо віддання до судових органів депутатів, яким пред'являлися ті чи інші обвинувачення. Рішення комісії схвалювалося на засіданнях палати депутатів або сенату. Однак каральні органи нерідко ігнорували ці вимоги. Жан-дармерія і поліція, особливо в Закарпатті, чинили фізичні розправи, заарештовували поза законом “неслухняних” депутатів і сенаторів. Найбільше подібних покарань зазнавали депутати від закарпатської крайової комуністичної організації Іван Мондок, Микола Сидоряк, Емануїл Шафранко, Іван Локота та інші.

Так, наприклад, 6 листопада 1926 року М. Сидоряка було засуджено на три місяці тюремного ув'язнення по статті про охорону республіки за те, що він публічно виступив в Ужгороді у зв'язку з десятиріччям початку Першої світової війни і піддавав критиці політику державних діячів.²⁴ За подібні публічні виступи, допомогу страйкуючим та інші провини М. Сидоряка засуджували на різні строки ув'язнення і в наступні роки. Під час мітингів і демонстрацій, у яких він брав участь, нерідко піддавався і фізичним розправам.

До активних захисників інтересів трудящих краю належав сенатор Іван Локота. Протягом 20—30-х років йому за критичні публічні виступи і керівництво страйковим рухом пред'явлено цілий ряд судових обвинувачень. Так, в листопаді 1932 року сенат чехословацького парламенту ухвалив рішення імунітетної комісії, яке давало каральним органам право на притягнення його до судової відповідальності та тюремного ув'язнення. Йому на той час було оголошено 18 різних вироків і засуджено на сім з половиною років тюремного ув'язнення.²⁵

Дізнавшись про його засудження, комуністи краю організували у багатьох місцях рішучі протести проти дій каральних органів. Все це не могли не враховувати державні органи. 31 січня 1937 року І. Локоту було звільнено з тюрми.

Всі ці факти засвідчують також і те, що окремі керівники комуністичної організації порушували існуюче законодавство, за що в судовому порядку одержували покарання. Час від часу комуністи припускалися випадків екстремізму, внаслідок чого від дій репресивних органів особливо терпіло симпатизуюче комуністам населення.

Необізнаність абсолютної більшості населення із законодавством у свою чергу теж сприяла його порушенню репресивними органами. Ці порушення були багатогранними і особливо торкалися таких питань, як друкування матеріалів на сторінках періодичних видань та організація масових зібрань населення й виступів на них ораторів.

Каральні органи ретельно контролювали зміст періодичних видань, особливо пресу опозиційних партій, про що засвідчують чисельні конфіскації окремих матеріалів газет, заборона їх поширення, а також штрафи і засудження редакторів.

Найбільше піддавалися конфіскації періодичні видання закарпатської крайової комуністичної організації, зокрема газети “Карпатська правда” і “Мункаш уйшаг” (Робітничка газета). При цьому цензори, прокуратура і суди керувались (а неодноразово і прикривались) відповідними статтями і параграфами уже згаданого закону про охорону республіки.

30 травня 1924 року прийнято спеціальний закон про пресу, який також використовували у своїй діяльності судові органи. Цензурувалися і піддавалися конфіскації у тій чи іншій мірі всі видання, а також матеріали, які, на думку цензорів, прокуратури і суду суперечили законам країни. При цьому особлива увага зверталася на недопустимість публікацій матеріалів, у яких критикувалася як внутрішня, так і зовнішня політика уряду, діяльність президента і місцевих чиновників.

Матеріали про ті чи інші обвинувачення періодичних видань пред’являлися прокуратурою в ужгородській крайовий суд, який приймав відповідні рішення, що часто мали загальний, стандартний характер.²⁶ Подібні приклади знаходимо щодо всіх періодичних видань. Так, наприклад, до певної міри піддавались конфіскації і образливі, щодо держави, на думку каральних органів, матеріали, які друкувалися на сторінках газети “Вперед”. Так, 15 жовтня 1928 року на її сторінках були конфісковані окремі місця про критику урядової аграрної партії за високі податки, поштини і високу плату колишнім австро-угорським генералам.²⁷

До газет, матеріали яких у другій половині 30-х років були предметом постійних конфіскацій, належало також “Українське слово” (редактор Михайло Брашайко), яке обстоювало національні і соціальні права автохтонного українського населення Закарпаття.

Напередодні та після довгожданого отримання автономії краю в жовтні 1938 року в складі Чехословаччини переслідування преси і зокрема газети “Нова свобода” (у 1939 р. орган Українського національного об’єднання) дещо послабилось. Однак, конфіскація окремих статей тривала, про що свідчать білі плями на сторінках цієї газети. Так, майже повністю була конфіскована стаття “Контрасти Верховини” в номері 21 липня 1938 року. Із її фрагментів, що не були конфісковані, можна зробити висновок, що мова йшла про важке соціально-економічне становище населення Верховини. Конфіскація торкнулася і статей в номері за 25 вересня 1938 року.

У зв’язку з цим Федір Ревай, який у той час був відповідальним редактором цієї газети, в статті “Нетактовність чи зла воля?” писав: “Чи думають пани, що білими плямами в нашій газеті нас примусять думати і робити так, як це собі вони уявляють своїм вузьким шовіністичним мозком, який тільки зло робив нашій республіці”.²⁸ Він також підкреслив, що “Нова свобода” не служить чужим, але “служила й служить українському народові та не буде здивуватися, що і як має робити чи писати: підемо своєю дорогою — чи подобається вузькозорим панам, чи ні. Через жодні цензури не вб’є нашого духа і нашу пресу, бо ми підемо тим шляхом, який нам диктують інтереси українського народу в Підкарпатській Русі”.²⁹

Привертає до себе увагу той факт, що прокуратура і судові органи активно переслідували всі періодичні видання українського напрямку. Досить характерним у цьому плані був і такий факт, опублікований на сторінках газети “Карпатська правда” 23 лютого 1930 року, де повідомлялося, що студенти вузів Праги із Закарпаття “українофільського напрямку... вирішили змінити назву свого студентського товариства. Донедавна вони називались “Союз руських студентів”. Було вирішено перейменувати його на “Союз українських студентів”. “Заяву про це подали в міністерство внутрішніх справ і по довгих місяцях дочекалися... відмови. Міністерство заборонило називати союз українським, заявивши, що така назва протидержавна, що на Закарпатті немає ніяких українців, а є “русове”.

Урядовці були занепокоєні тим, що на сторінках періодичних видань, а також у багатьох усних виступах під час проведення зборів та інших заходів вживалися назви “Закарпатська Україна”, “Підкарпатська Україна” замість офіційної “Підкарпатська Русь”. Тому проти цього приймалися відповідні розпорядження. Посилаючись на статті закону, Ужгородський крайовий суд прийняв рішення про заборону вживання цих назв на сторінках періодичних видань. Офіційні власті вбачали у вживанні назви “Закарпатська Україна” зазіхання на цілісність Чехословацької держави.

Адміністративні органи в Закарпатті здійснювали денационалізацію місцевого населення, у першу чергу українців. Так, діловодство у державних установах проводилося на чеській мові. Одним із важливих каналів цього процесу було і відкриття шкіл з чеською мовою навчання. Певні привілеї чеській мові надавалися і у видавничій справі.

Складними в Закарпатті були міжконфесійні відносини. Гострого характеру набула боротьба між віруючими однієї християнської релігії — православними і греко-католиками. Справа в тому, що після приєднання Закарпаття до Чехословаччини у цілому ряді місць краю церкви і їх майно опинилося в руках православних. Цей рух став набирати досить широкого розмаху. Йому не перечив тодішній президент республіки Т. Г. Масарик. На початку 20-х років він піддавав гострій критиці Центр греко-католицької церкви на чолі з папою Римським, що викликало різке незадоволення Ватикану.

Після певних погроз з боку папи Т. Г. Масарик вирішив змінити свою позицію і практично не заперечував діяльності тих урядовців, які вели боротьбу проти поширення православ'я. Його позиція ще й допомагала посилювати цю боротьбу.

Греко-католицьке духовенство на чолі з єпископом нерідко у боротьбі проти православних, яких ототожнювали з комунізмом, зверталися за допомогою до каральних органів. Втягування жандармерії у міжконфесійну боротьбу призводило не до її послаблення, а, навпаки, до ще більшого загострення. Внаслідок цього в ряді місць протистояння закінчувалося кровопролиттям. Про це свідчать чисельні факти.

Так, наприклад, під час однієї із сутичок у с. Керецьки на Свалявщині в січні 1925 року за наказом окружного начальника греко-католики стали силою відбирати церкву від православних. На підтримку їм було направлено загін жандармів, які під час сутички використали вогнепальну зброю. Тоді загинув 27-річний житель села Дмитро Марфинець. Троє чоловіків було поранено і 10 арештовано.

Не обійшлася без кровопролиття і боротьба за церкву та її майно в с. Копашново. 12 травня 1926 року у село з великим загоном жандармів прибув хустський окружний начальник. Мета його приїзду — передача церкви та її майна греко-католикам. Під час цієї акції спричинилася бійка, у яку з боку греко-католиків втрутилась жандармерія. Внаслідок цього ряд учасників протистояння, зокрема православних, було важко поранено і арештовано.³⁰ Згодом по цьому факту в Хусті відбувся судовий процес.

На сторінках періодичних видань різних політичних партій гострій критиці піддавалися репресивні органи, які перевищуючи свої повноваження, чинили розправи над віруючими. “Релігійну боротьбу не можна вирішувати багнетами та кулями” — підкреслювала на своїх сторінках газета “Вперед”. Вона звертала увагу на те, щоб урядовці “не допускали кровопролиття”. Керецьки (де сталося це кровопролиття — авт.) мають бути останньою станцією. Більше крові не сміє проливатися, більше жертв не сміє впасти”.³¹

Міжконфесійна боротьба, крім фізичної, завдала і великої моральної шкоди, руйнувала доброзичливість у суспільних відносинах. Вона поглиблювала розкол населення, відволікала його від боротьби за життєві права. Певна вина за це все падала й на окремих священослужителів.

Гострого характеру набрала також боротьба між двома гілками православ'я. Справа в тому, що одна частина віруючих знаходилася під юрисдикцією керівництва сербської церкви, на що дав згоду чехословацький уряд, а друга — празького єпископату, який виступав проти такого рішення. Отже, саме уряд ніс відповідальність за боротьбу, яка точилася між православними общинами.

Історичний досвід розвитку Чехословаччини у 20—30-х роках засвідчував, що поряд із позитивними тенденціями однієї із передових європейських країн, її керівництво проявляло недалекоглядність у внутрішній політиці. Прорахунки в ігноруванні інтересів національних меншин були однією з головних причин розпаду країни. Цьому процесу сприяла також і складність міжнародного становища, територіальні претензії з боку Німеччини, Угорщини і Польщі до Чехословацької республіки.

У жовтні 1938 р. уряд Чехословаччини надав Підкарпатській Русі, як тоді офіційно називалося Закарпаття, права автономії, про яку йшлося ще із входження його до складу цієї країни. Але 2 листопада ц. р. за рішенням Віденського арбітражу частина території краю з містами Ужгород, Мукачево, Берегово була передана Угорщині. Центр краю було перенесено до Хуста, й почалася розбудова Карпатської України, що завершилася легітимним проголошенням 15 березня 1939 р. Карпатоукраїнської держави, яка в наступні дні була окупована Угорщиною. А терористичні акти з боку Угорщини проти молоді Чехословацької автономії провадилися систематично і створювали постійне напруження між угорським і чехословацьким урядами.

О. Д. Довганич,
О. В. Хланта

* * *

1. Шандор Вікентій. Спомини. — Т. 1. Карпатська Україна, 1938—1939. — Ужгород, 1996, — С. 45.
2. Пруниця С. Микола Шугай — опришок Карпат. // Новини Закарпаття. — 1996. — 17 серпня.
3. Там само.
4. Наш путь. — 1935. — 17 сентября.
5. Там само. — 19 сентября.
6. Там само. — 18 сентября.
7. Шляхом Жовтня: Збірник документів. — Т. 1. — Ужгород, 1957. — С. 348.
8. Там само. — С. 479.
9. Русская земля. — 1924. — 8 мая.
10. Вперед. — 1925. — 21 січня.
11. Там само. — 1928. — 1 жовтня.
12. Шляхом Жовтня: Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921—1938 рр.). — Ужгород, 1959. — С. 230—241, 251.
13. Шляхом Жовтня. Т. 3. — Ужгород, 1962. — С. 365—368.
14. Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО), ф. 29, оп. 3, спр. 423; ф. 13, оп. 1., спр. 990, арк. 1; Карпатська правда. — 1925. — 7 черв.
15. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 497, арк. 14.
16. Шляхом Жовтня. — Т. 3. — С. 185—187.
17. Шляхом Жовтня. — Т. 4. — Ужгород, 1964. — С. 109—110.
18. Sbirka ěakonů a našizeni Statu Ieskoslovenskeho. Ročník 1923. — Praha, 1923. — S. 210—215.
19. Русская земля. — 1924. — 7, 14 августа; ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 497, арк. 15.
20. Карпатська правда. — 1932. — 28 лютого.
21. Шляхом Жовтня. — Т. 3. — С. 404, 408.
22. Карой Ковач. Канора звинувачує // Легенда про голод. — Ужгород: Карпати, 1969. — С. 162—180.
23. Шляхом Жовтня. — Т. 2. — С. 204—205.
24. Карпатська правда. — 1928. — 24 травня.
25. Пруниця С. Червоний сенатор. — Ужгород, 1984. — С. 126—127.
26. ДАЗО, ф. 31, оп. 3, спр. 141, арк. 63, 89, 160—164; спр. 107, арк. 170—173; спр. 108, арк. 4, 68—70.
27. ДАЗО, ф. 31, оп. 3, спр. 114, арк. 10—11.
28. Нова Свобода. — 1938. — 8 жовтня.
29. Там само.
30. Карпатська правда. — 1926. — 23 травня.
31. Вперед. — 1925. — 21 січня.

II. РЕПРЕСІЇ УГОРСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ ГРОМАДЯН КРАЮ

Після тривалих дипломатичних торгів 12 березня 1939 року канцлер Німеччини Гітлер дав згоду угорському уряду на окупацію всієї території Карпатської України. Регент Угорщини Міклош Горті тут же направив йому телеграму з подякою за “розв’язання” цього питання. А ще до того із листопада 1938 р. по всьому Закарпаттю діяла розгалужена система терористичних груп, організованих Угорщиною. Угорська пропаганда здавна готувала громадськість своєї країни до повного захоплення краю. В один голос преса повторювала, що Закарпаття повинно відійти до Угорщини. Газети Ужгорода і Мукачева, писали про “жахливий терор з боку чехів та січовиків щодо населення краю”, яке “бажає” приєднатися до Угорщини.

Така ревізійоністська кампанія мала на меті переконати світову громадськість у необхідності якогось “врятування” населення від загибелі. 12 березня 1939 року “делегатія русинів” з окупованої в 1938 році частини краю на чолі з єпископом О. Стойкою у складі депутатів С. Ортугая, Ю. Фелдешія, М. Демка та інших побувала в Будапешті у прем’єр-міністра П. Телекі, а 13 березня — у регента М. Горті, щоб висловити “прихильність русинів” у справі приєднання всього Закарпаття до Угорщини.

14 березня 1939 року угорські війська спровокували інциденти в околицях Ужгорода і Мукачева і в ніч на 15 березня почали наступ. На той час на теренах краю перебували 2 піхотні полки 12 стрілецької дивізії чехословацької армії, які мали командування в Хусті і Перечині. Крім цього, на варті його рубежів стояли ще два батальйони чехословацьких прикордонних військ: західні і північні кордони захищав батальйон у Великому Березному, південні і східні — східний батальйон.

У наступі угорських військ з самого початку визначилися три основні напрями: західний, центральний і східний. Західний напрям — на Перечин — Великий Березний — Ужок, середній — на Сваляву — Воловець, східний — на Севлюш (Виноградів) — Хуст — Солотвино — Ясіня. В перший же день бої розгорнулися на перших двох напрямках з таким розрахунком, щоб відрізати чехословацькі війська у східній частині Закарпаття.

Наступ на західному напрямі розпочався від доманинського моста. Чехословацькі батальйони оборонялися в с. Оноківці. З 16 на 17 березня вони залишили Перечин і Великий Березний і відступили на словацьку територію. Гонведи тим часом дійшли до Ужоцького перевалу. На середньому напрямі при оточенні Сваляви вони змусили перший і другий батальйони 45 піхотного полку відступати на схід у бік Румунії, а самі досягли польського кордону.

Події на східному напрямі теж розгорталися швидко. Перший бій між угорськими й чехословацькими військами відбувся в районі села Фанчико, потім — Севлюша, Великої Копані під Хустом, де оборонялися і збройні групи “Карпатської січі”. Після бою на Красному полі угорські війська ввійшли до Хуста. 17 березня через Солотвино вони наступали на Рахів і Ясіня і 18 березня 1939 року завершили окупацію всієї території краю.¹

Угорська армія виявила надзвичайну жорстокість до тих, хто зі зброєю в руках перешкодив їй просуванню. Їй допомагали штурмові загони “чорносорочечників” С. Фенцика, командиром яких був С. Крайняк. Ось як описує сам командир “героїзм” своїх бійців при загарбанні краю: “В околиці Ізи угорським військам було дуже важко рухатися вперед, бо в міжгір’ї засіли січовики і засипували їх кулями. Вони всю свою увагу звернули на південь, бо не передбачали, що їм хтось буде загрожувати з півночі. Тут-то на них і напали з боку Ізи ізяньські чорносорочечники, завдяки яким Хуст був взятий”.²

Окупанти застосували нечувану жорстокість насамперед до учасників “Карпатської січі” та представників інтелігенції, письменників і журналістів, які працювали у різних установах і організаціях Карпатської України. Уже в перші дні і місяці всі тюрми і навіть окремі відведені для цього будинки в Тячеві, Хусті, Криві, Тур’я-Реметі, Перечині, Чинадійові, Мукачеві і

Ужгороді були переповнені. Тут, а особливо в мукачівському “Ковнері” та колишньому Чинадівському графському палаці Шенборна, були створені спеціальні місця для страшних допитів.

Величезний матеріал про злочини угорського окупаційного режиму по свіжих слідах у перші місяці його існування зібрав ув’язнений письменник В. Гренджа-Донський у щоденнику “Щастя і горе Карпатської України”, у якому відображені події 10 місяців (жовтень 1938 — початок серпня 1939 рр.).³ Тут йдеться про звірства і нечувані злочини терористичних груп, угорських військ і жандармів як в ході окупації, так і після неї. “Ці хронікерські записки, — відзначив історик української діаспори Петро Стерчо, — мають більшу документальну важливість від якого-небудь старовинного літопису, що на нього історики покликаються з повною достовірністю, бо писані вони були кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження”.⁴

З окупацією Закарпаття Угорщиною Василь Гренджа-Донський опинився у тюрмі, де зустрів поета і вчителя Миколу Рішка з дружиною, письменника Олександра Маркуша з сином, колишнього редактора газети “Нова свобода” і голову Українського національного об’єднання (УНО) Федора Ревая з братом Іваном, директором школи, музиканта Євгена Шерегія та інших працівників. Серед найгірших садистів-охоронців він назвав Йосипа Величка, Миколу Марка, Йосипа Вайнрауха, Дюлу Блаера та інших.

Про “порядок” у таборі с. Крива Хустського району свідчать такі слова: “Повернутися до сусіда або розмовляти було суворо заборонено. Хто нагнувся взад чи вперед і порушив лінію, до того жандарми підійшли і вдарили рушницями, в ліпшому випадку в груди, як не просто в зуби, або копнули чоботом у бороду... Били нас куди попало: в голову, в плечі, в ребра, без найменшої причини”.⁵

Із Криви всіх в’язнів через деякий час вивели до станції Рокосово, посадили в поїзд і повезли в Угорщину в м. Ніредьгазу, звідти у Вар’юлопош, що за 18 км від міста, у фільварок графа Дежефі. Це було 18 квітня 1939 року. Тут опинилося десь до 1200 чоловік із Закарпаття.

На новому місці Василь Гренджа-Донський зустрів письменника Петра Міговка, вчителя і колишнього секретаря УНО Андрія Ворона, зятя Івана Франка лікаря Петра Ключка та багатьох інших вчителів і урядовців з Хуста, Тячева, Рахова та інших міст і сіл краю. Тут він уже мав якусь можливість розмовляти з ув’язненими людьми і таємно записувати їх розповіді про знущання окупантів над ними. Це відмічено і у щоденнику: “Цілісінький день записую, що люди говорять”.⁶

Ось і хочеться навести численні конкретні факти з другої частини щоденника, які абсолютно невідомі сучасному читачеві. 19 березня 1939 року окупаційні війська і жандарми арештували управителя школи села Грушово Тячівського району Василя Неболу. Потім зайшли в середині літургії до церкви в Грушові і вивели о. Карла Купара, греко-католицького священника. Обох відвезли в напрямі Солотвина, потім в село Требушани (тепер Ділове), а звідти у Кваси на Рахівщині і разом з п’ятьма іншими арештованими біля квасівського потоку розстріляли. Серед них комендант “Січі” Василь Тимошук, січовий організатор Іван Годван, голова Української національної ради Федір Рознійчук, січовик Іван Полянчук, робітник Василь Медришору.

Не можна без хвилювання читати матеріал про знущання над українським письменником Петром Міговком. “... Його арештували в Королеві мадярські терористи. Вели його за село на розстріл, але по дорозі один учитель, що був у зв’язку з мадярським командувачем терористів, врятував його як колегу і до розстрілу не дійшло...”

Коли Міговк був тяжко побитий — але духом не зломлений, завели його знову до катівні..., зв’язали дві лавиці навхрест, одну через другу і назвали це “тріанонським хрестом”. На цей хрест пов’язали письменника і почали бити гумовими палицями по литках, по ліктях, взагалі в ті місця, де найбільше боліло і які дотепер не були збиті. Коли вибили з одного боку, то повернули на другий бік, пов’язали знову руки-ноги до “хреста”, стягнули штани і били буками в ті частини тіла, де ще не було синців...

Розстріл січовика

Гурт розстріляних січовиків біля севлюських винниць

Опісля приперли “хрест” до стіни, але так, що до хреста прив’язана нещасна жертва була головою вниз... За деякий час письменник зімлів, його тоді обливали водою і коли відзискав пам’ять, знову його приперли до стіни, тепер вже головою догори. Міговк виглядає як смерть. Кашляє і плює кров’ю. Нарікає, що пече його в грудях. Ті нелюди позбавили його здоров’я...”⁷

22 березня 1939 року угорські війська дійшли до Кобилецької Поляни на Рахівщині й арештували 12 чоловік. Серед них був і управитель місцевої школи Дмитро Остапчук. Він був арештований, вивезений до Великого Бичкова і посаджений до гімнастичної зали горожанської школи, де було уже багато в’язнів. За наказом угорського підполковника Баконі Дмитра Остапчука так побили по голові, що вся вона відразу “опухла і була в синяках”. На другий день йому наказали втікати, один гонвед його догнав і застрелив.⁸

За доносом Миколи Марка в Хусті угорські жандарми арештували професора горожанської школи Діонізія Митровича і повели до Хустської в’язниці. Його так катували, що впадав у непритомність, і від нелюдських тортур помер. В той же час був арештований і власник крамнички в Хусті Ілля Ващишин, батько трьох дітей, член культурного товариства “Просвіта”. Однієї ночі його, збитого і скатованого, повели до річки Тиси і там розстріляли.⁹

Селянин з Верхніх Воріт на Воловеччині Іван Грига 12 лютого 1939 року став депутатом сойму Карпатської України, а в селі — головою місцевої читальні “Просвіта”. 15 березня 1939 року був на відкритті сойму. Повертався додому, коли вже угорські війська окупували його район. У Волівці, недалеко від рідного села, його арештували і страшно побили. Потім вивезли в ліс під Яблонівим і розстріляли сплюндроване тіло.¹⁰

Як свідчили очевидці, під час боїв на Красному полі біля села Велика Копаня Виноградівського району в полон до угорських військ потрапило 30 студентів учительської семінарії. Окупанти смішувалися над тілами замордованих і розстріляних, серед яких були Михайло Козичар з Тернова Тячівського району, Іван Попович (Мурга) з с. Доманинці Ужгородського району та інші. Їх трупи кілька днів лежали біля рокосівської станції. Люди з Великої Копані обурювалися з цього і відправили делегацію до військової команди в Хуст, щоб поховати замордованих січовиків. З тяжкою бідою одержали на це дозвіл. Так, на цвинтарі у селі було поховано 26 січовиків, а у сусідньому селі Рокосіві — 5.¹¹

Тут же треба сказати про потоплення в Тисі живих січовиків. Про це яскраво розповів автор щоденника: “Саме в час мордування студентів у Копані — у Королеві топили мадяри січовиків живими в Тисі, яких полонили нижче моста. Шістьом січовикам зв’язали руки сильним дротом, окремо пов’язали мотузками ноги і ще раз зв’язали їх всіх до купи, неначе сніп перевеслом. Заволочили їх на берег плеса і живими вкинули “плавати”.¹²

Такий факт мав місце і в районі села Хижа Виноградівського району. Група січовиків, зустрівшись з угорськими військами, прагнула перейти до Румунії. Але їй це не вдалося, тому потрапила в полон. Гонведи побили полонених, потім поволочили на залізничний міст у Веряці, прив’язали до них залізну шину і вкинули в Тису.

16 березня 1939 року у Великому Бичкові угорські терористи Кароль і Сейнеші вбили учителя горожанської школи, районного команданта “Січі” Павла Волощука, коли той прагнув вибратися до Румунії. Разом з гонведами вони пограбували його хату, забрали мотоцикл, документи, гроші, а також арештували його наречену Ганну Ткачук, яку продержали в тюрмі кілька тижнів.¹³

Між селами Кваси і Ясіня вздовж Чорної Тиси у так званих “Труфанцях” цілих три тижні лежало 10 чоловічих трупів на одному боці дороги, а трохи вище на другому боці — 4 трупи замордованих гуцулок. Люди хотіли їх поховати, але угорські гонведи не дозволяли цього робити. Лише після великого обурення гуцульських сіл і повідомлення про це консула однієї іноземної держави, окупанти вночі десь позагрібали трупи, щоб сховати свої злочинні сліди.¹⁴

Про страшні злочини терористичної групи “Собод чопотош” в с. Ясіня розповів свідок Данило Попюк, сторож цвинтаря: “В 1939 році в селі Ясіня перед приходом угорських окупантів була організована терористична група “Собод чопотош”, ... яка разом з угорськи-

ми терористами вивезла на автомашині до перевалу 18 українців, із них 4 жінки. Їм зв'язали колючим дротом руки, викололи очі, відрізали вуха, носи, зривали нігті з пальців, вирізали язика і в трьох місцях пилою перепилили ноги. Хто був слабкий, той помер в момент знущань, а хто був живий, того добили і наказали мені зарити їх у землю... Через три дні мене послали зарити ще 8 чоловік, страчених також на перевалі".¹⁵

Учитель села Лози на Іршавщині Василь Галас, будучи січовим старшиною в час окупації краю, разом зі своїм відділенням обороняв село Білки. Угорські війська насувалися з усіх боків, тому всі оборонці потрапили в полон. Після нечуваних тортур полонених повезли на цвинтар і розстріляли. Ось їх прізвища: учитель Василь Галас, Василь Бродій, Юрій Петраш, Петро Микитюк. Всі поховані в спільній могилі в Білках.

В перший день наступу угорських військ в Ужанській долині за Кам'яницею, нижче Ворочева, січовики тричі відбивали їх просування вперед. І лише після того, як не стало набоїв, відступили до Перечина. Зайнявши Ворочево, окупанти вдерлися до квартири Василя Опаленика, управителя місцевої школи, і без суду та будь-якого обвинувачення розстріляли його. Так вони вчинили і 18 березня 1939 року в Перечині, знищивши 8 січовиків.

Хустського організатора "Січі" Олександра Блестіва, який брав участь в боях на Красному полі, так побили, що він оглух і з вух текло. Хустська "Угорська народна рада" засудила його до смертної кари. Побратим по нещастю Кіштулинець, який після розстрілу Блестіва сидів у тій тюрмі, знайшов папірець такого змісту: "Я, О. Блестів з Хуста, умираю за те, що любив Україну. На смерть засудила мене Хустська малярська народна рада..."¹⁶

Така трагічна доля спіткала і поручика січовиків Федора Тацинця з с. Келечин і трьох його побратимів. Коли угорська влада оголосила заклик до січовиків, щоб добровільно здалися, Ф. Тацинець пригolosився місцевій станції угорської жандармерії. Зробив це так, як Олександр Блестів в Хусті.¹⁷ Але його та ще трьох січовиків арештували. По дорозі нижче села Сойми арештованих повели до смерекового лісу і всіх розстріляли.

Картина найбільш жорстоких репресій угорського окупаційного режиму в перші місяці після окупації Карпатської України, нині є найменш вивченою і потребує дальших досліджень, оскільки по-звірячому замордовано сотні невинних людей. Один із дослідників стверджує — "жертви малярських bestialних мордів доходять до 4000 вбитих і 2000 мучених у концтаборах, головню у Вар'юлопоші".¹⁸

І все це відбувалося тоді, коли на окупованій території краю з 22 березня по червень 1939 року діяла "тимчасова адміністрація" на чолі з генералом Б. Новаковичем, яку потім замінили посадники регентських комісарів як з військових, так і цивільних осіб — їх призначав регент Угорщини Міклош Горті. Першим регентським комісаром краю став барон Ж. Перені, який перебрав управління від "тимчасової адміністрації". Після нього регентськими комісарами працювали по черзі М. Козма, В. Томчани, генерал-лейтенант у відставці А. Вінце.

Із документів видно, що регентські комісари пильно дбали про захист окупаційних порядків і мало цікавилися життям населення, яке вважали "неінтелігентним" та "неосвіченим". На території, що відійшла до Угорщини за першим Віденським арбітражем у листопаді 1938 року, була створена Ужанська та об'єднана Березько-Угочанська жупи, які вважалися складовими частинами Угорщини і прирівнювалися до угорських жуп.

У листопаді 1939 року головним радником регентського комісара краю в Ужгороді був призначений місцевий канонік о. Олександр Ільницький, людина угорської орієнтації. Він виконував ці обов'язки до кінця угорського окупаційного режиму.¹⁹

У підпорядкуванні він мав 12 радників. Ця група називалася ініціативною або дорадчою комісією при регентському комісарі. Вона розглядала і обговорювала різні політико-економічні питання і передавала їх на вирішення регентському комісару, зокрема про саботаж, антидержавний рух, кількість втікачів в СРСР і тих, що повернулися звідти, "більшовицьке підпілля і партизанські прояви" в окремих округах тощо.²⁰

Прем'єр-міністр П. Телекі вищезгадану комісію призначив у такому складі: Михайло Демко (Мукачево), Юлій Фелдешій (Ужгород), Олександр Чуга (Собранці), Петро Гапка (Тячів) — депутати парламенту, Іван Рабар (Великі Ком'яти) — греко-католицький ар-

хидиякон, Антон Штефан (Рахів) — адвокат, Іван Ретезник (Рахів) — староста, Василь Балог (Великі Лучки) — хлібороб, Рудольф Кабацій (Середне) — греко-католицький архidiaкон, Юлій Марина (Ужгород) — канонік, міністерський радник, Гейза Галас (Ужгород) — міністерський радник, Олександр Магочі (Ужгород) — міністерський радник. Більшість були закріплені за відповідними округами для збору інформації.²¹

Крайовим організатором угорської окупаційної влади в Мукачеві, Ужгороді і Берегові з листопада 1938 року був Золтан Фекешгазі, якого призначив міністр внутрішніх справ Угорщини Ф. Керестеш-Фішер. 8 листопада 1938 року він спочатку став комісаром при входженні угорських військ в Мукачево, а через три тижні — головним комісаром на три округи. Працював разом з угорським генералом Ціглером до 18 грудня 1938 року. У їх підпорядкуванні був спеціальний політичний відділ при угорській армії, а також жандармерія і поліція.²²

В період діяльності угорської адміністрації при військових управліннях округів із прихильників угорського режиму були призначені радники регентського комісара. Вони займалися адміністративними і політичними питаннями місцевого характеру, зокрема вирішенням справ комуністів та “українських націоналістів”.

Військовим управлінням допомагали також так звані “угорські народні ради”, які захоплювали в свої руки владу напередодні або при вступі угорських військ в Закарпаття. Такі ради існували в Хусті, Великому Березному, Рахові, Берегові, Мукачеві та інших містах і селах краю. При входженні угорських військ в місто чи село вони організовували мітинги-зустрічі. Так було в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, в угорських селах Берегівського, Мукачівського, Ужгородського та інших районів.

Судова влада (крайові судді Антон Копшварі і Гейза Карцуб) і головний комісар Золтан Фекешгазі відразу виступали за мадяризацію українського населення. Останній зізнався, що третього грудня 1938 року підписав наказ від імені угорського уряду “про заборону всьому слов'янському населенню, яке проживало в Ужгородському, Берегівському, Мукачівському і Вілоцькому округах, вчитися і розмовляти на їх рідній мові”.²³

Питання про місцеву цивільну владу в краї було доручено вирішувати Тібору Патакі — державному секретарю відділу нацменшин при прем'єр-міністрі — та міністру внутрішніх справ Угорщини Ференцу Керестеш-Фішеру. Для цього Т. Патакі запросив з Ужгорода до Будапешта Андрія Бродія, Михайла Демка, о. Олександра Ільницького та о. Юлія Марину, з яких і була створена вузька “комісія чотирьох”. Вона займалася підбором кадрів на всі адміністративні посади в жупи, окружні уряди, сільські нотаріати, старостати, складала список кандидатів на затвердження депутатами угорського парламенту і верхньої палати.²⁴

В липні 1939 року в краї було вирішено створити управління прикордонної поліції. На цю посаду був призначений Аристид Мешко з Будапешта. Якщо доти діяли три експозитури в прикордонних районах, то тепер було створено ще 4. На управління прикордонної поліції були покладені функції боротьби з комуністами і особами, які проводили антиугорську діяльність, перевірку громадянства, оскільки багато осіб не мали підданства Угорщини. Таких облікували і вирішували подальшу їх долю. Якщо після перевірки вони не могли одержати документи, їх видворяли за кордон.²⁵ Це стосувалося поляків, євреїв та українців з Галичини.

Прикордонна поліція піддавала репресіям порушників державного кордону, видворяла з населених пунктів всіх осіб, які не мали визначених занять, до попереднього місця проживання. Суворо перевірялися також документи пасажирів залізниць і автобусів з метою затримання підозрілих осіб. Прикордонна поліція допомагала регентському комісаріату краю у перевірці державних службовців на предмет їх благонадійності щодо угорського окупаційного режиму.²⁶

Була також створена військово-адміністративна і господарська комендатури для боротьби з радянськими партизанами, яку очолював генерал-майор Г. Фегер. Її штаб розміщався в Ужгороді. Другий відділ угорського королівського генерального штабу також відкрив в Ужгороді розвідувальне відділення по роботі проти Радянського Союзу. На цю посаду був

Олександр Блестів

Михайло Кіштулинець

Карло Купар

Діонізій Митрович

Василь Опаленик

Петро Янута

призначений полковник І. Ошват. Воно мало свої філії в Мукачеві, Мараморш-Сигеті, Рахові, Воловому (Міжгір'ї) та Нижніх Воротах.²⁷

На окупованій території спочатку були створені жандармські комендатури в Ужгороді, Берегові і Хусті. Кожний комендант мав у своєму розпорядженні до 25 жандармських станцій. Таким комендантом в Хусті був призначений підполковник Андрій Крічфалуші-Грабар. Він організував жандармські пости в Хустському, Волівському (Міжгірському), Тячівському та Рахівському районах. У його розпорядженні було близько 250 жандармів, які обслуговували 150 населених пунктів.

На одному з допитів у післявоєнний період А. Крічфалуші-Грабар говорив: “Оскільки перед моїм приїздом по території Хустського округу пройшли угорські війська і провели великі репресії, русинське населення було залякане і не проводило дій проти угорського уряду”.²⁸ За його ініціативою було організовано вивчення угорськими жандармами “угро-руської” мови. Такі курси проходили в Ужгороді, і хто вивчив мову, тому видавали премію.

На території краю жандармські органи проводили вербування довірених осіб, але це здійснювалося таким чином, щоб не брати у довіреного будь-яких письмових зобов'язань і не давати агентурі псевдонімів. Як зазначав хустський жандармський комендант, це було зумовлене тим, щоб “серед вороже настроєного до нас населення ми не розшифрували принципів своєї таємної роботи”.²⁹

Для підсилення каральних органів у травні 1939 року міністр внутрішніх справ Угорщини надіслав у Закарпаття більше тисячі жандармів. Швидко будувалися казарми, жандармські приміщення, розширювалися штати поліцейських та контррозвідувальних органів. У Мукачеві було побудовано приміщення для поліцейського капітанату, у Волівці — казарма прикордонної поліцейської сторожі.

У вересні—жовтні 1939 року жандармерія здійснила цілий ряд облав, щоб примусити населення здати зброю. Для її виявлення, розгрому прогресивних організацій і засудження підпільників регентський комісар Ж. Перені пропонував створити широку мережу донощиків із трьох категорій населення: “вчителів, які бояться за свої посади, євреїв, які хотіли б відновити забрані від них патенти, і попів, які ненавидять радянський лад за атеїзм і антиклерикалізм”.³⁰

З перших днів окупації в краї діяла комісія по перевірці благонадійності, яка з'ясовувала лояльність закарпатців, що перебували на державних роботах в період Чехословаччини. Без згоди цієї комісії ніхто не міг зайняти навіть найнижчу посаду в державних установах. Комісія позбавила роботи близько 2 тисяч чоловік.

За час окупації вибори в Закарпатті практично не проводилися. Закон № 6 за 1939 рік проголошував, що “членами палати депутатів державних зборів, скликаних 10 червня 1939 року, можуть бути лише ті з числа осіб, вибраних населенням Підкарпатської території за списками мадярських партій, кого на пропозицію прем'єр-міністра державні збори рішенням обох палат запросять у палату депутатів”.³¹

Параграф 4 Закону передбачав підготувати в Закарпатті до 30 червня 1940 року вибори до державних зборів. Брати участь у них мали право чоловіки з 26-річного, а жінки — 30-річного віку. Правом обирати користувався лише той, хто мав 10-річне громадянство. Діяли цензи осідлості, майновий, землевласницький, прибутковий, податковий, освітній та інші. Але депутатів до угорського парламенту від Закарпаття у 1938 і у 1939 роках не обирали, а призначали.

З перших днів окупації за учасниками руху Опору різних напрямів був встановлений суворий поліцейський нагляд. Особи, які перебували під наглядом, не мали права виходити за межі міста чи села, спілкуватися з “неблагонадійними”, вести телефонні розмови, виходити з хати після 10 години вечора до 5 години ранку. Їм треба було систематично з'являтися в поліцейські та жандармські пункти для реєстрації. Порушники цих обмежень каралися ув'язненням строком на 2 місяці або штрафом у розмірі 8 тисяч пенге.

В архівах збереглося багато донесень про поліцейський нагляд над людьми різних категорій, учасниками антифашистської боротьби різних напрямів. Управління угорської

Угорські кінні жандарми

Бабуся благає угорського старшину за свого сина

королівської прикордонної поліції і підлеглих їй органів щоквартально доповідали міністру внутрішніх справ Угорщини про політичне становище в краї і діяльність рухів. Зокрема вони чітко фіксували такі рухи, як русинський, український, великоруський і комуністичний. До цього додавали рух угорської нілашистської партії та сектантів.

Велику надію окупанти покладали на воєнізовану молодіжну організацію “Левенте”, військову підготовку в якій в обов’язковому порядку повинна була проходити вся молодь від 12 до 23 років. Однак з самого початку закарпатська молодь негативно ставилася до занять і масово саботувала їх.

У зв’язку з початком Другої світової війни уряд Угорщини оголосив надзвичайний стан. Обмежувалося право на проведення зборів і мітингів, посилювався поліцейський нагляд та інтернування за саботаж, накладання арешту на запаси окремих матеріалів.

Однією з форм опору окупаційному режиму став нелегальний перехід закарпатської молоді в СРСР. Він розгорнувся, коли після вересня 1939 року по Карпатському хребту встановився радянсько-угорський кордон. Про настрої населення краю 16 грудня 1939 року мішкольцький поліцейський капітанат при міністерстві внутрішніх справ Угорщини писав: “Багато людей з надією дивляться на Радянський Союз. Вони переконані і твердо вірять, що Підкарпаття, як Карпатська Україна незабаром стане органічною частиною Радянського Союзу, чому, на їх думку, не можна перешкоджати, бо більша частина населення цього бажає”.³²

Для того, щоб запобігти цьому процесу або хоча б на якийсь час припинити його, окупаційні власті змушені були вже в листопаді 1939 року створити спеціальні групи, які займалися розслідуванням справ затриманих жандармами чи прикордонниками втікачів. Вони функціонували в Іршаві, Тячеві і Чинадійові.

А. Крічфалуші-Грабару, неофіційному раднику регентських комісарів, доручалося вивчення та розслідування справ нелегального переходу молоді в СРСР. “Після моєї доповіді про втечі молоді на територію Радянського Союзу, — говорив він, — регентський комісар дав наказ начальникам жандармерії округів і начальникам прикордонних застав, щоб вони посилили патрульну службу в населених пунктах і на кордоні. Цей наказ дано з тією метою, щоб уникнути дальших втеч і затримувати тих осіб, які повернулися назад з території Радянського Союзу. Одночасно регентський комісар дав вказівки цивільним начальникам провести серед населення провокаційну роботу в такому напрямі, що, якщо молодь буде повертатися із Радянського Союзу на територію Закарпатської України, вона не буде піддаватися репресіям”.³³ Але, хто поступив таким чином, здався жандармам, того найчастіше судили й ув’язнювали на строк до 10 місяців, а пропускали або звільняли після допитів дуже рідко.

Незважаючи на репресивні заходи, нелегальний перехід кордону тривав аж до самого початку нападу фашистської Німеччини на СРСР. Угорські власті у “Слідчому довіднику” друкували навіть особисті дані на втікачів, а у “Подкарпатському віснику” за 1941 рік видрукували списки на 2823 втікачів, яких позбавили угорського громадянства.³⁴

У великому за обсягом донесенні начальника слідчого відділу жандармерії міністру внутрішніх справ Угорщини про нелегальні переходи закарпатської молоді в Радянський Союз від 24 листопада 1939 року вказувалося, що “після створення угорсько-радянського кордону, головним чином після другої половини жовтня, нелегально перейшло в Радянський Союз 516 осіб, які звідти ще не повернулися... За поверненням їх пильно стежать компетентні особи. Сто сім осіб, які нелегально перейшли кордон, а потім повернулися, вже заарештовані”.³⁵

Після арештів послідували конкретні розгляди справ у каральних судових органах. 11 грудня 1939 року угорський генерал Денк видав наказ № 186/39, згідно з яким було притягнуто до кримінальної відповідальності 62 закарпатці, які в жовтні 1939 року втекли в СРСР і повернулися. В наказі було сказано, що “згаданих вище осіб необхідно взяти під варту... Зважаючи на своєрідний характер злочину можна допустити, що підозрювані, на випадок залишення їх на волі, можуть далі займатися шпигунством”.³⁶

Серед репресованих по цьому наказу 6 втікачів було з Рахова, 6 — з Копашнова Хустського, 11 — з Домбоків Мукачівського, 5 — з Углі Тячівського, 4 — з Синевира Міжгірського, 3 — з Дусина Свалявського, по 1—2 з Лютої Великоберезнянського, Ярку Ужгородського, Вучкового Міжгірського, Широкого Лугу Тячівського, Ясіня Рахівського районів та інших сіл. Засудження цих осіб було одним з перших масових судових процесів угорського режиму проти закарпатців.

У 1940—1944 роках в різних містах краю і за його межами проведено цілий ряд великих судових процесів над закарпатськими антифашистами. Зокрема в 1940 році комуністичний рух зазнав непоправних втрат. Після масових арештів в Кошице (Словаччина) у червні—листопаді того ж року відбувся судовий процес над 395 комуністами і безпартійними з Ужгорода, Берегова, Мукачева, Сваляви, Хуста та інших міст і сіл краю.

Весною 1940 року 49 арештованих обвинувачувалися як керівники підпільного руху, 246 — у тому, що сприяли роботі підпільних організацій як морально, так і матеріально, у тому числі сто чоловік, які знали про діяльність вищезгаданих, а не повідомляли про це органам влади. Документи показують, що серед розгромлених були Ужгородський, Мукачівський і Берегівський підпільні комітети, організації у Виноградіві, Сваляві, в селах Берегівського, Ужгородського і Мукачівського районів. Їх учасники були засуджені на різні строки ув'язнення.³⁷

27 червня 1941 року угорська армія вступила у війну проти Радянського Союзу. У зв'язку з цим посилювалися репресії проти населення, про що свідчить циркуляр міністра внутрішніх справ Угорщини поліцейським капітанам та піджупанам від 30 червня 1941 року. Угорська влада видала розпорядження про взяття на облік осіб, які незадоволені економічними і державними справами, про обов'язкову реєстрацію комуністів та інших антифашистів, страйкарів і всіх “неблагонадійних”, покарання кожного за переховування зброї та беєприпасів.

Навіть циркуляр міністерства землеробства Угорщини роз'яснював всім муніципалітетам, що “інтернування годиться не лише для того, щоб ізолювати осіб..., але й для того, щоб привчити до праці, де під військовим наглядом примусити виконувати ту ж роботу, яку вони добровільно не хотіли виконувати для народного господарства”.³⁸

В умовах війни угорський уряд забороняв також слухання радіопередач з-за кордону. За порушення цього розпорядження винні каралися ув'язненням, а радіоприймачі конфісковувалися.

За таких умов були виявлені та арештовані й закарпатські розвідувальні групи, які діяли на території краю на користь Радянського Союзу з 1939 до травня 1941 року, зокрема у Воловецькому, Міжгірському, Хустському, Тячівському, Рахівському районах. Вони склалися з місцевих антифашистів, що добровільно допомагали радянським прикордонникам збирати військову інформацію про угорську армію та її гарнізони, особовий склад і техніку, військові об'єкти, що споруджувалися в Карпатах.

Так, у травні 1941 року були арештовані керівники групи П. Микулець та М. Рушак, а також окремі її члени. Військовий суд відбувся 12—13 листопада 1942 року у місті Вац (Угорщина), де 10 її учасників були засуджені на різні строки ув'язнення. У тому ж році була викрита й розвідувальна група православного священика Х. Росохи з Канори, яка діяла у Волівці і Мукачеві. Слідство велося дуже довго. Лише 15 травня 1943 року військовий трибунал засудив керівника групи і тринадцятьох його побратимів, 7 з яких загинули в концтаборах Німеччини.³⁹

У 1942 році був розгромлений антифашистський рух Опору українського напрямку, який розгорнув свою діяльність з 1939 року. У ньому активну участь взяла переважно молодь середніх навчальних закладів, зокрема колишньої Мукачівської торговельної академії, студенти гімназій та інші. До цього руху були залучені й робітники та селяни, працівники торгівлі, вчителі і службовці, безробітні юнаки. Про його масовість свідчать три судові процеси угорського військового трибуналу в Мукачеві від 17, 22 і 24 липня 1942 року. До судової відповідальності було притягнуто 149 підпільників. У мотивах вироку записано: “Підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською територією”. У зв'язку з цим воно

“збройним повстанням або революційним шляхом” може бути відірване від Угорщини і приєднане до України.

Матеріали цих судових справ дають можливість проаналізувати антифашистську діяльність українського національного руху після ліквідації Карпатської України. Його організаторами стали Д. Бандусяк, М. Габовда, М. Орос, А. Цуга, які в лютому 1940 року створили в Хусті територіальний комітет для постійного керівництва. Для зручності вони поділили територію краю на три райони: східний, середній і західний.⁴⁰

У вироках суду зафіксовано й те, що були призначені і керівники окремими ділянками підпільної діяльності, зокрема — відповідальні за пресу, за розмножувальну техніку і поширення підпільних видань, організацію статей, організаторську роботу серед студентської молоді тощо.

Організатори руху не обмежувалися пропагандою і поширенням своїх ідей, а й конкретно займалися проблемами збирання зброї, створення в краї партизанських груп і загонів, які могли б розпочати бойові дії проти режиму за визволення Закарпаття. Завдання і мета комітету, його окремих структур викладалися в друкованому органі руху — “Чин”, зокрема в номері за серпень 1941 року перераховувалися численні злочини угорського окупаційного режиму проти населення Закарпаття.

Українське підпілля Закарпаття вперше було виявлено у березні 1941 року, коли один з його учасників у Хусті, І. Романець зі своїми друзями, зірвав угорський прапор на Хустському замку і замінив його на синьо-жовтий український, а на Красному полі був установлений хрест на могилі січовиків. Та цій підпільній групі не вдалося уникнути арешту. До липня 1942 року було арештовано понад 150 чоловік.⁴¹ Найбільше молоді притягнуто до судової відповідальності з Хустського, Тячівського, Мукачівського, Іршавського, Рахівського, Перечинського районів.

Після суду управління угорської королівської прикордонної поліції в Ужгороді могло доповідати, що за перший квартал 1942 року український рух на території краю не спостерігався. А регентський комісар Закарпаття в інтерв'ю газеті “Русское слово” заявив, що уряд мав можливість із 123 засуджених помилувати 114 чоловік. А проти тих, справи яких не розбиралися, судовий процес був припинений, і їх відпустили на свободу.⁴²

З 15 до 28 липня 1942 року в Ужгороді безперервно йшов судовий процес військового трибуналу начальника генерального штабу угорської королівської армії проти учасників комуністичного руху. У зв'язку з висадкою на території Рахівщини десантної групи Олекси Борканюка по всьому Закарпаттю прокотилася хвиля арештів, яка тривала цілу весну аж до червня 1942 року. До рук каральних органів потрапило понад 200 осіб. Найбільших втрат зазнали патріоти Великоберезнянського, Перечинського і Рахівського районів.

В Ужгороді засуджено 137 підпільників, в тому числі 11 — до страти, 15 — до довічного ув'язнення, 15 — до каторги на 15 років, інших — на різні строки, від півтора до чотирнадцяти років. У дворі казарми 5 армійського механізованого батальйону угорської армії в Ужгороді 31 липня 1942 року було повішено 6 великоберезнянців.⁴³ 25 вересня 1942 року в Будапешті був засуджений до страти О. Борканюк, і 3 жовтня того ж року вирок виконано.

Судові процеси тривали і в наступному 1943 році. Так, 11—12 січня цього року була викрита підпільна група з Великоберезнянського району. По кримінальній справі всі засуджені проходили як зрадники угорської держави. Хоч на попередньому слідстві своєї вини не визнавали, проте були суворо покарані.

У Великому Бичкові на Рахівщині були притягнуті до судової відповідальності учасники підпільної групи з 6 чоловік. У квітні 1943 року в обвинувальному висновку дебrecенської прокуратури вказувалося, що “діяльність підсудних була націлена не тільки на поширення комуністичних ідей, але й на те, щоб підготувати ґрунт для приходу радянської армії, підбурювати населення проти угорських властей, сприяти поширенню радянської влади й на Підкарпаття”.⁴⁴

В 1943 році були також засуджені 8 учасників партизанської групи, яка у складі українського партизанського з'єднання С. А. Ковпака пройшла Карпатським рейдом від Старої

Дмитро Вакаров

Степан Лизанець

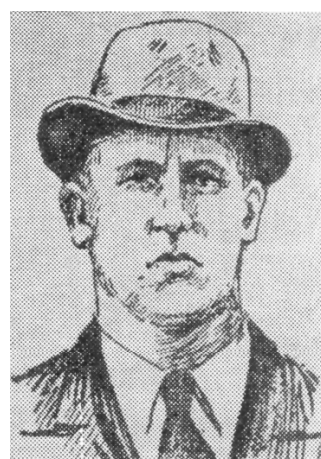
Олена Логойда

Іван Логай

Юрій (Георгій) Логойда

Степан Чижмар

Іван Вейконь

Михайло Гичко

Василь Жупан

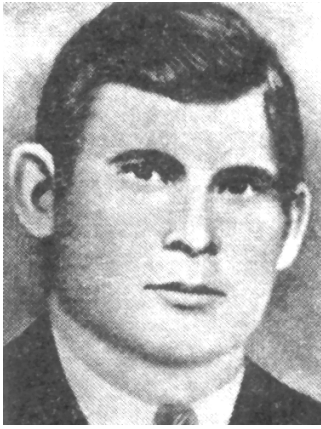
Микола Сірко

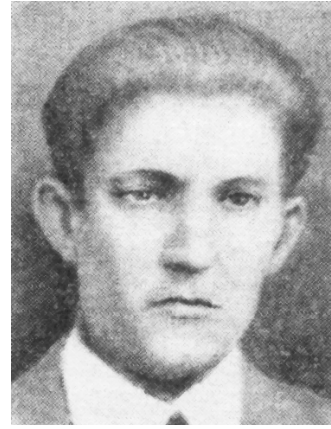
Микола Сокач

Вацлав Цемпер

Рудольф Вінер

Йосип Гавелка

Петро Конча

Дьєрдь Турак

Вілла “Ковнер” у Мукачеві

Гути Сумської області до Карпат. 27 липня 1943 року вони перетнули угорський кордон і в околиці села Водиця Рахівського району були схоплені угорськими прикордонниками, так і не розгорнувши своєї діяльності. Їх засуджено на різні строки ув'язнення.

В 1944 році була викрита розвідгрупа “Закарпатці”, яка з серпня 1943 року розгорнула свою діяльність в Хустському, Виноградівському і Мукачівському районах, а також в столиці Угорщини Будапешті. 27 лютого 1944 року в Хусті в приміщенні будинку по вул. Глибокій, 22 була оточена група десантників з трьох чоловік, яка разом з трьома членами сім'ї вдови Логойди загинула в нерівному бою. Після цього почалися арешти групи Ф. Патакі, які докотилися аж до Будапешта. Всього було арештовано понад 300 антифашистів, з них понад 200 притягнуто до судової відповідальності. Про точну цифру важко говорити, оскільки в архівах поки не виявлено ні кримінальних справ, ні вироків судового процесу.

Перший військовий трибунал відбувся 12 січня 1944 року в м. Кошице над чотирма селянами присілку Глисна села Драгова Хустського району, на обійстя яких впали 19 серпня 1943 року вантажні мішки з десантовою розвідгрупи. Вони були засуджені та відправлені в концтабори.⁴⁵

У квітні—червні 1944 року в м. Мараморш-Сигеті проходив судовий процес військового трибуналу начальника генерального штабу угорської королівської армії, де 33-х антифашистів засуджено до страти, з них 27 розстріляно, інші учасники розвідгрупи були засуджені на довічне тюремне ув'язнення або на 7—15 років каторги, позбавлення політичних прав і проживання на території краю.

Колишній адвокат військового трибуналу в Мараморш-Сигеті, Бейла Рожа, згадував, що “у державному архіві міста Сигет не виявлено жодних документів щодо суду партизанської групи, бо виїзна колегія гортіївського трибуналу, яка судила цю групу, не залишила ні одного офіційного документа”. Спогади цікаві розкриттям того, як було організовано розслідування і як проходив сам процес.

Адвокат писав: “Судили відразу по 20—30 чоловік. У мене не було можливості вивчити справи, тому що суд ішов з ранку до пізньої ночі. До суду кожного оглядали лікарі, щоб встановити, чи здатний він до розстрілу... На суді були присутні лише 40—50 таємних агентів у цивільному одязі. Вони сиділи за спинами обвинувачених... Так, наприклад, коли капітан Сабо, який вів судовий процес, взяв у руки протокол допиту, що складався з кількох листів, і спитав обвинуваченого, чи підтверджує він занесені в протокол заяви, здивований звинувачений, пильно оглянувшись назад, відповів позитивно. Я декілька раз бачив, що звинувачений, рідна мова якого була русинською, навіть не розумів, про що йшла мова”.⁴⁶ У жовтні 1944 року угорські фашисти передали політичних в'язнів Німеччині, яка загнала всіх у концтабори, де значна частина з них загинула.

Особливо страхітливих репресій зазнало єврейське населення краю. З самого початку окупації Закарпаття в Угорщині було прийнято ряд антисемітських законів. Зокрема 26 жовтня 1939 року міністр внутрішніх справ повідомляв піджупанів про введення одного з них в дію. Згідно з цим законом від 1939 року всіх євреїв треба звільнити з роботи з остаточним розрахунком до 1 січня 1943 року. В першу чергу звільнялися з роботи сільські та районні нотарі. Закон вважав, що євреї не можуть працювати на державній, муніципальній, сільській та інших службах.⁴⁷

Як доносив таємний агент відділу контррозвідки 8 армійського корпусу 20 серпня 1940 року, на підприємствах фірми “Латориця” єврейське питання вирішено. Тут нараховувалося раніше 8—10 тисяч робітників, а залишилося лише 7 євреїв-службовців і 4 робітники.⁴⁸ Тож не випадково єврейське населення брало активну участь в антиугорській пропаганді.

У 1941 році із Закарпаття було вивезено в Кам'янець-Подільськ, у тил південної німецької армії, 20 тисяч євреїв. За розпорядженням есесівців на березі Дністра було розстріляно 11 тисяч чоловік. Так антисемітський закон перетворювався в життя. Це видно з інтерв'ю регентського комісара Закарпаття від 6 січня 1943 року, який заявляв, що в результаті репресій проти євреїв відбувається навіть економічний розквіт краю, бо за єврейське майно і кошти,

які перейшли в розпорядження держави, будуть побудовані церкви, школи, сільські доми, квартири для вчителів тощо.⁴⁹

Справжній геноцид проти єврейського населення розпочався весною 1944 року. Головними виконавцями їх депортації стали Ласло Ендре і Ласло Бакі, державні секретарі внутрішніх справ, які розробили інструкцію про відправлення єврейського населення в табори (гетто). Спочатку вийшов наказ про те, щоб євреї нашивали на свій одяг жовту зірку, потім — про обмеження їх пересування, далі — під державний контроль бралася майно євреїв, а потім розпочалося їх виселення в гетто. В Ужгороді гетто було розташоване на цегельно-черепичному заводі під відкритим небом. Звіди всіх відправляли в концтабори.

Як конкретно проводилася ця робота в краї, можна прослідкувати хоча б на одному прикладі. Колишній помічник нотаря с. Колочава Міжгірського району Б. Бендефі розповідав: “Приблизно за 10—15 днів до виселення єврейського населення в нотарський уряд поступила вказівка про складання списків євреїв в Нижній і Верхній Колочаві. За день до виселення нотар З. Поп провів нараду з працівниками нотаріату і повідомив їм, що 11 квітня 1944 року, в неділю, намічено провести масове виселення євреїв з цих двох сіл. Нотар ознайомив присутніх з порядком цієї акції і розподілив обов’язки між працівниками”.⁵⁰

Для конфіскації єврейського майна була створена спеціальна комісія із старости села, одного члена сільської управи та працівника нотарського уряду. Конкретно виселенням займалися жандарми. Худобу і птицю репресованих звозили в одне місце, де було зібрано до 30 корів, 15 коней, 10 овець, і все це потім було передано угорській військовій частині. Коли родини з хат уже були виселені, члени комісії заходили в кожну єврейську хату і робили опис майна, після чого житло опечатували. Це майно теж було розпродано. Така робота проводилася упродовж 3—4 днів в залежності від кількості євреїв в населеному пункті. У квітні 1944 року подібні репресії проводилися по всьому Закарпаттю. Фашистська влада Угорщини забрала в гетто і виселила з території Закарпаття все єврейське населення.

Обласна надзвичайна комісія по обліку шкоди, розслідуванню і встановленню злочинів, заподіяних німецько-мадярськими загарбниками за роки окупації, назвала цифру — 112 500 чол. єврейського населення, яке опинилося спочатку в угорських концтаборах у Ніредьгазі, Шарошпотоці, а потім німецьких — в Освенцимі, Дахау, Біркенау, Бухенвальді та багатьох інших. Із названої вище кількості євреїв Закарпаття, за цими ж повідомленнями, 104 177 було знищено.⁵¹

З наближенням краху угорського окупаційного режиму в 1944 році в Закарпатті було введено надзвичайне становище та система військово-польових судів, жертвами яких ставали особи, що ухилялися від військової повинності, партизани, або ті, що їх переховували чи допомагали їм. У квітні 1944 року Закарпаття було оголошене зоною бойових дій. Цивільна і військова адміністрація прагнула вогнем і мечем ліквідувати партизанський рух і саботаж. Та справитися з цим вона уже не могла. Настала повна криза окупаційного режиму, який завдав народному господарству та населенню краю величезної шкоди.

За роки окупації в краї було арештовано, засуджено і вивезено в концентраційні табори 183 395 чоловік, з яких знищено 114 982 громадяни української, єврейської та інших національностей.

Така невтішна картина репресій угорського окупаційного режиму в Закарпатті в роки Другої світової війни.

О. Д. Довганич

* * *

1. Sziklai L6szly. A magyar reviziy. — Budapest, 1940. — 164 old.

2. Календарь культурно-просветительного общества им. А. В. Духновича на 1941 год. — Ужгород, 1940. — С. 72.

3. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник // Твори Василя Гренджі-Донського. — Т. VIII. — Видання Карпатського Союзу. — Вашингтон, 1987.
4. Там само. — С. 16.
5. Там само. — С. 310—311.
6. Там само. — С. 335.
7. Там само. — С. 325—326.
8. Там само. — С. 344.
9. Там само. — С. 348.
10. Там само. — С. 348—349.
11. Там само. — С. 354.
12. Там само.
13. Там само. — С. 368.
14. Там само. — С. 370.
15. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 202, арк. 44.
16. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. — С. 376.
17. Там само. — С. 383.
18. Штефан Августин. Августин Волошин — президент Карпатської України. — Торонто: Пробоєм, 1977. — С. 114.
19. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. — С. 376.
20. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5396, арк. 16.
21. Там само. — арк. 68.
22. Там само. — спр. 4020, арк. 23.
23. Там само. — арк. 51.
24. Там само. — спр. 359, арк. 219.
25. Там само. — спр. 3739, арк. 240—241.
26. Там само. — арк. 242.
27. Там само. — арк. 240—241.
28. Там само. — спр. 360, арк. 245.
29. Там само. — арк. 270.
30. Tilkovszky Lyrbnt. Reviziyi йs nemzetisйgi politika Magyarorszбgon (1938—1941). — Budapest, 1967. — 195—196 old.
31. Подкарпатский вестник. — Ужгород, 1940. — № 6.
32. Шляхом Жовтня: Збірник документів. — Т. 5. — Ужгород, 1967. — С. 159.
33. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 360, арк. 248.
34. Подкарпатский вестник. — Ужгород, 1941. — С. 1—3.
35. Шляхом Жовтня. — Т. 5. — С. 146.
36. Ганчин В. Трагічні зигзаги на шляху до перемоги // Новини Закарпаття. — 1992. — 9 травня. — С. 3.
37. ДАЗО, ф. 45, оп. 2, спр. 644, арк. 8, 15, 65—172.
38. Там само, ф. 258, оп. 1, спр. 215, арк. 3.
39. Довганич О. Д., Пашкуй З. А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни. — Ужгород, 1990. — С. 76—77.
40. Новини Закарпаття. — 1991. — 10 серпня; За українське Закарпаття. — Ужгород, 1994. — С. 33.
41. Новини Закарпаття. — 1996. — 21 березня.
42. Русское слово. — Ужгород, 1943. — 6 января.
43. Шляхом Жовтня. Т. 5. — С. 331.
44. Там само. — С. 347.
45. Довганич О. Криваві шовки зради // Карпатський край, 1994, № 7—12. — С. 42.
46. Довганич О. Д., Пашкуй З. А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни. — С. 120.
47. ДАЗО, ф. 340, оп. 3, спр. 48, арк. 1.
48. Там само, — ф. 92, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
49. Русское слово. — 1943. — 6 января.
50. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 172, арк. 26—27.
51. Там само, ф. 3468, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

III. ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ГРОМАДЯН РАДЯНСЬКИМ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ У ПЕРЕДВОЄННІ ТА ПОВОЄННІ РОКИ

У передвоєнні роки Закарпаття ще не входило до складу Радянського Союзу, і йдеться про те, що з жовтня 1939 по червень 1941 року в СРСР від переслідувань угорського окупаційного режиму на територію СРСР нелегально втекли тисячі юнаків і дівчат, які там були засуджені особливими нарадами і перебували у виправно-трудовах таборах до їх звільнення в кінці 1942 — на початку 1943 року. Крім цього, деякі закарпатці на території Радянської України тоді теж були репресовані радянськими каральними органами.

Напередодні проголошення незалежності України у 1990 році в архіві обласного управління КДБ зберігалися матеріали на 5 456 чоловік, що притягалися до кримінальної відповідальності органами держбезпеки Закарпаття в післявоєнний період (3 614 були засуджені з політичних мотивів) і на 4 872 чоловік, які в 1939—1941 роках переходили кордон з окупованого Угорщиною краю в СРСР.

Таким чином, всього органами НКВС-МДБ було притягнуто до кримінальної відповідальності 10 328 громадян Закарпаття, серед яких не лише закарпатці, а й жителі інших регіонів країни, що прибули на постійне проживання в Закарпатську область після її возз'єднання з Україною, а також іноземці, що волею долі опинилися на цій території.¹ Але це не остаточна цифра.

Масові репресії проти громадян стали тяжкою спадщиною сталінського тоталітарного режиму, який, крім судових, оперував різними позасудовими органами, що чинили розправи над безвинними людьми, порушували норми судочинства та конституції. Тому варто згадати коротко історію цього питання.

Такі позасудові органи, як особливі наради, виникли ще в 1881 році при російському цареві Олександрі III і міністрі внутрішніх справ Н. П. Ігнат'єві. Їх рішенням можна було без суду будь-кого вислати на 5 років у найвіддаленіші місця Російської імперії. Вони проіснували до 1917 року.

Подібні позасудові органи після жовтневого перевороту взяли на озброєння й більшовики. Уже 7 грудня 1917 року було створено Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (Всероссийская чрезвычайная комиссия). Згідно з декретом Раднаркому РСФРР від 21 лютого 1918 року цей орган одержав право позасудового розгляду справ за контрреволюційні та інші злочини аж до розстрілу на місці їх вчинення. Постанова РНК РСФРР від 5 вересня 1918 року “Про червоний терор” також надавала права ВЧК ув'язнювати класових ворогів з правом публікацій прізвищ всіх розстріляних.²

У 1922 році ВЧК були ліквідовані і замість них утворені державні політичні управління (ДПУ) при народному комісаріаті внутрішніх справ РСФРР (НКВС). У 1924 році, уже в рамках СРСР, створено об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) і при ньому особлива нарада із трьох чоловік. 8 квітня 1931 року в центральному апараті створені “трійки” для попереднього розгляду закінчених слідчих справ і їх доповіді на засіданні особливої наради.

У 1934 році ОДПУ ліквідували, і воно ввійшло на правах управління до складу НКВС СРСР. Але особлива нарада при наркоматі продовжувала існувати. У 1937 році “трійки” НКВС були створені також у республіках, краях і областях і на них поширювалося право особливої наради. До складу “трійок” входили наркоми внутрішніх справ, начальники крайових і обласних управлінь (голови), партсекретарі ЦК Компартій союзних республік, крайових і обласних комітетів, республіканські, крайові і обласні прокурори (члени “трійок”). З перетворенням у 1946 р. наркоматів у міністерства особлива нарада залишилася при міністерстві МДБ, а потім МВС СРСР і ліквідована 1 вересня 1953 року.³

За роки існування всіх позасудових органів в СРСР ними було знищено багато невинних людей. Аналізуючи це, російський емігрантський історик С. Мельгунов з сумом писав: “Не

можна пролити більше людської крові, ніж це зробили більшовики, не можна собі уявити більш цинічної форми, ніж та, в яку оповитий більшовицький терор. Це система, яка знайшла своїх ідеологів, це система планомирного проведення в життя насильства; це такий відкритий апофеоз убивств як знаряддя влади, до якого ще ніколи не доходила ні одна влада в світі”⁴. З цього випливало, що сталінська тоталітарна система здійснювала прямий геноцид, спрямований проти власного народу. І цю політику вона свідомо звела у ранг державної.

Ще в 30-х роках деякі закарпатці були репресовані на території Радянської України. Серед них — учасники комуністичного руху в Закарпатті І. І. Мондок, О. І. Бадан-Яворенко (уродженець Галичини), М. Ф. Жупник-Чорногорський, Б. Кашеляк та інші.

І. І. Мондока судили, як активного учасника так званої “Української військової організації” (УВО) та за “шпигунську діяльність на користь чеської розвідки” (а залучив його до цього нібито О. І. Бадан). Відомо, що останнього арештували раніше за І. І. Мондока (19 лютого 1932), а вже 23 листопада 1933 року він був засуджений трійкою при колегії ГПУ на 10 років тюремного ув’язнення, 9 жовтня 1937 року трійкою УНКВС Ленінградської області — до вищої міри покарання. 3 листопада цього ж року розстріляний. Тепер реабілітований “за відсутністю складу злочину”⁵.

Кілька слів про “Українську військову організацію”. По цій сфабрикованій справі в 1933—1934 роках в Україні за брехливими обвинуваченнями було засуджено 148 чоловік. Серед них багато відомих українських письменників (Остап Вишня, Мирослав Ірчан, Олесь Досвітний та інші). О. І. Бадан та І. І. Мондок засуджені за те, що ніби УВО, до складу якої вони входили, очолювала повстанську шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві.

Деякі конкретні дані про діяльність О. І. Бадана: працював у Хусті в Закарпатті помічником адвоката. Спочатку перебував у соціал-демократичній партії, а в 1924 році вступив у КПЧ. У грудні 1925 року І. І. Мондок, А. Дезе, Ч. Грушка перебували у Харкові в складі делегації на дев’ятому з’їзді КП(б)У. І. І. Мондок вказував, що після закінчення з’їзду О. І. Бадан і він залишилися ще в Харкові, побували в різних редакціях і установах, а також на нараді у М. О. Скрипника. “На цій нараді, — писав І. І. Мондок, — я обіцяв захищати так звану українську лінію у нашому русі, у виданнях партії перейти на українську мову”.

Коротко про політику українізації, яка проводилася в Україні у 20—30-х роках. З цих питань була розроблена тоді відповідна програма. Але в умовах командно-адміністративної системи згаданий процес швидко припинився. Окремі керівні кола почали розглядати його як націоналістичний. Так з’явилися “шкідники”, різні “ухили”, “вороги народу”. Почалася хвиля репресій проти цих ухилів, зокрема проти наркома освіти О. Я. Шумського (1927), М. О. Скрипника (1933). І всі ці драматичні події пов’язані з тодішнім генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичем.⁶

З січня 1926 року І. І. Мондок та О. І. Бадан взяли участь у спільній нараді представників КП(б)У, КПЗУ, Закарпатського крайкому КПЧ у містечку під Берліном, де йшлося про зміцнення контактів між цими комуністичними організаціями з питань українізації. Після повернення в Закарпаття О. І. Бадан був переведений з Хуста до Ужгорода на роботу помічником партійного адвоката, по суті став редактором “Карпатської правди” як знавець української мови при офіційному редакторі І. І. Мондоку.

З того часу газета “Карпатська правда” виходила українською мовою. Незабаром чехословацькі власті позбавили права проживання на території Чехословаччини О. І. Бадана. І як писав І. І. Мондок, “йому загрожував арешт і видача полякам за його революційну роботу... Я протестував проти його від’їзду..., бо у всій партійній організації не було людини, яка б володіла українською мовою”⁷. О. І. Бадан одержав паспорт на ім’я Яворенка і у 1926 році перебрався в УСРР.

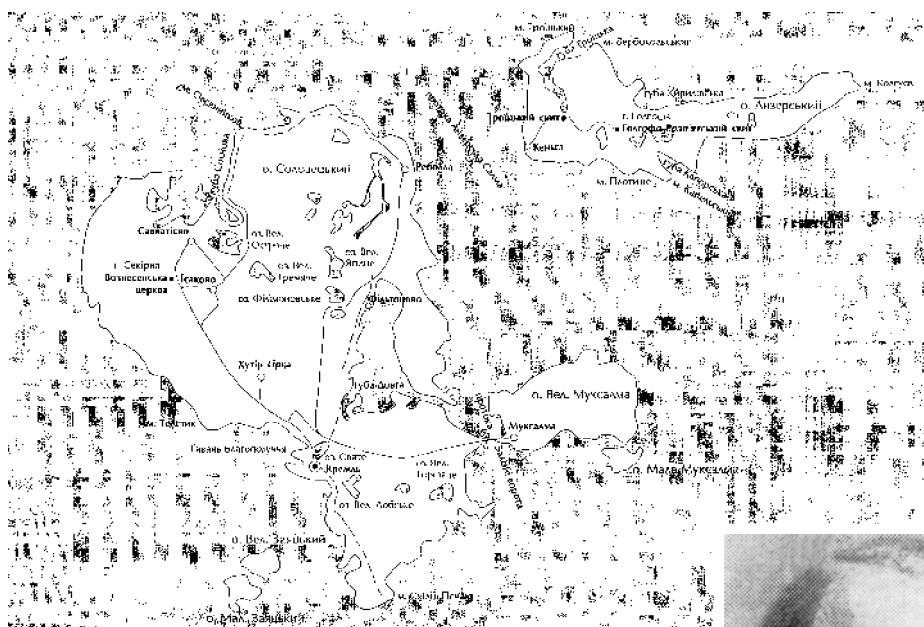
Дев’ята крайова партконференція гостро критикувала І. І. Мондока в 1929 році за недоліки в профспілковому русі, недостатню роботу серед селянства, з національного питання. Його роботу визнали як правоопортуністичну і як національний ухил. А тим часом

Михайло Жупник-Чорногорський

Бейла Кашеляк

Карта Соловецьких островів

Іван Мондок

відомий в Закарпатті адвокат М. Юдкович дізнався про рішення кошицького суду, надіслане в Ужгород, в якому було сказано, що, оскільки І. Мондок не був знову обраний членом палати депутатів Чехословацької республіки, проти нього продовжиться карне переслідування. Зібравши факти, адвокат заявив, що І. І. Мондок може бути засуджений на строк від 5 до 10 років ув'язнення.

Через ці обставини І. І. Мондок просив дозвіл виїхати в СРСР на навчання. ЦК КПЧ дав згоду, допоміг йому матеріально і нелегально відправив його з Чехословаччини. В Україні І. І. Мондок став аспірантом Інституту червоної професури. 3 листопада 1933 року був арештований і обвинувачений у роботі “контрреволюційної організації”, яка іменувала себе “УВО”, та “шпигунській діяльності на користь чеської розвідки”.⁸ “Трійка” при колегії ДПУ УСРР засудила його на 5 років і відправила у березні 1934 року в с. Дмитрієво під Москвою на будівництво каналу Москва-Волга. Останній етап — Соловецькі острови. Тут він перебував до осені 1937 року. Рішенням трійки УНКВС Ленінградської області від 25 листопада 1937 року засуджений вдруге і розстріляний, про що не знала навіть його дружина до самої смерті.

У 1957 році реабілітований. В підсумковому документі від 9 липня 1957 року сказано: “Додатковим розслідуванням встановлено, що Мондок був засуджений необґрунтовано. Обвинувачення ґрунтувались лише на його зізнаннях і жодними іншими доказами не підтверджені. Зізнання Мондока про участь в “УВО” ... неконкретні і сумнівні в своїй достовірності... Зізнання Мондока про ... шпигунську діяльність не знайшли свого підтвердження”.⁹

Тому рішення судової трійки при комісії ДПУ УСРР від 28 лютого 1934 року і рішення трійки УНКВС Ленінградської області від 25 листопада 1937 року по справах на І. І. Мондока були відмінені і справи припинено за відсутністю складу злочину. Були реабілітовані й інші засуджені закарпатці.

1. ЗАСУДЖЕННЯ ВТІКАЧІВ ЗА НЕЛЕГАЛЬНИЙ ПЕРЕХІД РАДЯНСЬКО-УГОРСЬКОГО КОРДОНУ

Уже йшлося, що із окупованого Угорщиною Закарпаття юнаки і дівчата, а також дорослі, іноді з сім'ями, в 1939—1941 роках нелегально переходили в СРСР. Сконцентровану відповідь про причини цього явища дав утікач О. В. Брехлейчук з Косівської Поляни на Рахівщині на запитання слідчого у протоколі допиту від 25 січня 1940 року. Він перейшов кордон із причин врятування власного життя від угорського “правосуддя” за антифашистську діяльність (писав плакати і гасла проти керівників угорського уряду), а також виступав за приєднання Закарпатської України до Радянської країни, що загрожувало йому виселенням в угорські концентраційні табори. Серед інших причин — відсутність роботи по спеціальності, небажання служити в угорській армії і вступити в Червону армію для визволення Закарпаття з під фашистського гніту.¹⁰

В СРСР втікали здібні сільські хлопці, гімназисти і вчителі. Якби не засудження і табори, а звільнення і навчання — то скільки відомих вчених, інженерів і конструкторів, професорів і офіцерів могло б вийти із великої кількості закарпатців, які подалися на той бік Карпат. Вони шукали там хліба, роботи, волі, можливість вчитися. Насправді на них чекали жорстокі жорна сталінсько-беріївських таборів. І майже половина з них загинула в північних районах Уралу, Сибіру, Далекого Сходу.

З нез'ясованих причин перших закарпатських втікачів восени 1939 року радянські прикордонники після затримання видворяли із своєї території, що видно з допитів у кримінальних справах тих, хто вдруге перетинав угорсько-радянський кордон (М. В. Феєр, С. М. Чижмар, В. М. Чижмар, І. Ю. Андрійцьо, В. І. Русанюк, І. Л. Молдавчук, В. Д. Андрійцьо, Г. М. Маркус, М. І. Лазур та інші).*

* Тільки згідно з угорськими архівними документами 62 втікачі в СРСР, яких одразу повернули звідти, були притягнуті до судової відповідальності угорським окупаційним режимом.

При переході в СРСР втікачів допитували на предмет підозри в шпигунстві, про що на первинних документах прикордонники робили відповідний висновок. Потім передавали їх у НКВС (в тюрми міст Сколе, Надвірна, Стрий, Самбір, Станіслав, Дрогобич та ін.). Тут слідчі готували кримінальні справи на засідання особливої наради, а коли не встигали допитувати, то відправляли людей в управління НКВС Дніпропетровської, Кам'янець-Подільської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Тернопільської, Харківської, Чернігівської та інших областей України для притягнення їх до відповідальності за нелегальний перехід кордону.

Закарпатці найчастіше переходили кордон поодиночі або вдвох, втрох, лише іноді по 10—15 чоловік. Але виявлена й чи не єдина велика група у складі 54 чоловік.¹¹ яку, до речі, її судили разом, за єдиним списком. Взагалі більшість втікачів йшли в СРСР поодиночі, лише окремі — групами з провідником, який добре знав шлях до кордону. Про одну з таких груп і піде мова. Ця група таємно збиралася в Родниківій Гуті Свалявського району у провідника Івана Гнатковича, який уже мав досвід такої роботи. А прийшли на цей раз закарпатці з різних місцевостей, зокрема, з Порошкова, Тур'я-Бистрої, Мокрої, Тур'я-Пасіки Перечинського району, Худльова і Ярка Ужгородського району, Голубино, Пасіки і Сваляви Свалявського району та міста Мукачева. З Порошкова зібралось 27 чоловік, з Тур'я-Бистрої — 4, з Тур'я-Пасіки — 5, Мокрої — 3, з Ярка — 1, Худльова — 4, з Голубино — 1, Пасіки — 1, Родниківки — 1, Сваляви — 3, з Мукачева — 4.

Таку велику групу людей перевести через кордон непоміченою нелегко. В кожному мить її міг засікти угорський прикордонний патруль. Та провідник Гнаткович мав велику сміливість і взявся виконати небезпечну справу, звичайно, за гроші. Всі платили йому від 5 до 20 пенге. Група перейшла кордон в районі Гусне—Вижня на ділянці 94 прикордонного загону. Серед втікачів було 7 жінок. На одному з допитів М. А. Євчинець заявив: “Люди нашої Карпатської України чекали весною (мова про 1940 рік) приходу Червоної армії. Але вона не прийшла, і люди тепер масовим порядком ідуть в СРСР”.¹² І це було справді так. За попередніми підрахунками, основна маса втікачів із Закарпаття (вона складає понад 4 тисячі чоловік) перетнула кордон саме в 1940 році.

Втікачі згаданої групи сиділи спочатку в тюрмі міста Стрий, а потім в інших тюрмах і таборах. Всі засуджені особливою нарадою при НКВС СРСР 7 червня 1941 року на 3 роки таборів за статтею 80 кримінального кодексу УРСР — за нелегальний перехід кордону. Із-за смерті слідство у справі Ю. В. Табаковича, якого направили в Старобільський табір НКВС, було припинено.

Матеріали на Ф. Д. Зозулю виділили в окреме провадження, з приводу чого 9 вересня 1940 року слідчий Івайлов записав: “Зозуля Федір Дмитрович був арештований з групою людей при переході державного кордону з території Угорщини на бік СРСР. В зв'язку з оперативною необхідністю слідчу справу по обвинуваченню Зозулі Ф. Д. передати у III відділ УНКВС по Дрогобицькій області”.¹³ З цього часу його доля невідома.

Що знають батьки і родичі про своїх дітей із цієї групи? Важко сказати! Бо доля 7 неповнолітніх її учасників, зокрема М. М. Гаврош, Ю. М. Гаврош, М. І. Костика, Ф. М. Короля, І. М. Лишка, С. М. Півкача, М. А. Фейси невідома. Їх не судили, а передали у дитячий прийомник м. Трускавця. Тут їх сліди загубилися.

Після вироку особливої наради засуджених, крім неповнолітніх, відправили у Воркуто-Печорський, Норильський, Карагандинський та Магаданський табори. З них там загинуло троє, дата звільнення або смерті 12 втікачів залишилася невідомою. Після звільнення з таборів в кінці 1942 року в Бузулук направлено 19, в Джамбульську область Казахстану на роботу — 10, в основному чоловіків і жінок, непридатних до військової служби. Лише 31 січня 1947 року з табору Колима Магаданської області Росії був звільнений З. М. Штерн. Саме він став одним з перших репресованих за нелегальний перехід кордону, хто поставив питання про реабілітацію колишніх втікачів. І за його листом всі засуджені із вищезгаданої групи 27 вересня 1962 року Львівським обласним судом були реабілітовані.

З села Широкий Луг Тячівського району впродовж 1939—1941 рр. перейшло в СРСР 75 чоловік. Велика група втікачів зокрема зорганізувалася в селі 22 серпня 1940 року. Шляхом таємних домовленостей на галявині Великий Присліп, що в 35-ти км від села, зібралося 33 чол. Провідника не мали, бо більшість з них добре знали дорогу до кордону. 24 серпня його перетнули. Всі були засуджені особливою нарадою 14 червня 1941 року і відправлені, як не дивно, в один табір на Північний Урал. Із 33 втікачів від страждань і важких мук 17 тут померли. Це зокрема Ю. І. Алексій, В. І. Бердар, І. Гресь, Ф. Гресь, Т. Гресь, Ю. Г. Поковба, В. І. Половка, В. В. Русняк, А. Ф. Сойма, А. І. Танчинець, В. В. Філіп, І. В. Філіп, С. П. Філіп, Ю. І. Філіп, М. Шелемба, В. І. Шпілька.¹⁴

З тих закарпатців, що воювали в Іспанії в 1937—1938 роках, в СРСР нелегально перейшли І. А. Варгулич з с. Верховина Бистра Великоберезнянського району, М. Фегер з Углі Тячівського району, брати С. М. Чижмар і В. М. Чижмар з Копашново Хустського району, В. М. Гігінка з Нижнього Селища (жив у Крайникові) Хустського району.

Малоземельний І. А. Варгулич у пошуках заробітку в 1937 році подався у Бельгію. Працював у шахті, а потім потрапив до списку на скорочення і був звільнений з роботи. За таких умов він добровільно записався в республіканську армію Іспанії. Був на фронті у складі 45-ої дивізії, тричі поранений. Після поразки республіканської армії потрапив у концтабір Аржелес, потім Гюрс на півдні Франції. 18 травня 1939 року, вибравшись звідти, повернувся в Бельгію, після окупації якої в 1940 році фашистською Німеччиною, влаштувався на роботу в Гельсінкірхерхорст — в Угорщину його не відпускали і він попросився у відпустку в рідне село Верховину Бистру, де переховувався, боячись арешту угорських жандармів, а 11 березня 1941 року втік в СРСР, щоб влаштуватися на роботу і залишитися там на постійне місце проживання. На кордоні його арештували. Оскільки побував на території Німеччини, його довго допитували, прагнули приписати йому шпигунство. Та якось викрутився. Особлива нарада 16 грудня 1941 року засудила його на 3 роки ув'язнення і вислала у В'ятський табір, де він 30 липня 1942 року помер.¹⁵

М. В. Фегер, як і Варгулич, працював у бельгійському місті Льеж на шахті. В 1937 році записався добровільцем в Іспанію. Із лютого до серпня 1938 року воював на фронті у складі балканської батареї. Був поранений і три місяці лікувався в Празі, звідки повернувся додому в окуповане Закарпаття. У жовтні 1939 року перейшов в СРСР, а звідти з групою втікачів був видворений.

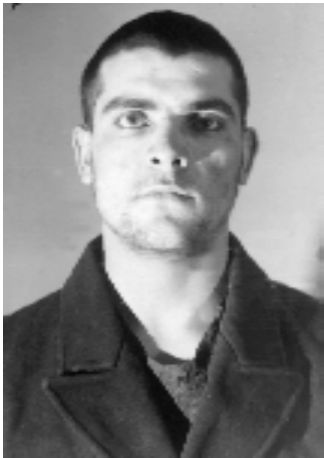
Дізнавшись про повернення М. В. Фегера додому, угорські жандарми арештували його, а суд засудив на 10 місяців тюремного ув'язнення, яке відбував з листопада 1939 року по вересень 1940 року в Будапешті. Після звільнення вдруге перетнув угорсько-радянський кордон. 20 березня 1941 року слідство припинило із-за хвороби. Уже був підготовлений навіть документ на звільнення з-під варти, але в тюрмі № 1 УНКВС Івановської області (Російська Федерація) 11 травня 1942 року він помер, залишивши дома дружину й четверо дітей.¹⁶

У складі закарпатських заробітчан був і В. М. Гігінка, який теж працював у Бельгії вибійником на шахті. Потім пішов в Іспанію, де воював у складі 14-тої бригади. Важко пораненого, його відвезли в Париж. Після видужання повернувся додому. 17 вересня 1940 року втік в СРСР, засуджений особливою нарадою на 3 роки і відправлений у табір Воркути. Але дати звільнення чи смерті в кримінальній справі не виявлено.¹⁷

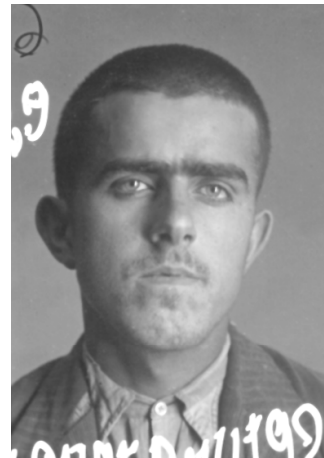
Подібна доля спіткала і братів Чижмарів — Степана та Василя. У пошуках роботи і вони опинилися в Бельгії, де працювали вибійниками шахти в м. Шапеле. Звідти добровільно поїхали в Іспанію, де воювали в батальйоні імені Димитрова. При евакуації інтербригад через Францію знову поїхали в Бельгію, звідки повернулися додому в с. Копашново Хустського району.

Із-за переслідувань угорської жандармерії в 1939 році брати нелегально перейшли в СРСР. Після перебування у Надвірній десь один тиждень, їх групу видворили. Переховувалися вдома, але на В. М. Чижмаря донесли в жандармерію, яка арештувала його і відправила в Будапешт. Тут був засуджений на 10 місяців тюремного ув'язнення. Відбувши покарання,

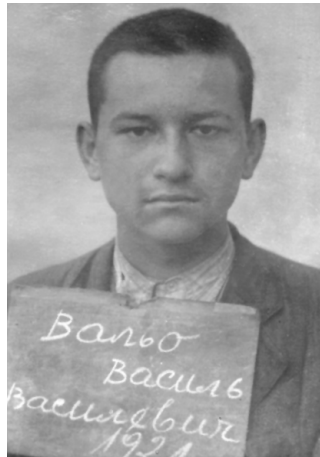

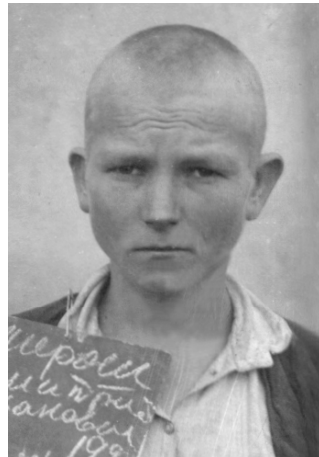
Степан Бундзяк

Степан Вайда

Василь Вальо

Дмитро Жирош

Василь Зганич

Йосип Ухаль

23 вересня 1940 року він, як і його брат, вдруге перетнув кордон і особливою нарадою засуджений на 3 роки таборів.¹⁸

13 листопада 1942 року В. М. Чижмар, як і його брат С. М. Чижмар, були звільнені і включені в розвідгрупу для підготовки і десантування в Закарпатті. Десант на чолі з Ф. В. Патакі був здійснений 19 серпня 1943 року в районі с. Драгова Хустського району. Після піврічного перебування в тилу ворога С. М. Чижмар при оточенні будинку вдови Логойди в Хусті 27 лютого 1944 року загинув. Його брат Василь у березні 1944 року був арештований і військовим трибуналом в Мараморш-Сигеті засуджений до страти. Розстріляний 25 квітня 1944 року в Мараморш-Сигеті.

В числі закарпатських втікачів було немало учнів Хустської, Мукачівської та Ужгородської гімназій, Мукачівської вчительської семінарії, Мукачівської торговельної академії та інших навчальних закладів, а також ряд колишніх студентів Празького університету та учителів. Мотиви переходу: нестача грошей для оплати навчання (в основному для селянських дітей), виключення з гімназій за антиугорські настрої, уникнення переслідувань і арешту угорських каральних органів за антифашистську діяльність, неможливість трудовлаштування.

Окремі студенти на допитах говорили, що їх метою було продовження навчання в СРСР і навіть вступ в ряди Червоної армії, організація з числа закарпатців військової частини і визволення краю. Колишній студент 4 класу Хустської гімназії М. М. Теняк із Королева відповів на подібне питання: “В Угорщині точилися розмови, що чим більше мешканців Закарпатської України перейде на територію СРСР, тим швидше прийде Червона армія і визволить її народ з-під угорського гніту”.¹⁹

Він також сказав, що у травні 1940 року в Хусті хтось намалював в центрі міста серп і молот на будинках і за це таємна поліція брала студентів гімназії прямо з класів, брутально допитуючи і жорстоко знущаючись з них. Тому він, з колишнім однокласником, а тепер солдатом угорської армії М. О. Яблонецьким з Ясіня, в жовтні 1940 року пересік угорсько-радянський кордон.

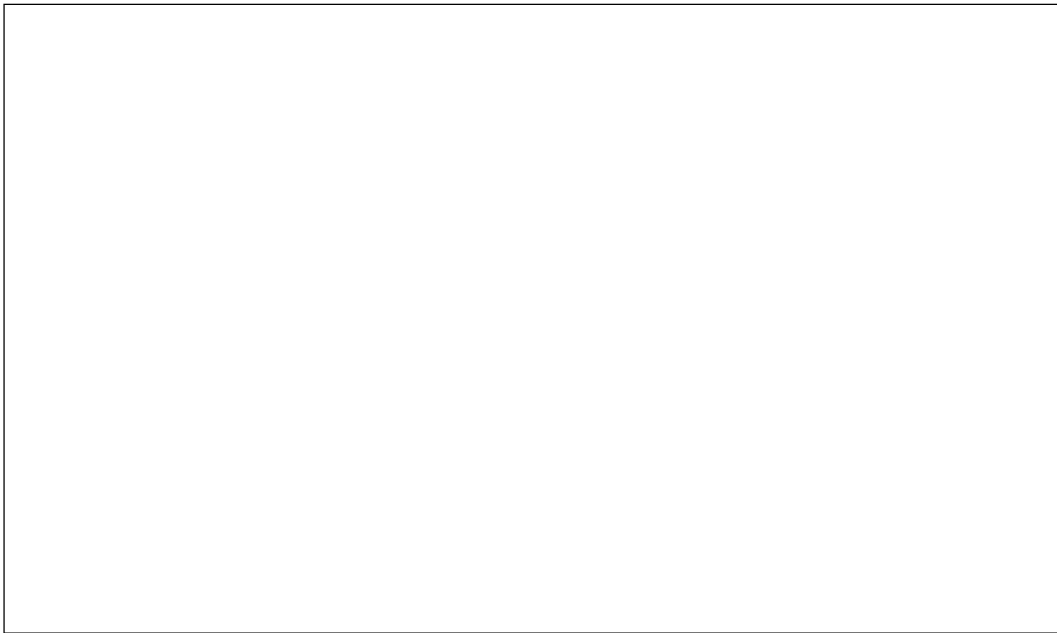
Уникаючи арешту за антиугорські вчинки, втекли в СРСР і студенти гімназії В. В. Вальо та І. В. Кришеник з села Приборжавське на Іршавщині. Останній разом зі своїми друзями І. Дубаничем та Г. Полончаком за написання антидержавних гасел були засуджені умовно як неповнолітні на 1 рік тюремного ув'язнення. З гімназії виключені. Перебуваючи під постійним наглядом, вони збиралися за кордон. Першим перейшов його І. Г. Дубанич. А коли на квартирі В. В. Вальо жандарми зробили обшук і знайшли компрометуючі матеріали (газети, карту, на якій Закарпаття було приєднано до СРСР олівцем), його арештували і відвели до с. Довге. Звідти він втік і разом з І. В. Кришеником перейшов в СРСР.

Х. В. Грицюк з Буштина Тячівського району в чехословацький період вчилася в Празькій гімназії в 5 класі. Після окупації Праги повернулася додому і вступила для продовження навчання в Хустську гімназію. На питання, з якою метою перейшла кордон з Угорщини, вона відповіла: “Коли ще існувала Чехія, то я вчилася безплатно, коли Чехію окупували, то вчитися стало важко, за навчання вимагалось платити, але у батьків не вистачало коштів.”²⁰ Тому вона, її сестра Ганна та ще двоє через Ясіня втекли в СРСР.

Це зробив і Ю. П. Мочар, односельчанин Х. В. Грицюк, який теж вчився в Празькій, а потім Хустській гімназіях. Останню закінчив у 1940 році. Але роботи за освітою знайти не зміг, тому влаштувався на посадку лісу в селі біля кордону. Цю можливість він використав для втечі 5 червня 1941 року. Судили його в Івановській тюрмі (Російська Федерація) на 3 роки ВТТ. Після амністії вступив добровольцем в чехословацьку військову частину.

Г. Г. Боролич* з Великого Березного працював позаштатним кореспондентом газет “Русский народный голос”, “Лемко”, дописував і подавав інформації до альманаху мукачівського літературного гуртка “Наши стремления”. Але з окупацією краю змушений був

* Юрій Юрійович Боролич — у повосенні часи відомий український письменник та журналіст Чехословаччини, у слідчій справі — Георгій Георгійович.

Обвинувальний висновок засуджених сестер Ганни та Гафії Москаль, а також Карла Потачека

Брати Селянчини

роботу в редакціях припинити, його почала переслідувати жандармерія, тому він вирішив переїхати в СРСР.

Про те, що він прихильно ставився до радянської країни, видно з його відповіді на питання слідчого, яким шляхом думає боротися за визволення Закарпаття: “Вважаю, — говорив він, — що, якщо уряд СРСР дозволить організувати на його території з числа емігрантів (мова про закарпатських втікачів — авт.) “Карпатський комітет”, я би добивався визволення свого народу від угорського ярма шляхом боротьби за проведення всенародного плебісциту і приєднання до СРСР”. Йому нібито було відоме і те, що на території СРСР організований “Карпатський добровольчий загін” для збройної боротьби за визволення Карпатської України (матеріалів про цю організацію не виявлено). Всю цю роботу він планував проводити, використовуючи газети і радіо СРСР для виступів перед усім світом з меморандумами, в яких було б викладено справжнє становище українського населення в Закарпатській Україні.²¹ Як бачимо, у Боролича були благородні наміри, але він не відав, що всі закарпатські втікачі судилися особливими нарадами і відправлялися в табори ГУЛАГу. Ці ілюзії розбилися швент, коли і його самого запроторили в концтабір.

Щоб добратися в СРСР із Великоберезнянського району, студентам Ужгородської гімназії І. Г. Олеану та Г. П. Гундеру довелося подолати два кордони. Спочатку вони опинилися на території окупованої Польщі, потім перетинали німецько-радянський кордон, бо угорсько-радянський охоронявся більш суворо.²² Подальша їхня доля була такою ж, як і всіх інших утікачів.

Крізь табори ГУЛАГу пройшли також студенти різних гімназій, зокрема В. В. Маслей з Міжгір'я, Г. І. Лукачко, І. Й. Гінцяк, М. В. Маслей з Хуста, В. М. Когутич з Ракошина, М. С. Медвідь з Нового Давидкова, Г. І. Сідун із Зняцева Мукачівського району, К. О. Ізай, І. Г. Сабов з Ізи, П. В. Дем'ян з Велятина, В. І. Алексій з Нижнього Селища Хустського району, С. М. Вайда з Дулова, А. М. Патрус-Карпатський з Тереблї Тячівського та гімназисти з інших районів.

В числі тих, хто нелегально переходив кордон, було і чимало вчителів з різних районів краю. Серед них М. М. Оленич із Репинного Міжгірського району, І. В. Волошук з Нанкова Хустського району, Ф. В. Іванчов із Зубівки Мукачівського району, А. І. Гершкович, М. М. Гершкович з Чинадієва Мукачівського району, М. І. Данцьо зі Сваляви та інші.

Скупі архівні дані не можуть зафіксувати всіх подій із життя великої сім'ї Івана Селянчина з села Мачола Берегівського району, зокрема його чотирьох синів, які опинилися в СРСР. Здібні діточки добре вчилися. Зокрема, Ілля закінчив гімназію і в 1938 році вступив на філософський факультет Празького університету, Матвій навчався у 8 класі гімназії, Іван закінчив горожанську школу, а Степан — 5 класів гімназії. Рятуючись від служби в угорській армії, вони перейшли в Радянський Союз: Степан — 13 жовтня, Іван — 20 жовтня 1939 року, Матвій — 25 травня, Ілля — 26 вересня 1940 року.

Спочатку вдалося встановити долю Івана та Матвія Селянчиних, які воювали в чехословацькій військовій частині в СРСР. Пройшовши з боями по території України, Іван 15 вересня 1944 року загинув на Дуклі, де й похований. Матвій пройшов бойовий шлях від рядового до підпоручика. У його справі збереглася коротка характеристика командира про участь у боях на Дніпрі й визволенні столиці України, а також Білої Церкви та інших міст та сіл Київщини: “Матвій Селянчин відважний, надійний, ініціативний, самостійний, сумлінний”. Він також загинув у боях за Дукельський перевал 24 вересня 1944 року.

Виявлено й сліди двох інших братів. Ілля Селянчин після суду при евакуації із Ростовської області в тюрму Томська помер від запалення легенів 4 грудня 1941 року на станції Новочеркаськ. Труп його зданий для поховання в Новосибірську. Степан був засуджений на 3 роки і відправлений в Ухтоїжментабір, у якому 4 лютого 1942 року помер. Як бачимо, до рідної домівки ніхто з чотирьох братів не повернувся — двоє загинули в берівських таборах, двоє — в чехословацькій військовій частині на фронті.²³

Частина закарпатців переходили кордон з сім'ями. Так, Ю. В. Костяк з с. Лопухова Тячівського району це своє рішення пояснив слідчому: 29 липня 1940 року знову одержав

Юрій Боролич

Гафія Варга

Марія Копча

Гафія Мадяр

Ганна Мадяр

Михайло Оленич

повістку повернутися в армію, де угорські офіцери до солдат “ставляться дуже грубо, майже щоденно б’ють”, за його відсутності дома сім’я “залишається на голодну загибель”, тому й “вирішив не повертатися в угорську армію, а взяти сім’ю і разом з нею перейти в Радянський Союз” (дружина М. А. Костяк, донька Ганна — 3 роки та син Василько — 8 місяців).²⁴

У Станіславській тюрмі сім’ю після суду розлучили. Ю. В. Костяка направили в Івдельтабір, де він 23 березня 1941 року помер, М. А. Костяк — спочатку в тюрму Іванова, а потім у табір Караганди, де вона вижила і 21 червня 1941 року була звільнена й відправлена в м. Джамбул. Про їх дітей одержано такі відомості: син Василь 7 січня 1940 року помер в дитячих яслах Головінської виправно-трудової колонії, донька Ганна була взята в дитячий будинок, але коли і в який — не встановлено. Про дальшу долю М. А. Костяк теж нічого не відомо.²⁵

Подібна трагічна доля і родини Й. П. Філіпа з с. Нанково Хустського району, яка перетнула кордон 22 жовтня 1940 року. На допиті 9 квітня 1942 року його дружина, В. Д. Філіп (дівоче прізвище Багара, родом з Нижнього Селища), сказала: “Ми з чоловіком перейшли тому, що жили дуже погано... Краще підемо усією сім’єю в Радянський Союз, там будемо жити добре”. З ними були і їхня донька Марія, 1932 року народження, син Юрій, 1939 р.н., донька Ганна 1941 р.н.

Але мрії родини зазнали краху, коли були засуджені особливою нарадою, і всю сім’ю розділили. Старших дітей віддали в дитячий будинок в Станіславі (тепер Івано-Франківськ), а найменшу доньку залишили з матір’ю, яку відправили в Караганду, де 17 вересня 1942 року вона була звільнена.²⁶ Та доля всіх інших членів сім’ї, зокрема дітей, досі не відома.

У листі з приводу реабілітації Г. О. Грись, яка проживала в с. Лопухово Тячівського району, звідки й перейшла кордон, писала, що в тюрмі Станіслава їх розлучили з чоловіком, і вона більше ніколи його не бачила. Від неї відібрали сина Івана, доля якого їй теж не відома. В тюрмі народила другого сина Миколу, якого зберегла, перебуваючи в таборах. В 1946 році повернулася з ним додому.²⁷ Подібних фактів можна навести багато.

Ніколи не думали В. П. Шобей та В. І. Божа з Вільхівців, І. І. Корнута з Углі Тячівського району, що раптом можуть опинитися на території СРСР. Вони відправилися на полонину за бринзою і тут від пастуха Івана Бенци дізналися, що пропали два воли. На їх пошуки й відправилися троє вищезгаданих громадян. Але із-за сильного туману незчулися, як опинилися за кордоном, де їх затримали радянські прикордонники.²⁸ Замість того, щоб після з’ясування відпустити людей додому, їх арештували і допитали. Зокрема В. П. Шобей 26 червня 1940 року відповів слідчому: “Винним себе визнаю. І пояснюю, що перейшов кордон випадково в пошуках волів, які пропали невідомо де. В той час був великий туман, і ми заблудилися, потрапивши на радянську територію”.²⁹ Незважаючи на явну випадковість порушення кордону, їх засудили на 3 роки і відправили в Ухтинський табір Комі АРСР. У січні 1943 року всі троє були звільнені.

Мали місце і випадки переходу кордону із території СРСР в Угорщину за сім’єю або відповідними документами. Причому В. В. Рушак хотів чесним шляхом із Лавочного Львівської області повернутися у Волосянку Великоберезнянського району. У міліції він просив на це дозвіл, але 24 жовтня 1939 року був затриманий і засуджений.³⁰ Ф. І. Фулим із с. Розтоки Міжгірського району працював на заводі в Сколе, куди перейшов раніше. Вирішив забрати сюди дружину і дітей, але 17 грудня 1939 року його арештували на кордоні і засудили на 5 років таборів. Він помер 22 березня 1942 року в Івдельтаборі, так і не побачивши більше своєї сім’ї. За перехід кордону з подібних мотивів були арештовані і засуджені С. І. Бернар з Рахова, О. Ю. Мушак з Великого Березного та інші.³¹

Нелегально переходили кордон в СРСР і представники єврейського населення як із Закарпаття, так і з інших регіонів тодішньої Угорщини, зокрема Марамороського округу і Трансильванії, південно-східних районів Словаччини, а також центральних областей країни. Окремі втікали, щоб не потрапити в робітничі табори та в угорську армію, а у травні—червні 1941 року, перед початком нападу фашистської Німеччини на СРСР, багато закарпатців перетинали кордон уже як солдати-дезертири з угорської армії. Тому не випадково їх не

встигли судити, евакуювавши з початком війни в Івановську область Російської Федерації. Але й тут їх не встигли судити, бо перебували у виснаженому стані і багато з них розміщалося в лікарні при тюрмі № 1 м. Іванова та Шуйській тюремній лікарні.

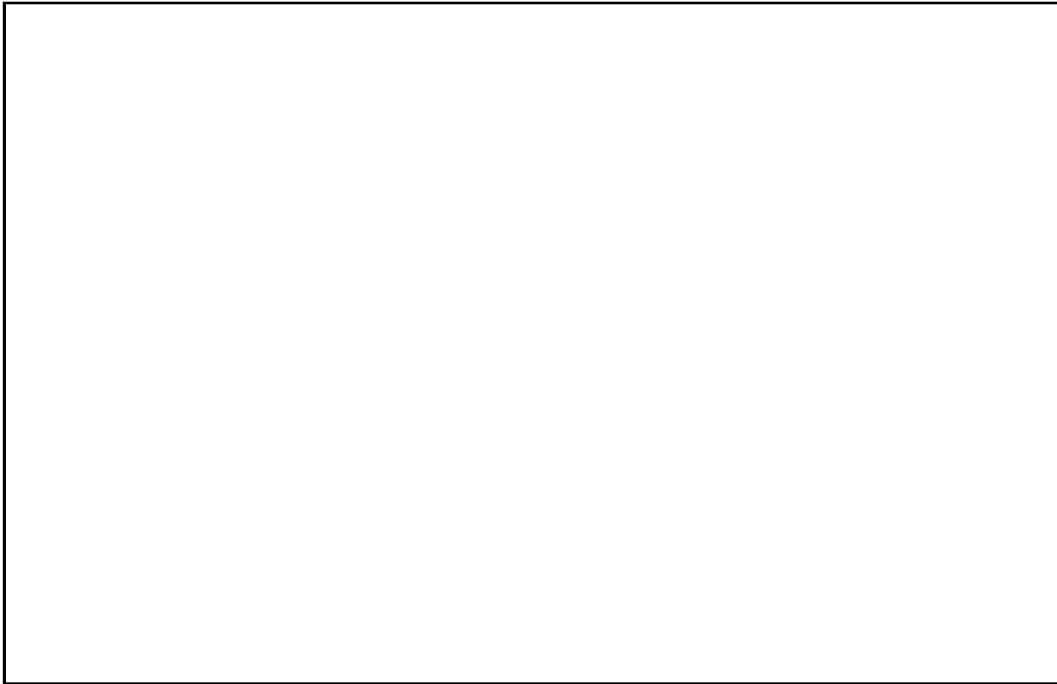
Серед утікачів була і молода дівчина О. І. Білак. У кримінальній справі зберігся її невеликий лист, адресований у Генеральну прокуратуру СРСР в 1954 році. Він вартий того, щоб уривки з нього навести: “31 травня 1941 року мене разом з багатьма бажаними потрапити із Угорщини в Радянський Союз на кордоні в Стрию арештували... В кінці 1941 р. в місті Молотові-Пермі засудили по ст. 58-6 “за шпигунство” на 15 років ув’язнення. Мені, дівчині в 15 років від роду, було в той час саме слово “шпигун” і “шпигунство” не зрозумілі”.³² Вона просила реабілітувати її, або хоча б поновити термін ув’язнення (13 років). Та реабілітації тоді не одержала.

Після переходу кордону її справу направили на розгляд трибуналу Уральського військового округу. 8 грудня 1941 року відбулося відкрите судове засідання у складі голови Беяєва, членів Давидова і Безматерних при секретареві техніку-інтендантові 2 рангу Минаєві. О. І. Білак був винесений нечуваний вирок — піддати вищій мірі покарання — розстрілу.³³ Хоч у справі не було жодних доказів: ні свідків, ні листів, ні власних якихось нотаток із шпигунськими даними, ні конкретних речей її “шпигунської” діяльності. Коли читаєш ці рядки вироку військового трибуналу, волосся стає дибки. І відразу напрошується питання: чи мали ці, так звані судді, хоч крихту людської совісті, чи мали своїх дітей, коли бідну 16-річну дівчину без будь-якого обґрунтування засудили до розстрілу? Добре, що вирок давав можливість оскаржити це рішення протягом 72 годин. Із кримінальної справи не видно, чи писала Олександра скаргу, проте через місяць Військова колегія Верховного суду СРСР від 12 січня 1942 року розглянула її справу і замінила розстріл на 15 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах.³⁴

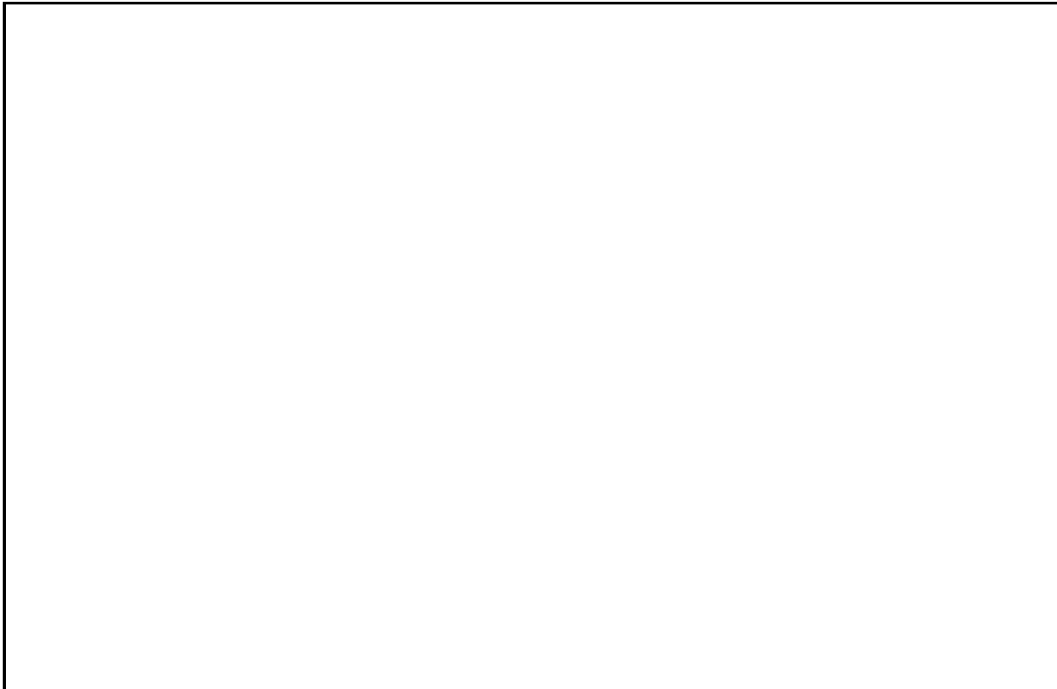
Після визволення Закарпаття та возз’єднання краю батьки Олександри, які жили в Мукачеві, дізналися про її трагічну долю і тут же звернулися з листом до секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, щоб судові органи повторно розглянули справу їхньої доньки і звільнили її з-під варті. Але відповідь була негативною, мовляв, “злочинна діяльність Білак О. І. доведена повністю”. І лише 13 січня 1968 року військова колегія Верховного суду СРСР розглянула справу О. І. Білак і постановила: “Судові рішення стосовно Білак по обставинах, які знову відкрилися, відмінити і справу про неї за недоведеністю обвинувачення припинити”. Факт нелегального переходу кордону, відзначається у висновку, встановлений з безперечною. Що ж стосується обвинувачення її у шпигунстві, то “воно ґрунтувалося лише на суперечливих зізнаннях самої засудженої ..., яка на попередньому слідстві і в суді обмовила себе в результаті застосування до неї незаконних методів слідства”.³⁵ За таких обставин, йдеться у висновку, зізнання Білак, на яких ґрунтувалося її обвинувачення у шпигунстві, не могли служити безперечним доказом її вини. Тому вироки від 8 грудня 1941 і 12 січня 1942 року були відмінені, а справа за недоведеністю обвинувачення припинена. Трагічна доля О. І. Білак свідчить і про те, що рецидиви практики політичних процесів 1937—1938 років проявлялися й пізніше, і “формула” зловісного генерального прокурора Вишинського діяла — згідно з нею досить було під фізичним тиском вибити зізнання у підсудного, як суду вже не потрібні були конкретні докази його вини.

За так зване шпигунство на 15 років ВТТ були засуджені Г. Е. Едельштейн з Великого Березного, Й. Г. Райс з Ужгорода, а на 10 років — О. М. Липчак з Ужгорода за статтю 54-6 карного кодексу УРСР. Всі вищезгадані підсудні постраждали безвинно, їх було реабілітовано.

За шпигунство 22 квітня 1941 року військовий трибунал Київського військового округу засудив на 10 років й А. В. Головку. Однак у ході перевірки цієї кримінальної справи у 1956 р. було доведено, що ніяких об’єктивних доказів про його належність до агентури угорської розвідки органи слідства і суду не мали. Обвинувачення базувалося лише на зізнаннях підсудного, здобутих під фізичним тиском. Інших доказів по справі не добуто. Тому під час реабілітації вирок військового трибуналу та висновок військової колегії Верховного суду

Довідка Гриба М. Я. про звільнення з табору

Витяг з протоколу про засудження Грись Г. М.

СРСР по справі А. В. Головки були відмінені і справа припинена “за відсутністю складу злочину”.

У 1939 році нелегально перейшли в СРСР і десятки юнаків, які на допитах визнавали свою участь в діяльності “Карпатської січі”. На велике щастя, їх судили лише на 3 роки таборів. За зізнанням В. І. Туруса із Ставного Великоберезнянського району, з початку лютого 1939 року він перебував в організації “Січ”, десять місяців був у Хусті на курсах, куди його відправили члени сільської підпільної комуністичної організації, які хотіли знати, яка програма і завдання “січовиків”.³⁶

Восени 1939 року окуповане Закарпаття покинула і значна частина активістів комуністичної організації краю. За сприяння О. О. Борканюка, І. І. Туряниці, С. Л. Вайса, які перебували в Москві, окремі втікачі були звільнені з-під арешту. Серед них І. І. Балєга, В. В. Бубряк, М. А. Буковинська, П. І. Варга, С. Габерман, В. І. Желізняк, М. Затварницький, М. В. Клипотюк, Ф. М. Криванич, Є. Лебович, І. Д. Ледней, І. П. Локота, М. В. Мацканюк, М. А. Можарович, Ю. Ф. Млавець, В. В. Нямецук, М. М. Руснак, Д. М. Тарахонич, І. П. Чобаль та інші.

Однак інша частина рядових закарпатських комуністів, які просили слідчих звертатися по своїх каналах в Комінтерн (про що є відповідні запити в кримінальних справах), була засуджена. Як правило, документів не знаходили, і цих утікачів особливі наради теж судили за перехід кордону.

Не були засуджені, бо померли під час слідства або перевезення з тюрем на Схід в табори М. Ю. Бабич, Ю. В. Блискун, В. Ю. Гонак, А. М. Давидович, М. Ф. Журавський, М. Ф. Лендел, В. В. Лакатош, П. І. Сасин, Ю. І. Симодейко, М. Д. Тернушак, Г. П. Теорян, І. Д. Тюх, М. В. Феєр, О. В. Чепик, М. М. Швардак, В. І. Юришинець та багато інших.

З початком війни 22 червня 1941 року частина закарпатських втікачів, яких не встигли судити і вивезти у східні райони країни, залишилася в тюрмі м. Станіслава. Перед приходом німців тюрми були відкриті, і підсудні опинилися на волі. Вихідці із Закарпаття повернулися додому. Серед них брати Ф. Ф. Мідянка та В. Ф. Мідянка з Широкого Луга, Ю. Ю. Гісем та Й. Ф. Ясірко з Вонігова, М. В. Ларивон з Чумальова, М. М. Майор, П. М. Кіवेशлігеті, В. І. Ілько з Дулова, В. М. Країло та М. В. Горкавчук з Руської Мокрої, Ю. А. Брай з Дубового Тячівського району, І. С. Філіп з Нанкова Хустського району та інші. Після повернення більшість з них була арештована угорською жандармерією і засуджена на різні строки тюремного ув'язнення.

Втікачів-українців Закарпаття особливі наради судили і відправляли в табори. Зовсім інше ставлення було до закарпатських німців, які переходили кордон. Їх не судили, а через контрольно-пропускний пункт Перемишль передавали на окуповану німцями територію Польщі.

Закарпатці ж, що потрапили в табори ГУЛАГу, за роки перебування в них перенесли неймовірні муки і страждання, голод і холод. Є відомості, що їх по-різному і записували. Одних як громадян Чехословаччини, інших — Угорщини чи Польщі, а в окремих випадках як радянських громадян. Це потім негативно впливало на їх звільнення з таборів, і багато з них навіки залишилися в концтаборах.

20 травня 1940 року М. Г. Герич разом з М. Ю. Корсаком та І. Гершкович з села Ганичі Тячівського району перейшли кордон в урочищі Ясіня. Після допиту їх відвели у Ворохту і посадили під охорону в костьолі. Через добу всіх перевезли в Надвірну, відвели в підвал, в якому вже перебувало до 15 дорослих і 2 підлітків. Спали на бетоні 2 тижні, після чого їх під конвоєм направили у м. Станіслав.

“Тут я побачив багато народу, жінок, дітей, стариків і молодих солдат, що дезертирували з угорської армії, — розповідав М. Г. Герич. — Всіх нас поставили до стіни лицем до огорожі під охороною радянських солдат з собаками. Серед нас був лісник разом з дружиною і шістьма дітьми. І коли почали роз'єднувати матір в один бік, батька — в другий, а дітей — в третій, перелякані діти кричали від жаху”.

Тюрми були переповнені народом, спали на голій долівці, повітря не вистачало, люди вмирили з голоду. Звідси й розпочалися табірні муки засуджених. Везли їх голодних у холодних вагонах для худоби. Іноді конвой давав відро води без кухля. Довезли до Комі АРСР. Від залізниці транспортували дві доби автомашинами до лісу, а далі йшли пішки. Від голоду і холоду багато людей падали по дорозі. Всіх завели у ліс, де не було жодної будівлі. Конвой зробив відмітки на деревах (визначив зону, далі якої не можна було ступати), дав пили і сокири для лісопобалу і наказав будувати для себе бараки.

Завезли один котел і один мішок крупи. Воду брали з снігу, солі не було, посуду — теж. Робили із дерева. Побудували барак — і знову наказ відходити далі в ліс. А у збудоване приміщення привезли коней. Таким чином будували бараки до самої весни. Потім мостили дорогу до лісу, щоб могли їздити машини. Згідно з нормами, копали по п'ять кубометрів замерзлої землі, заготовляли по шість кубометрів деревини. Змучені й голодні, якщо норму не виконали, не одержували пайка: 400 грам чорного замерзлого хліба і літр баланди. За таких умов щоденно вранці не вставало 5—6 чоловік. Померлих, згідно з наказом конвою, викидали за зону в сніг.³⁷

Засуджені закарпатці, перебуваючи в таборах, працювали на вугільних шахтах, військових заводах і фабриках, лісових роботах, будівництві залізниць, у риболовецьких радгоспах та на інших підприємствах. Є відомості, що після відбору особливої комісії вони направлялися також і у вугільні шахти на острів Нова Земля, але про долю, відправлених туди, й досі нічого не відомо.

Про табірні муки розповідав В. Ю. Лолин з с. Лозянського Міжгірського району. Із Новочеркаська в'язнів етапом погнали Сальськими степами до Волги. То був справжній марш смерті. Виснажені голодом люди падали з ніг. Тих, хто напівсвідомо намагався зробити кілька кроків вбік, пристрілювали на місці. Спали там, де застала ніч. Нерідко лягали прямо в калюжі. Вранці частина в'язнів залишалася на землі. Мерців закопували в степу. У Сибіру, у таборі, так званий суд “трійки” тривав не більше п'яти хвилин. Головуючий уточняв прізвище, ім'я, по батькові, зачитував вирок: за нелегальний перехід радянського кордону — три роки таборів. Почалася виснажлива праця на лісозаготівлі. Звалювали дерева, тягали на собі колоди, втомлюючися так, що падали з ніг. Тим, хто виконував норми, мали видаватися подвійні порції баланди, риби, хліба. Та, оскільки бригади очолювали у переважній більшості кримінальники, які жили у злагоді з великими і малими начальниками та охороною, до в'язнів частина цих продуктів не доходила.

“А я почав слабнути, — згадував В. Ю. Лолин. — Набрякли руки, ноги, з десен потекла кров, почав втрачати свідомість на робочому місці. Звернувся за допомогою до лікаря, людини доброї, порядної. Він визначив мені роботу в таборі. Це мене і врятувало: за кілька місяців моя вага зросла до 40 кілограмів. А багато втікачів померло”.³⁸

У листі до голови комісії у справах реабілітованих О. П. Качур (Урбанік) розповіла, як вона потрапила в Маріїнськ, де був госпіталь. Як медсестра, вона просила роботу за спеціальністю, але де там. Її відправили на швейну фабрику в Кемеровську область, де працювали одні лише жінки — члени сімей “ворогів народу”. Робота тривала по 12 годин на добу. Через деякий час дізналася, що закарпатців амністували і беруть в чехословацьку армію. Просилася, щоб її відпустили, та й тюремний строк — 3 роки — уже збігав. Але в Бузулук не потрапила. Обіцяли звільнити лише в кінці війни, хоч це було порушенням Указу Президії Верховної Ради СРСР про амністію закарпатців. Коли війна закінчилася, повідомили, що на її звільнення треба чекати особливого розпорядження. Та й після довгоочікуваного звільнення в кінці 1947 року повернутися додому їй не дали. Вона виїхала в м. Тобольськ Тюменської області, де жив її майбутній чоловік, що відсидів 17 років як “ворог народу”, а в 1956 році захворів і помер. Лише згодом О. П. Качур з двома діточками повернулася додому.³⁹

Таких, кого не відпустили в строк, було більше. Виявлено навіть факт засудження втікача І. Ф. Петрище та І. І. Петрище з с. Лозянський Міжгірського району уже після виходу Указу Президії Верховної Ради СРСР про амністію. Замість того, щоб їх звільнити, особлива нарада при НКВС СРСР від 24 квітня 1943 року присудила: “Петрище Іллю Федоровича, як

соціально-небезпечного елемента, ув'язнити у виправно-трудоий табір строком на 5 років, рахуючи строк з 25 листопада 1939 року". Його відправили в Актюбінський табір у Казахстан, де він і помер.

Основні табори, в яких перебували закарпатці, знаходяться на території Російської Федерації. Серед них такі, як В'ятський, Воркутинський, Івдельський, Інтський, Каргопольський, Карагандинський, Магаданський, Норильський, Печорський, Північно-залізничний, Північно-Східний, Північно-Уральський, Сорокський, Тайшетський, Унженський, Ухто-Іжемський, Устьвимський та багато інших. Із звільнених з таборів закарпатців у 1942 році в Бузулуці формувалася чехословацька військова частина. В табірних пунктах працювали особливі комісії, які визначали придатність чи непридатність тих, що звільнялися, до військової служби. Жінок і стариків відправляли в м. Джамбул у Казахстані.

Наприкінці 1942 року в Бузулук прибули три великі транспорти із звільненими закарпатцями, зокрема, з Воркутинського табору 6 грудня 1942 року — 185 новобранців, з Каргопольського — 31 грудня 1942 року — 195, з Печорського — 241 новобранець. В останньому з таборів, поки йшов відбір, була створена рота з командирами взводів і відділень, які займалися військовою підготовкою на місці. До Бузулука добиралися протягом 32 днів, всі дні проходили заняття, про що робилися відповідні записи у книзі навчальної роботи. Всього в Бузулук і Джамбул, згідно з опрацьованими кримінальними справами, прибуло з таборів 2951 чол.

Варто звернути увагу на ув'язнених закарпатців-утікачів в Радянський Союз, які з'явилися в історичній літературі за 50 повоєнних років. Кількість їх визначається по-різному: від 5 до 105 тисяч чол. Але автори статей, брошур і книг ніколи не посилалися на архівні джерела, і дотепер окремі з них використовують не перевірені, далекі від істини цифри.

Після складання картотеки всіх реабілітованих підведемо певні підсумки. Тепер можна обнародувати конкретні цифри по всій колекції документів, наявних у державному архіві. Виявлено й реабілітовано 8627 чоловік, з них 7887 уродженців Закарпаття, 492 — Угорщини, 129 — Словаччини і Чехії, 119 — Марамороського округу і Трансільванії (Румунія). Серед них — 399 жінок, 4348 — не одружених, 228 солдат угорської армії.

Подивимось, якими потоками втікали в СРСР: у 1939 році перетнуло кордон 1079, в 1940 — 4037, або основна маса, 1941 — 537 чол. Звільнено з таборів 2 951 втікача, на що є конкретні довідки. Встановлено, що померли в таборах ГУЛАГу 882 (є акти смерті). Немає в кримінальних справах відомостей про звільнення або смерть на 1780 чоловік. Але можна впевнено сказати, що переважна більшість останніх померла.⁴¹

До цього слід додати, що при звірці карток на реабілітованих з угорським списком, опублікованим в 1941 році, та списком втікачів, складеним в 1962—1964 рр. після подвірного обходу кожного села й міста, виявлено ще понад 1886 чоловік, на яких кримінальних справ поки що не знайдено. Їх пошуками зайняті відповідні органи. Таким чином загальна цифра всіх закарпатців, хто нелегально перейшов в СРСР, за неповними даними складала б 7,5 тисячі чоловік.⁴²

Не можна обійти мовчанням й такого питання, як перекручення і неправильне написання слідчими багатьох прізвищ, імен і по батькові, а також назв населених пунктів. У багатьох випадках це робилося на слух, а не за наявними документами, які були в справах, а якщо їх не було, то не за підписами підсудних на кожній сторінці допиту. Особливо багато помилок в прізвищах, іменах угорського і єврейського звучання та населених пунктах. Лише окремі слідчі іноді уточняли їх правильне написання і приймали з цього приводу відповідну постанову. Серед слідчих, що розглядали найбільше кримінальних справ закарпатців, які нелегально втекли в СРСР, були Беляєв, Безматерних, Давидов, Даценко, Дубовик, Душин, Єсипенко, Косенко, Кучеренко, Леонов, Лядський, Сагайдачний, Сидоров, Федулов та інші.

У 1991 році в Міжгір'ї, в районному Будинку культури, відбулося вшанування світлої пам'яті загиблих земляків, репресованих в 1939—1941 роках за нелегальний перехід кордону. Тоді тут було прийнято звернення учасників вечора пам'яті до своїх земляків. Його закінчення звучало так: "Звертаємося до всіх жителів Закарпаття створити благодійний фонд для зби-

рання коштів на спорудження обеліска на Торунському перевалі в пам'ять репресованим землякам, що не повернулися із сталінських таборів". Звернення благородне, але й досі не реалізоване.

О. Д. Довганич

* * *

1. Закарпатська правда. — 1990. — 20 листопада.
2. О внесудебных органах // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 10. — С. 80.
3. Там само. — С. 81—82.
4. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. Кн. 1. Київ: Либідь — Військо України, 1994. — С. 11.
5. Закарпатська правда. — 1990. — 1 грудня.
6. Сторінки історії Компартії України: Запитання і відповіді. — Київ, 1990. — С. 180.
7. Довганич О. Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі: Історико-краєзнавчі статті і нариси. — Ужгород: Патент, 1995. — С. 206.
8. Там само. — С. 213.
9. Там само. — С. 214—215.
10. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1425, арк. 8.
11. Там само, спр. 95, арк. 2.
12. Там само, арк. 32.
13. Там само, спр. 99, арк. 6.
14. Там само, спр. 3583, арк. 85—86.
15. Там само, спр. 4696, арк. 16, 19, 22.
16. Там само, спр. 3558, арк. 8—10, 59—69.
17. Там само, спр. 3196, арк. 13, 17, 18.
18. Там само, спр. 2935, арк. 54, 59, 117, 126.
19. Там само, спр. 4560, арк. 16—17.
20. Там само, спр. 4248, арк. 11.
21. Там само, спр. 4784, арк. 16—18.
22. Там само, спр. 3667, арк. 14—16.
23. Закарпатська правда. — 1991. — 16 січня.
24. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3533, арк. 14.
25. Там само, арк. 92.
26. Там само, спр. 3559, арк. 8.
27. Кризь пекло ГУЛАГів: Документи, спогади, нариси. — Ужгород, 1996. — С. 41.
28. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 4551, арк. 15.
29. Там само, спр. 6077, арк. 12—13.
30. Там само, спр. 321, арк. 18.
31. Там само, спр. 3623, арк. 11; спр. 1411, арк. 39—40.
32. Там само, спр. 237, арк. 94.
33. Там само, арк. 41.
34. Там само, арк. 55.
35. Там само, арк. 133—134.
36. Там само, спр. 231, арк. 32—33.
37. Довганич О. Д. Роки лихоліття... — С. 38.
38. Закарпатська правда. — 1989. — 1 березня.
39. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 4193, арк. 12—14.
40. Довганич О. Д. Незнання чи легковажність? // Карпатський край. — 1995. — № 9—12. — С. 84—89.
41. Архів робочої групи обласної книги "Реабілітовані історією". Зошит "Нелегальний перехід кордону в СРСР в 1939—1941 рр." Підсумкова таблиця.
42. Там само. — Список втікачів, на яких не виявлено кримінальних справ.

2. АКЦІЯ КОМАНДУВАННЯ 4-го УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ І ВІЙСЬК НКВС ПО ЗАТРИМАННЮ ТА ІЗОЛЯЦІЇ ВІЙСЬКОВОЗОВОБ'ЯЗАНИХ УГОРЦІВ І НІМЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

Уже давно не є таємницею те, що визволення Закарпаття Червоною армією в жовтні 1944 року принесло місцевому населенню не тільки здійснення мрій про возз'єднання з Радянською Україною, але, на жаль, і незчисленні жертви та страждання, які впродовж усіх післявоєнних років умисно замовчувалися, а будь-які згадки про трагічні події тих років беззастережно кваліфікувалися партійними і каральними органами радянської системи як прояви антирадянщини. Ця система задля свого існування спиралася на насилля, сваволю, фізичний і моральний терор щодо своїх громадян. Для здійснення насилля виховувалися й відповідні виконавці.

Значна частина угорського та німецького населення з приходом радянських військ в Закарпаття під обманним приводом збору на триденні відбудовчі роботи та під виглядом інтернування “військовозобов'язаних” у листопаді-грудні 1944 року згідно з постановою № 0036 військової ради 4-го Українського фронту від 13 листопада 1944 року була затримана військами НКВС по охороні тилу фронту й ізольована в таборах у тепер уже сумнозвісному Свалявському таборі Закарпатської області, що мав офіційну назву ЗПВ № 2 (збірний пункт військовополонених)¹.

Були ізольовані тисячі осіб, яких використовували в тилу наступаючих частин. У листопаді-грудні 1944 року вони, позбавлені елементарних умов, перебували у наспіх створених, тісно набитих бараках. Виснажені холодом, голодом, хворобами і непосильними роботами, ці громадяни прирікалися на повсякденні страждання, а переважна більшість з них — на неминучу мученицьку смерть.

Про концентраційні табори, як місце зосередження військових і політичних противників, тепер відомо. Це табори радянських військовополонених у фашистській Німеччині, єврейські гетто — по всій Європі, табори системи ГУЛАГу для так званих “ворогів народу” в Радянському Союзі, табори для військовополонених німців, японців та інших солдат з країн, які воювали на боці Німеччини, або, нарешті, табори для інтернованих і потім знищених польських солдат та офіцерів у Катині й інших містах СРСР. Хоча й з трудом, але у наш час стає відомою громадськості масова загибель в'язнів — типова картина таких таборів.

Радянський табір військовополонених та інтернованих у Сваляві, що входив у систему шести інших таборів і базового у містах Стрий та Самбір Львівської області, — особлива сторінка в радянській практиці ізоляції та знищення існуючим режимом своїх противників. Своєрідність цього табору полягала в тому, що в'язнями його бараків-могил, обладнаних на одночасне перебування в них 12 тисяч чоловік, стали поряд з військовополоненими суто цивільні особи, чоловіки віком від 18 до 50 років, ізольовані як “військовозобов'язані”.²

Лише півроку існував цей поганой слави пункт-табір у Сваляві, але кількість його в'язнів в окремі періоди сягала 18—20 тисяч. Він увійде в історію як місце трагічної загибелі тисячі безвинних наших краян. Відкриття у 1994 році Меморіального парку в Сваляві — на місці перезахоронення частини жертв цього табору, спорудження пам'ятників у багатьох селах області, у які не повернулися колишні його в'язні, — це теперішні факти, але конкретного уявлення про трагічні події, що відбулися в листопаді-грудні 1944 року в Закарпатті, знають далеко не всі.

Підсумкова довідка начальника військ НКВС по охороні тилу 4-го Українського фронту підтверджує, що за період з 18 листопада до 16 грудня 1944 року військами НКВС було затримано і відправлено на збірні пункти військовополонених 22 951 чоловік, з них 14 202 солдати, сержанти і офіцери, які проживали у тилкових населених пунктах, і 8 564 чоловіків — “військовозобов'язаних” угорської, німецької національностей віком від 18 до 50 років. Як вид окремої військової акції, 13—14 грудня 1944 року війська НКВС провели в Закарпатті додаткову “операцію по вилученню німців-чоловіків віком від 18 до 50 років по округах

Свалява, Мукачево, Севлюш, Хуст, Рахів”, в результаті якої “вилучено і направлено на пункти військовополонених 292 чол.”³

Але якою за розмахом була організація цієї акції! Це — наради, плани, доповідні, власноручні вказівки, резолюції, рекомендації на документах, зроблені генералами Мехлісом і Петровим. Далі — облави, засади, конвої, спеціальні дії маневрових груп, “прочісування”, арешти, сотні задіяних солдат і офіцерів із військ НКВС, прикордонників, місцевих активістів, тонни спаленого бензину.⁴ Причому процес ізоляції осіб, як видно з документів, не був пов’язаний з якимись ворожими проявами з їхнього боку щодо радянського військового й адміністративного режиму. Практично всі вони і не ховалися, відкрито жили у своїх рідинах, добровільно з’являлися на проміжні збірні пункти, не намагалися втекти при конвоюванні у Сваляву.

Цікаво, що у звітах, які майже щоденно надсилалися в Москву на ім’я Л. Берії з Болгарії, Угорщини і Югославії вищими чинами держбезпеки про хід інтернування німців у цих країнах і відправлені ешелони в СРСР, де загальна кількість мобілізованих перевищила 100 тисяч чоловік, фігурували і 215 чоловік закарпатців як таких, що були інтерновані у Чехословаччині.⁵

Здавалось би, репресивна машина вже видихалася. Кого ж можна було забирати ще без суду і слідства? Даремні сумніви. Особлива група уповноваженого представника НКВС СРСР генерал-лейтенанта Селівановського, що почала діяти з середини січня 1945 року в Закарпатті, зуміла організувати “належну роботу” і за цих умов. Відповідно до наказу НКВС СРСР № 0016 від 11 січня 1945 року в табори військовополонених, що одночасно використовувалися і для репресованих цивільних осіб, починають надходити “арештовані”, яких уже заборонялося називати інтернованими. Категорія їх відома: керівники підприємств, колишні службовці угорської адміністрації, судів, нотаріальних контор, перші антирадянщики, що підозрювалися у шпигунстві, та інші. За період з 23 січня до 17 лютого 1945 року таких затримано 2 378 чол. З них спеціальним ешелонам до станції призначення Мандрикіно відправлено 2 159 чол. Про їхню долю можна лише здогадуватися.⁶

А поряд щосили працювали трибунали 4-го Українського фронту, 18 армії, 128 гвардійської гірсько-стрілецької дивізії, спеціальний суд Закарпатської України, суд прикордонних військ МВС Закарпатського округу, лінійний суд Львівської залізниці, залізничних військ НКВС та інші каральні органи. Але це був лише початок.

Ще майже десять років у Закарпатті тривали репресії щодо підозрюваних в антирадянській і націоналістичній діяльності, шпигунстві, зв’язках із закордонними ворожими організаціями та інше. А далі настануть 1946 і 1949 роки і, відповідно до урядових постанов, залишки німецького населення Закарпаття будуть виселені в Сибір. Попереду ж — репресії проти греко-католицької церкви і її священнослужителів, інших релігійних конфесій, селян-одноосібників, які виступали проти насильницької колективізації тощо.

ГУЛАГ, на якому значною мірою базувався розвиток СРСР та формувалася свідомість, потребував нових жертв, рекрутування здорових трудяг, здатних до роботи в умовах Півночі, Сибіру, Магадану, степів Казахстану тощо.

Для колишньої радянської тоталітарної системи та її каральних органів характерним було приховування своїх численних злочинів, старанне маскування їх. Щодо реабілітованих пізніше осіб повідомлялися вигадані дати смерті, аби ніхто не зміг співставити ці дати і здогадатися про масові одночасні страти приречених. Поширеною була практика ховати трупи замучених у т. зв. безіменні могили і не повідомляти про їх місцезнаходження рідним. Особливо старанно оберігалася таємниця про масові поховання — такі кладовища навіть знищувалися.

Зокрема, так сталося з могилами в’язнів Свалявського табору — їх повністю зрівняли бульдозерами при будівництві бензозаправки та дороги. Так вчинили і з кладовищами інтернованих закарпатських угорців та німців — їх заховали як померлих військовополонених у м. Ново-Борисові під Мінськом. А територія, на якій були захоронення, з часом стала танковим й артилерійським полігоном, і гусениці машин та вибухи снарядів зробили з кладовища місиво.⁷

Так скликали військовозобов'язаних угорців на збірний пункт

Ізольовані військовозобов'язані угорці в м. Мукачево

То ж чи могла бути за таких умов доступною інформація про акцію органів НКВС та місцевої влади в Закарпатті про так зване інтернування “військовозобов’язаних”, в результаті якого загинули тисячі ні в чому невинних людей, а їхні рідні на довгі роки були позбавлені права навіть відкрито згадувати про них? Звичайно, ні. Лише перебіги останніх років у нашому суспільстві дали таку можливість.

Тому й не дивно, що ще й досі не все відомо про репресії угорського та німецького населення нашого краю, більшість якого безслідно загинула в таборах НКВС. Ще далеко не все відомо, про виселення закарпатських німців у Сибір 1946 та 1949 рр., не кажучи вже про тисячі засуджених за політичними мотивами у післявоєнні роки. Є й такі, хто і сьогодні не хоче знати про ці події, хитрує або й не вірить усій правді, що відкрилася, бо вона й справді до неймовірності жорстока.

Щодо загибелі інтернованих закарпатських угорців і німців у таборах НКВС, то на фоні масових жертв, яких зазнало в період репресій населення Радянського Союзу, це для тодішньої радянської влади був, звичайно, дріб’язок, за який, як велося за часів тієї системи, ніхто не мав наміру ні перед ким звітувати.

Більше того, десятиліттями розповсюджувалися вигадки, що принижували честь і гідність угорців та німців, які потрапили у табори і там загинули. То їх вважали військовополоненими, то карателями, то поплічниками фашистського режиму. А нерідко (що може бути цинічніше!) їхня трагічна доля виправдовувалася “справедливою відплатою” за наслідки воєнних дій німецьких і угорських військ на території Радянського Союзу.

Знайдені останнім часом архівні документи дозволили зняти ці безпідставні звинувачення. Акцію військ НКВС по затриманню та ізоляції у таборах чоловічої частини угорського та німецького населення, проведену відповідно до постанови № 0036 військової ради 4-го Українського фронту у листопаді-грудні 1944 року, дехто вважає звичайним інтернуванням, яке начебто мали право проводити в умовах війни наступаючі радянські війська. А причиною загибелі в’язнів у таборах, зокрема у Свалявському, вважаються епідемічні захворювання. Але стали відомими документи, які не можна зігнорувати.⁸

На підставі архівних документів, виявлених протягом останніх років, слід заявити, що інтернування, як такого, котре передбачене міжнародними угодами та законами війни, в Закарпатті не було. Як свідчать документи, у тому числі і сама постанова № 0036 військової ради 4-го Українського фронту, до кінця грудня 1944 року термін “інтерновані” щодо ізольованих в таборах закарпатців взагалі не використовувався. Всі вони проходять по документах як затримані або такі, що поступили в табори згідно з постановою № 0036.

І лише після відомої постанови ДКО (Державного Комітету Оборони) № 7161 сс від 16 грудня 1944 року, підписаної Сталіним, про мобілізацію та інтернування німецького населення, яке проживало на територіях Болгарії, Румунії, Югославії, Угорщини і Чехословаччини (до речі, ця мобілізація та інтернування проводились офіційно, без будь-яких фальшивих гасел), чоловіків віком від 17 до 45 років, жінок — від 18 до 30 років, незалежно від громадянства, — до закарпатських угорців та німців, що були ізольовані в таборах ще в листопаді 1944 року, почав використовуватися термін “інтерновані” або ж “військовополонені”.⁹

Справа в тому, що згідно з положенням про військовополонених, затвердженого Радою Народних Комісарів СРСР за № 1798-800 с від 1 липня 1941 року, військовополоненими визнавалися також інтерновані громадяни іноземних держав, котрі інтернувалися на території СРСР. Закарпаття до складу СРСР тоді не входило. Щоправда, з часу вступу на його територію радянські війська, здається, мало в чому відрізняли цю територію від радянської. Радянізація краю проводилася так бурхливо, що навіть сьогодні швидкоплинність тогочасних подій викликає подив.

На початку січня 1945 року, через півмісяця після прийняття постанови ДКО № 7161, коли табори військовополонених, де знаходились і так звані інтерновані закарпатці, в тому числі й табір у Сваляві, були практично паралізованими у зв’язку з епідеміями та загальною виснаженістю в’язнів, що призвело до їхньої масової загибелі, почалося звільнення частини

закарпатців словацької та єврейської національностей, комуністів, технічних спеціалістів хімічної та соляної промисловості, старших 45 років.¹⁰

Відомий сталінський діяч Л. Мехліс, який на той час був членом військової ради 4-го Українського фронту і мав безпосереднє відношення до прийняття постанови № 0036, став називати осіб, що звільнилися “неправильно затриманими”, але, бачте, і він не наважувався називати їх хоча б “неправильно інтернованими”.

До речі, відповідно до постанови № 0036 підлягали затриманню та ізоляції в таборах лише чоловіки — угорці та німці — віком від 18 до 50 років. Але, нерідко інтернували і старших за віком, особливо, якщо вони визнавалися такими, що підтримували угорсько-фашистський режим.

У другій половині січня 1945 року начальник відділу НКВС у справах військовополонених та інтернованих при начальникові тилу 4-го Українського фронту майор держбезпеки Мочалов дав усім начальникам таборів військовополонених “цілком таємну” вказівку за № 00175, в якій зазначалося: “На додаток до моєї вказівки № 00163 від 17 січня 1945 року, роз’яснюю, що всіх інтернованих, які знову прибули, розглядати не як прибуття згідно з постановою військової ради 4-го Українського фронту № 0036, а як прибуття згідно з наказом НКВС СРСР № 0016 від 11 січня 1945 року. Всіх, хто прибув за наказом НКВС СРСР, вважати не інтернованими, а заарештованими і враховувати окремо від військовополонених”.

Та в подальшому їх знову називали військовополоненими, інтернованими, а у особливих справах та в довідках при звільненні — “цивільна особа”, “інтернований” або ж “інтернований-мобілізований”.

Отже, наказ НКВС, на який посилається Мочалов, як і його вказівка та сама практика ставлення до осіб, що перебували в таборах військовополонених, дозволяли “повністю розчинити “затриманих” за постановою № 0036 в листопаді-грудні 1944 року серед заново введених в ужиток категорій “інтернованих”, “заарештованих” і т.д. У такий спосіб геть приховувалася незаконна самочинна акція військового командування 4-го Українського фронту та військ НКВС по затриманню та ізоляції в таборах цивільних чоловіків — угорців і німців, а також тих, хто визнавав себе представником такої національності.

Слід також відзначити, що в жодних урядових постановах інтернування угорців взагалі не передбачалося ні в самій Угорщині: ні тим більше в Закарпатті. То ж чи була ізоляція угорців і німців навіть формально інтернуванням? Ні. Документи не підтверджують його проведення. Не витримує жодної критики і припущення про те, що закарпатські угорці і німці загинули внаслідок епідемічних захворювань.

Справді, кінцевою крапкою в житті приречених була хвороба, і не одна. Але це наслідок. А причини? Мовою численних донесень і наказів, що зберігалися у спецархівах, їх розкриває сам майор Мочалов, який безпосередньо відповідав за організацію таборів НКВС у смузі дій 4-го Українського фронту та його тилу, керував ними, мав опікуватися їхнім матеріально-технічним і медичним забезпеченням і взагалі функціонуванням усієї табірної системи, зокрема “завантаженням” і “розвантаженням” цієї системи.

Ось дещо узагальнений витяг з архівного документа: “Робота по прийому контингенту (угорців і німців — автори) проходила у несприятливих санітарно-епідемічних умовах. На пункти поступали групами інтерновані — роздягнуті, виснажені і хворі. Причому часто з захворюванням сипним тифом. Становище ускладнювалося ще й тим, що понад 6 тисяч військовополонених та інтернованих використовувалися на важких роботах по відбудові залізниць фронтових ділянок, звідки поверталися на пункти, в табори і спецшпиталі або виснаженими, або з температурами. У ЗПВ № 2 (м. Свалява) на 10 грудня 1944 року утримувалося інтернованих без взуття і без зимового одягу до 6 тис. чоловік”.¹¹

До того ж, над цивільними громадянами, які вважалися військовозобов’язаними, охоронці жорстоко знущалися, привласнювали продукти, які належало видавати ув’язненим, хоча та пайка і без того була мізерною. Мало, що відбирали харчі, особисті речі, своїм повсякденним жорстоким ставленням до нещасних бідолах охоронці сприяли їх масовій загибелі.

Сьогодні ми починаємо осмислювати пережите. Уже не здається дивним, чому простими людьми і державними діячами віддаються почесні загиблим солдатам противної сторони. Настане час, коли закарпатці, як і громадяни інших країн Європи, місця поховань загиблих оголосять місцями смиренності і примирення в ім'я життя на Землі.

О. Д. Довганич,
О. М. Корсун

* * *

1. Російський державний військовий архів (РГВА), ф. 32885, оп. 1, д. 243, л. 35—36.
2. Закарпатська правда. — 1991. — 9 серпня.
3. РГВА, ф. 32885, оп. 1, д. 243, л. 49—50.
4. Там же, л. 86, 187—190.
5. Новини Закарпаття. — 1997. — 11 жовтня.
6. Там само.
7. Корсун О. Захистимо потоптану честь безвинних людей // Новини Закарпаття. — 1996. — 7 грудня.
8. Центр хранения историко-документальных коллекций (ЦХИДК), ф. 425, оп. 1, д. 12, л. 74.
9. РГВА, ф. 32885, оп. 1, д. 243, л. 1.
10. ЦХИДК, ф. 425, оп. 1, д. 10, л. 17.
11. Там же, д. 12, д. 74.

3. СУДИ ОСОБЛИВИХ НАРАД ПРОТИ КЕРІВНИХ ДІЯЧІВ ТА УЧАСНИКІВ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Відразу після визволення і далеко до завершення процесу возз'єднання Закарпатської України з Україною на території краю активно розгорнуло свої репресивні дії управління контррозвідки “СМЕРШ” 4-го Українського фронту. Фактично на чужій території (Закарпаття, Чехословаччина, Угорщина), на яку не поширювалася юрисдикція радянських законів, воно почало вилловлювати і арештовувати учасників і керівників уряду Карпатської України, організацій українських націоналістів, представників закарпатської інтелігенції, а також депутатів угорського парламенту, нотарів, старост, чиновників і жандармів періоду угорського поневолення краю і засуджувати їх за так звану “ворожу” діяльність, приписуючи їм антирадянську пропаганду та нічим не підтвержену боротьбу проти Радянського Союзу.

У 1944—1945 роках громадян судили військові трибунали 18 армії 4-го Українського фронту, прикордонних військ Міністерства внутрішніх справ Закарпатського округу та Прикарпатського військового округу, особливі наради та спецсуд при Народній Раді Закарпатської України.

Нинішнє покоління має знати тих, хто проводив слідство, і хто по суті фабрикував справи та судив закарпатців за статтями так званого “контрреволюційного” характеру — від 54-1“а” до 54-14 карного кодексу УРСР. Серед них слідчі органів “Смершу” Вайндорф, Марченко, Полісвич, Сосновий, Шапрацький, Соловійов; слідчі обласного управління КДБ в Закарпатській області Балас, Василевський, Винокуров, Гаврилов, Гур'єв, Зудов, Пацула, Петренко, Снесаренко, Увін, Федоров, Хролович та інші; голови трибуналів та судів Воронкевич, Милаєв, Мурашин, Ніколаєв, Прохоренко, Романенко, Русин, Токар, Шолом та ін.

Так, уже 30 листопада 1944 року в Хусті був арештований колишній міністр Карпатської України Ю. М. Брашайко.¹ На початку грудня 1944 року схопили колишнього команданта “Карпатської січі” Дмитра Климпуша і його братів Василя та Івана, міністра Карпатської України Е. М. Бачинського, колишнього голову УНО Федора Ревая та інших і відправили в табори на територію Донбасу для роботи на заводах і шахтах.

У Празі у 1945 році арештували колишнього президента Карпатської України А. І. Волошина, міністрів його уряду С. С. Ключурака, Ю. Ю. Перевузнюка, М. П. Долиная, у липні

1946 року — членів ОУН, студентів Празького університету В. І. Бісуна, Г. Й. Бісуна, літератора В. І. Бірчака, вчителя з міста Требоні (Чехія) Г. М. Бандусяка, у червні й серпні 1949 року — учасника студентського молодіжного руху І. І. Ковача, адвоката з міста Меджилаборці (Словаччина) С. П. Юськіва та інших.

Такі члени уряду Карпатської України як Юліан Ревай, Августин Штефан, провідні працівники команди “Карпатської січі” Степан Росоха, відділу пропаганди Володимир Комаринський та інші уникли арешту, бо заздалегідь подалися на захід і там уціліли. Не з’ясовано, чи був арештований заступник команданта “Січі” Іван Роман, обійшов арешт і Василя Гренджу-Донського, який жив і працював у Братиславі.

На питання, чому вищезгаданих осіб арештувала служба “Смерш”, дасть майже вичерпну відповідь довідка заступника начальника 1 відділення 3 відділу слідчого управління Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР. Під грифом “цілком таємно” в ній сказано: “За даними Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР у період угорського і чехословацького режимів на території Закарпаття існували різні буржуазно-націоналістичні організації, з яких провідне місце займали Українське національне об’єднання (УНО), націоналістичне товариство “Просвіта”, молодіжне націоналістичне товариство “Пласт” та збройні загони “Січі”.

Вищезгадані націоналістичні організації видавали велику кількість літератури антирадянського, націоналістичного характеру, а також в широкому масштабі проводилася обробка українського населення в буржуазно-націоналістичному дусі. Після Віденського арбітражу у 1938 році на Закарпатті був утворений буржуазно-націоналістичний уряд на чолі з Волошином Августином, і в цьому ж році в основному із українських націоналістів була створена “Карпатська січ” і урядова партія — так зване націоналістичне об’єднання (УНО).

Волошинський уряд і ватажки ОУН, які орієнтувалися на фашистську Німеччину, пропонували Гітлеру свої послуги в боротьбі проти Радянського Союзу, проводили антирадянську агітацію і репресії проти осіб, які симпатизували Радянському Союзу”.²

Отже, на таких підставах великодержавники могли судити всіх, хто був членом УНО і “Карпатської січі”, міністром чи простим урядовцем Карпатської України. Як згадував репресований М. М. Бандусяк, слідчі органи МДБ та контррозвідки “Смерш” розробили і своерідний сценарій, згідно з яким арештовані учасники Карпатської України мали визнати, що вона була маріонеткою Німеччини, а А. І. Волошин і члени його уряду — українськими буржуазними націоналістами, агентами і прислужниками Гітлера, ворогами Радянського Союзу; що керівництво партії УНО складалося з націоналістів, колишніх емігрантів з Галичини (Польща) та Радянської України, які виконували завдання спецслужб Німеччини; що “Карпатською січчю” керували колишні галицькі емігранти, які займалися антирадянською пропагандою. І цей сценарій перетворювався в життя.³

Одного з перших 15 травня 1945 року управління “Смерш” арештувало А. І. Волошина, його відвезли в Москву й “поселили” в Лефортовську тюрму. Тут же 22 травня розпочалися допити, які вів слідчий майор Вайндорф. Було проведено 8 допитів, які завершилися 20 червня. Крім того, у кримінальній справі збереглися копії допитів інших діячів Карпатської України, що стосуються постаті Августина Волошина.

Які обвинувачення висувалися проти А. І. Волошина? По-перше, що він із числа нібито вороже настроєних до радянської влади жителів краю створив в період Чехословацької республіки християнську народну партію і був її керівником до 1938 року. За протоколом допиту, ця партія, мовляв, встановила зв’язки з німецькими фашистами (але з ким, не сказано) і нібито боролася за відокремлення Карпатської України від Чехословаччини і створення самостійної держави. По-друге, перебуваючи в Празі після виїзду із Закарпаття напередодні його повної окупації, він і тут проводив антирадянську пропаганду.

Виникає питання, що конкретно “антирадянського” було у зізнаннях Волошина, які записані в перших протоколах допитів? А те, що він створив і був керівником згаданої партії і навіть депутатом чехословацького парламенту від неї. Хіба була тут антирадянська пропаганда? Вся ця його діяльність відбувалася в рамках чехословацьких законів. А партія УНО,

створена пізніше, в час існування автономного уряду, теж легально діяла в рамках Чехословацької федеративної держави і перестала існувати після окупації краю угорськими військами. Але про це в протоколах допитів нічого не говорить. Ніде не зафіксовано й того, щоб християнська народна партія проводила якісь акції за відокремлення Закарпаття від Чехословаччини.

Щодо діяльності уряду Карпатської України (жовтень 1938 — перша половина березня 1939 року), то А. І. Волошина звинувачували в українському буржуазному націоналізмі. При цьому всі ярлики на дану тему істориками радянської доби повністю приписували А. І. Волошину. Так, він був “і запеклим ворогом трудящих”, і “провідником ідеології фашизму і клерикалізму”, і “авантюристом”. Хто автори тих ярликів? У першу чергу великодержавники-шовіністи, які суворо і жорстоко судили українців за їх потяг до своєї незалежності, за пропаганду своєї історії і культури, традицій і звичаїв рідного народу, збереження рідної мови.⁵

Із матеріалів допитів видно, що ідея возз'єднання краю з Україною постала не на голому ґрунті, а мала своє глибоке коріння. Закарпатці ще у 1919 році усвідомили, що всі українські землі треба об'єднати в одну незалежну соборну державу, що й було проголошено на Хустському з'їзді 21 січня 1919 року. Подальша доля краю була визначена 10 вересня 1919 року Сен-Жерменським договором, і Закарпаття було приєднане до новоствореної Чехословацької держави під офіційною назвою Підкарпатська Русь.

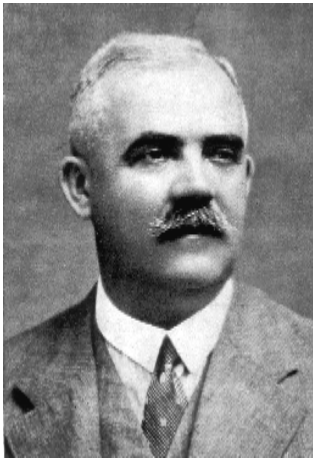
Але автономію Закарпаття одержало лише у жовтні 1938 року, коли був створений автономний уряд на чолі з А. І. Бродієм, якого через 2 тижні за антидержавну політику на користь Угорщини празький уряд арештував і новим прем'єром став А. І. Волошин. Що він зробив і міг зробити в галузі дипломатії і внутрішньої політики за такий короткий час? Як син рідної землі, він захищав цілісність Закарпаття, та події в Європі і політика фашистської Німеччини не дали змоги це реалізувати. Віденський арбітраж відібрав від Закарпаття на користь Угорщини Ужгород, Мукачево і Берегово, а потім з дозволу Гітлера угорським гортівським режимом була окупована і вся легітимно створена Карпатська Україна.

З представників християнської народної, соціал-демократичної, українського крила аграрної та інших партій після розпуску чехословацькими властями всіх партій у країні А. Волошин створив нову партію — УНО (Українське національне об'єднання). 12 лютого 1939 року на виборах до сойму було обрано 32 кандидатів, за яких подано 92,8 відсотка голосів виборців. Була створена Організація народної оборони “Карпатська січ” (ОНОКС), проведені два з'їзди січовиків. 5 червня 1945 року А. Волошин розповів на допитах і про перше (і останнє) засідання сойму Карпатської України в спортивному залі Хустської гімназії, яке відбулося 15 березня 1939 року. У зв'язку з окупацією Карпатської України угорськими військами пізно ввечері 15 березня А. І. Волошин з більшістю міністрів виїхав через Тячів і Великий Бичків до Румунії, звідти через Югославію до Праги.

Як показують протоколи допитів, одним з найголовніших у звинуваченні був меморандум колишнього уряду Карпатської України, надісланий міністру закордонних справ Німеччини Ріббентропу. На допиті А. І. Волошин розповів, як виник задум цього документа. Після опрацювання остаточний варіант меморандуму був перекладений на німецьку мову і один примірник 30 листопада 1939 року надісланий поштою в Берлін, другий — уряду Словаччини, третій залишився в канцелярії С. С. Клочурака. Підписали його А. І. Волошин, С. С. Клочурак, Ю. Ю. Перевузік, А. І. Штефан.⁶

У меморандумі була проаналізована ситуація в Карпатській Україні після її окупації Угорщиною. Тут вказувалося, що “кривава окупація”, безтактна поведінка представників угорської влади в краї, жорстокі репресії, масові антиугорські демонстрації привели до зародження “руху серед українського населення за приєднання Карпатської України до Радянського Союзу. Доказом цього служить постійне дезертирство з угорської армії солдатів української національності на територію, зайняту радянськими військами”.⁷

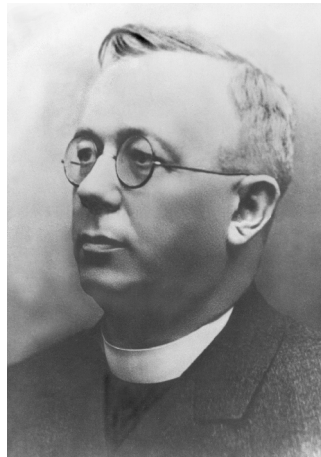
Щоб не сталося приєднання Карпатської України до Радянського Союзу, говорить в документі, було б справедливим відокремлення її від Угорщини і з'єднання шляхом пле-

Едмунд Бачинський

Юлій Брашайко

Августин Волошин

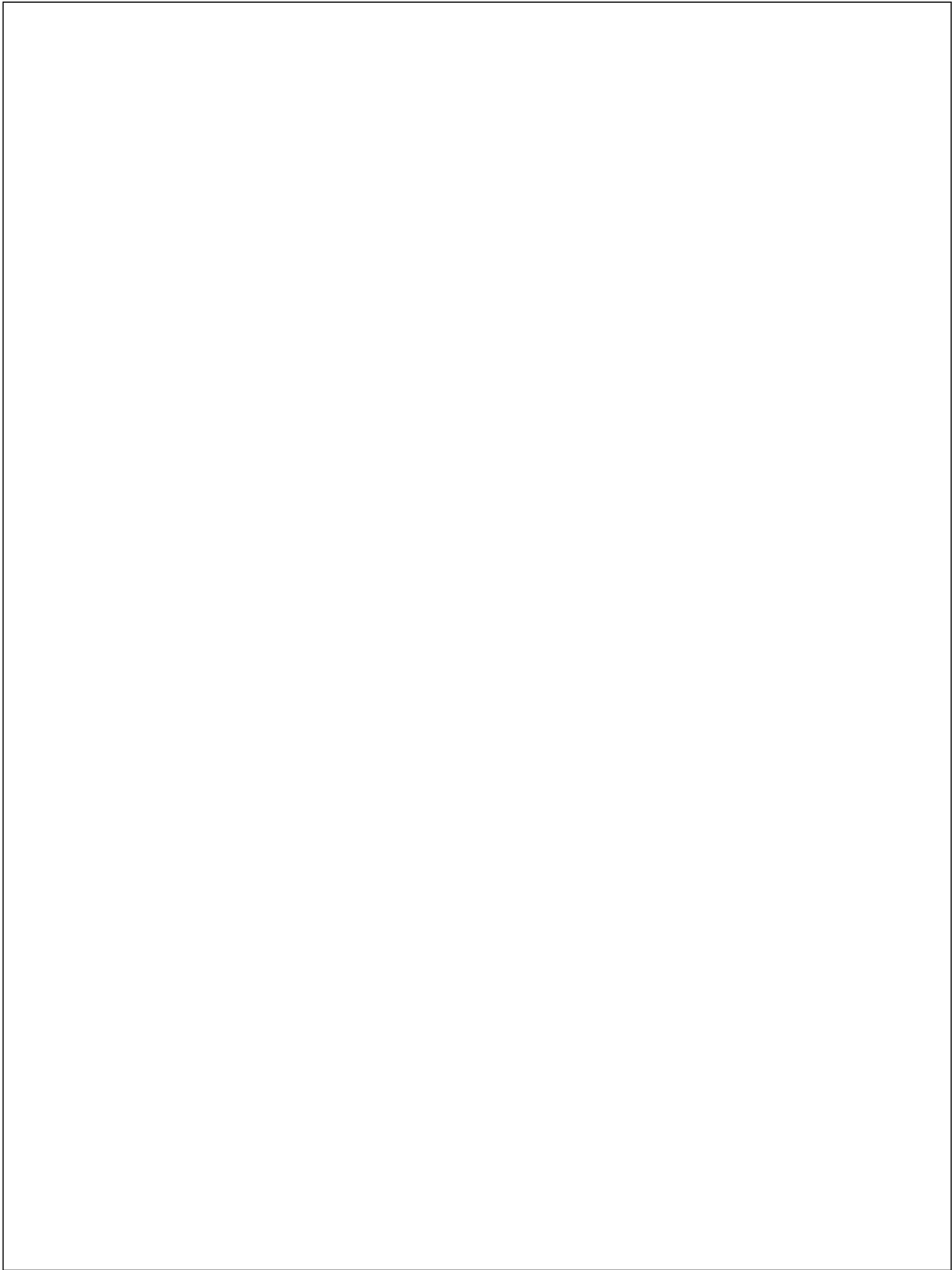
Микола Долинай

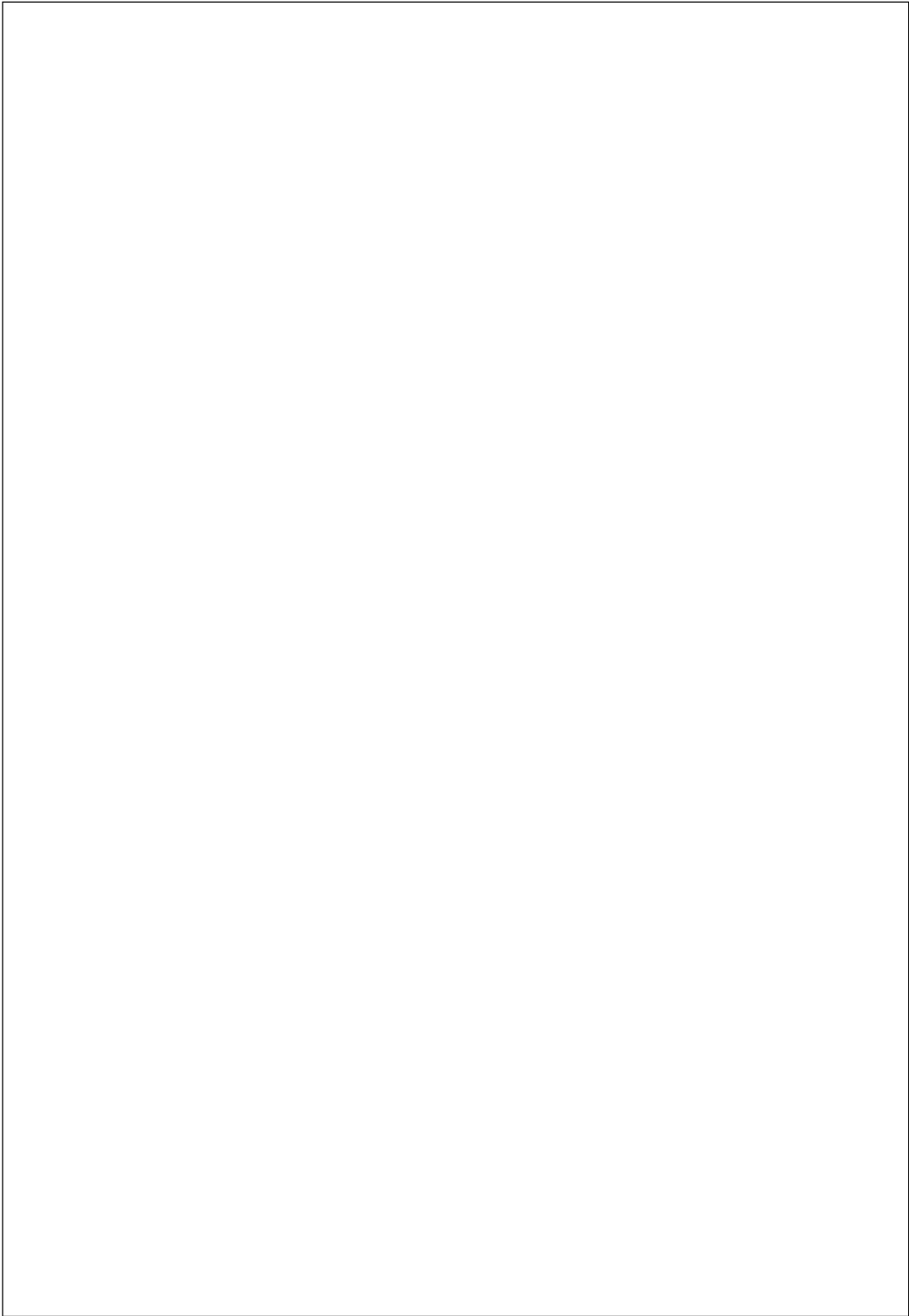
Степан Ключурак

Юрій Перевузнк

Ордер на арешт Степана Клочурака та заява доньки Олени

бісциту, у федерацію із сусідньою Словаччиною, з населенням якої закарпатці протягом тисячоліття розділяли одну долю.

Крім цього, з ліквідаційної канцелярії уряду Карпатської України було вилучено ще один документ — копію приписуваного А. І. Волошину анонімного меморандуму на ім'я канцлера Німеччини А. Гітлера, нібито переданого 11 липня 1941 року через чиновника в м. Пардубіце Отто Ернста, який вважався близьким другом Гітлера. Доля цього документа, як й інших листів, які А. І. Волошин надсилав Гітлеру 27 травня і 15 жовтня 1940 та 12 березня 1941 року, невідома. З кримінальної справи С. С. Клочурака, Ю. Ю. Перевузника, М. П. Долиная відомо, що згадані міністри негативно оцінювали меморандум, а сам А. І. Волошин нікому ніяких обіцянок не давав.⁸

У листі від 11 липня 1941 року висунута така пропозиція: “Німецький уряд чимскоріше зносить на Карпатській Україні угорський режим, оголосить її частиною України і буде сприяти поверненню законного уряду доктора Волошина. Там почалась би концентрація всіх українських елементів і перебіжчиків. Самостійність України могла би втілюватися в житті з Ужгорода. Завойовані частини України повинні би послідовно приєднуватися до Карпатської України”.⁹ Потім у 10 конкретних пунктах йдеться як би це могло реалізуватися.

Як бачимо, документ датований часом, коли вже йшла війна, і, знаючи програму та плани фашистської Німеччини щодо Радянського Союзу, в тому числі і до української проблеми, все тут виглядає дуже наївно, щоб такі пропозиції були прийняті Гітлером.

Збережені копії двох меморандумів свідчать перш за все про те, що уряд Карпатської України в еміграції турбувався проблемами рідного краю, і, вірячи у неможливе, розчарувався у “дипломатії подвійної моралі” з боку керівників третього рейху.

Восьмий і останній допит А. І. Волошина відбувся 20 червня 1945 року. Які “зіння” дав арештований? Як записав слідчий, він визнав, що був настроєний проти СРСР, але вже з 1940 року від політики відійшов і антирадянською діяльністю не займався. Щодо УНО, він пояснив, що це була організація національна, її програма спрямовувалася на утворення Української незалежної держави. Він визнав також, що зустрічався з представниками націоналістичних кіл, що підписував меморандум до Ріббентропа тощо. А за це його “злочинна” діяльність підпала під статтю 58-4 і 58-1 карного кодексу РРФСР.

Цікаву тезу щодо обвинувачень слідства в справі А. Волошина і планів радянських властей висунув історик С. Д. Федака: “До Москви прибула чехословацька делегація, що мала підписати договір про передачу Закарпаття до СРСР. Не виключено, що на випадок якихось труднощів у переговорах Сталін намагався б використати А. Волошина як главу легітимного крайового уряду, призначеного свого часу самою ж Прагою. Тому на момент приїзду чехів уже мав бути обґрунтований смертний вирок як засіб тиску на прем'єра-президента”.¹⁰

Але А. І. Волошина не встигли засудити. Із-за важкої хвороби 11 липня 1945 року слідство було припинене, а в'язня перевели до лікарні Бутирської тюрми, де він “19 липня 1945 р. о 15 годині 20 хвилин помер від паралічу серця”.¹¹ Реабілітований 12 вересня 1991 року.

Арештованих СМЕРШем міністрів Карпатської України С. С. Клочурака, Ю. Ю. Перевузника, М. П. Долиная теж перевезли із Праги у в'язницю міста Пардубіце (Чехія), а звідти на військовий аеродром у Польщі. Потім, 20 травня 1945 року, відправили в Москву у відому Луб'янку, а 22 травня — у Лефортовську в'язницю. Кримінальна справа на міністрів була об'єднана в одну.

У постанові на арешт, підписаній начальником слідчого відділу головного управління контррозвідки “Смерш” генерал-майором Леоновим, комісаром КДБ Абакумовим, заступником військового прокурора Червоної армії Четовим було сказано, що “Клочурак, живучи на території Чехословаччини, є українським націоналістом... ставив своєю метою збройну боротьбу проти Радянського Союзу за відокремлення від нього України і створення на її території буржуазної держави під протекторатом Німеччини”.¹²

На допитах слідчий Вайндорф ставив перед ним насамперед питання про діяльність уряду Карпатської України, організації УНО, “Карпатської січі”, вимагав характеристики провідних діячів, особливо Волошина. Для обвинувачення арештованого слідство не мало речових

доказів, крім двох уже згадуваних меморандумів, копії яких збереглися у справах ліквідаційної комісії. Вони й стали основою для звинувачення трьох міністрів.

Особливою нарадою при НКВС СРСР 26 грудня 1945 року С. С. Клочурак засуджений на 8 років виправно-трудових таборів і відправлений у Воркуту. Його долю розділив і Ю. Ю. Перевузік. У постанові на його арешт слідчий також записав, що Перевузік, “будучи українським націоналістом, проводив ворожу діяльність проти СРСР”.¹³

Коли в Хусті утворилося Українське національне об'єднання, Ю. Ю. Перевузік став його членом, 12 лютого 1939 року — депутатом сойму Карпатської України. За рекомендацією чехословацького прем'єра Барана та письмовою вказівкою А. І. Волошина 11 березня 1939 року він був обраний головою УНО замість Ф. Ревая.¹⁴

Після окупації Закарпаття деякий час перебував під арештом, а після звільнення разом з сім'єю в жовтні 1939 року переїхав до Праги, де жив і працював. 26 грудня 1945 року “за участь в антирадянській націоналістичній організації” Ю. Ю. Перевузік засуджений на 8 років і відправлений в табір Воркути.

У справі зберігся цікавий лист Ю. Ю. Перевузіка до Президії Верховної Ради СРСР від 25 червня 1954 року. Ось уривок з нього: “Я свій строк чесно відбуду, але при звільненні 5 червня 1953 року мені було спецкомендатурою в м. Воркута оголошено рішення про те, що я повинен в м. Воркута перебувати на вічному поселенні без права виїзду звідси... Доля Закарпатської України в 1945 році була щасливо вирішена на вічні часи. Народу Закарпаття було дано щастя, про яке він за свою тисячорічну історію і мріяти не міг. Подаруйте і ви мені сімейне щастя! Зніміть з мене спецпоселення і дозвольте мені виїзд до своєї сім'ї в Чехословаччину”.¹⁵

Особливою нарадою при НКВС СРСР “за участь в антирадянській націоналістичній організації” на 5 років виправно-трудових таборів був засуджений і міністр М. П. Долинай. Його сестра Марія по свіжих слідах зверталася до М. С. Хрущова, щоб звільнили її брата з-під варт, як невинного. Але начальник головного управління контррозвідки “Смерш” 6 травня 1946 року відхилив її прохання. Відсидівши в таборах, М. П. Долинай був звільнений 1 березня 1950 року і повернувся в Прагу.

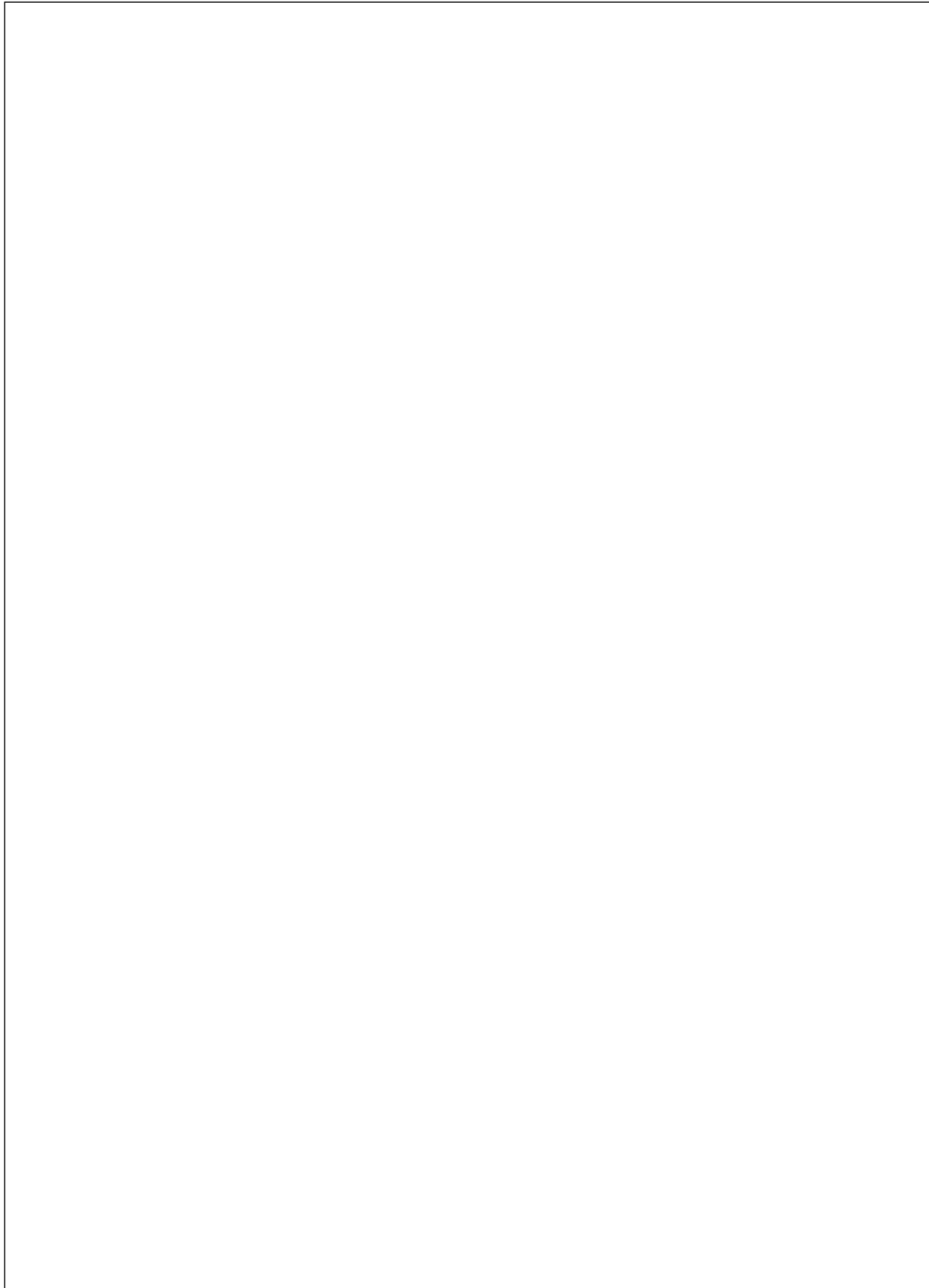
По цій справі можна зробити такий висновок: у ній відсутні конкретні матеріали, які б свідчили про проведення міністрами ворожої діяльності проти СРСР. А дії, які їм інкримінували, в ході слідства не знайшли підтвердження. Копії документів, вилучені непроцесуальним шляхом, закликів до скинення радянської влади не містили. В момент їх арешту колишні міністри Карпатської України були громадянами Чехословацької республіки й проживали у Празі. Питання про їх арешт та притягнення до кримінальної відповідальності входили у компетенцію чехословацької влади, а не органів НКВС СРСР. Уряд Карпатської України, до складу якого вони входили, був сформований з відома чехословацької влади і легально діяв на підставі законів Чехословацької республіки.

Щодо діяльності УНО, то це теж була легальна організація, яка, до речі, фінансувалася чехословацьким урядом. Основне завдання УНО полягало в тому, щоб не допустити окупації Карпатської України гортіївською Угорщиною. Питання боротьби проти СРСР УНО не ставило, і такої, як видно з документів, не проводило.¹⁶

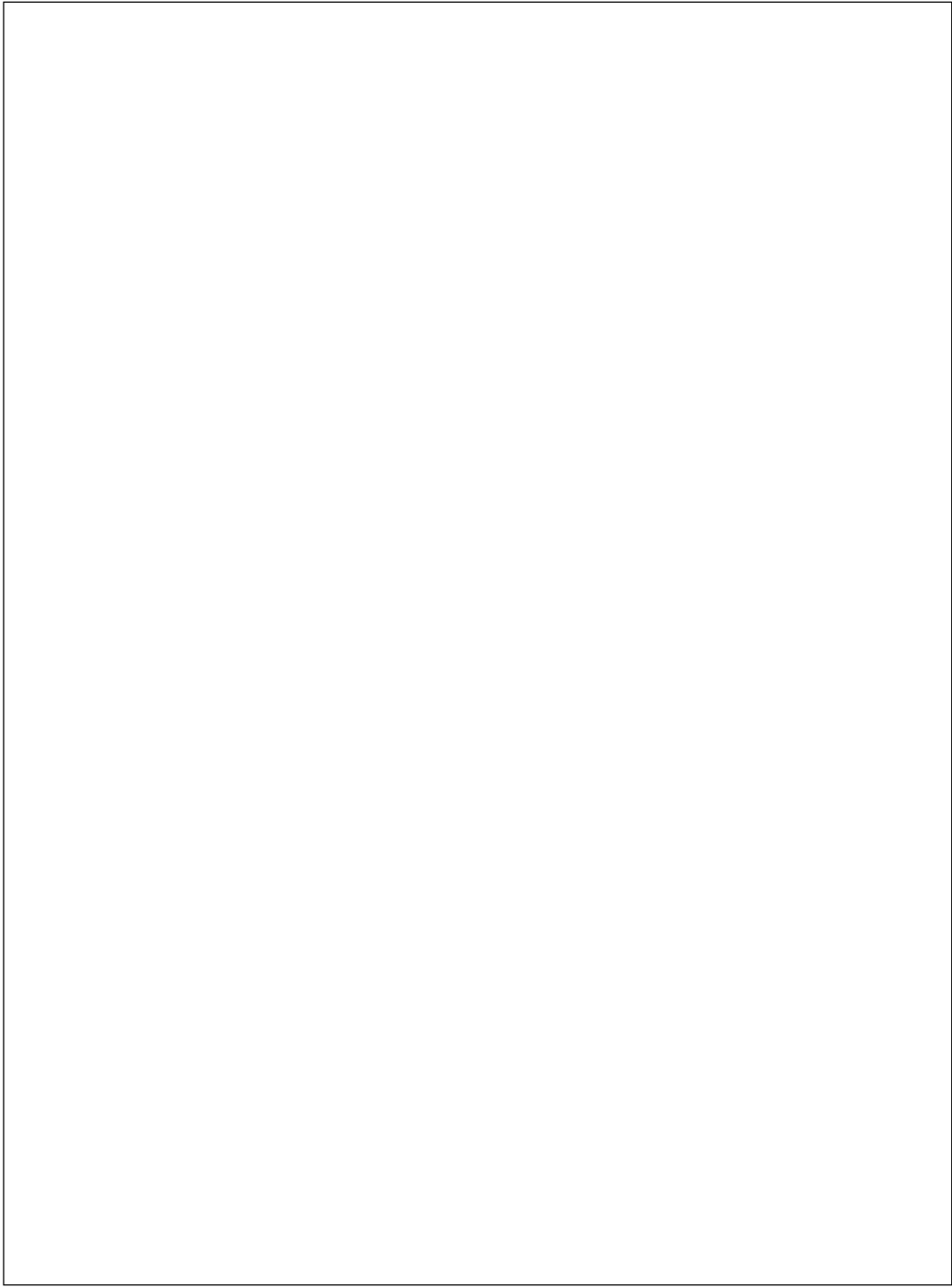
Так склалася доля трьох закарпатських інтелігентів, трьох міністрів Карпатської України 1939 року.

Не оминули репресії і команданта “Карпатської січі” Д. І. Климпуша. 7 листопада 1938 року у його житті сталася подія, яка змінила все його наступне життя. Йому запропонували приїхати до Хуста із статутом спортивного товариства “Січ”, повідомивши, що А. І. Волошин прагне створити в Карпатській Україні широку організацію “Січ”. Статут було дороблено з точки зору юридичної, і колишня спортивна організація стала називатися “Карпатською січчю” з центром у Хусті.¹⁷

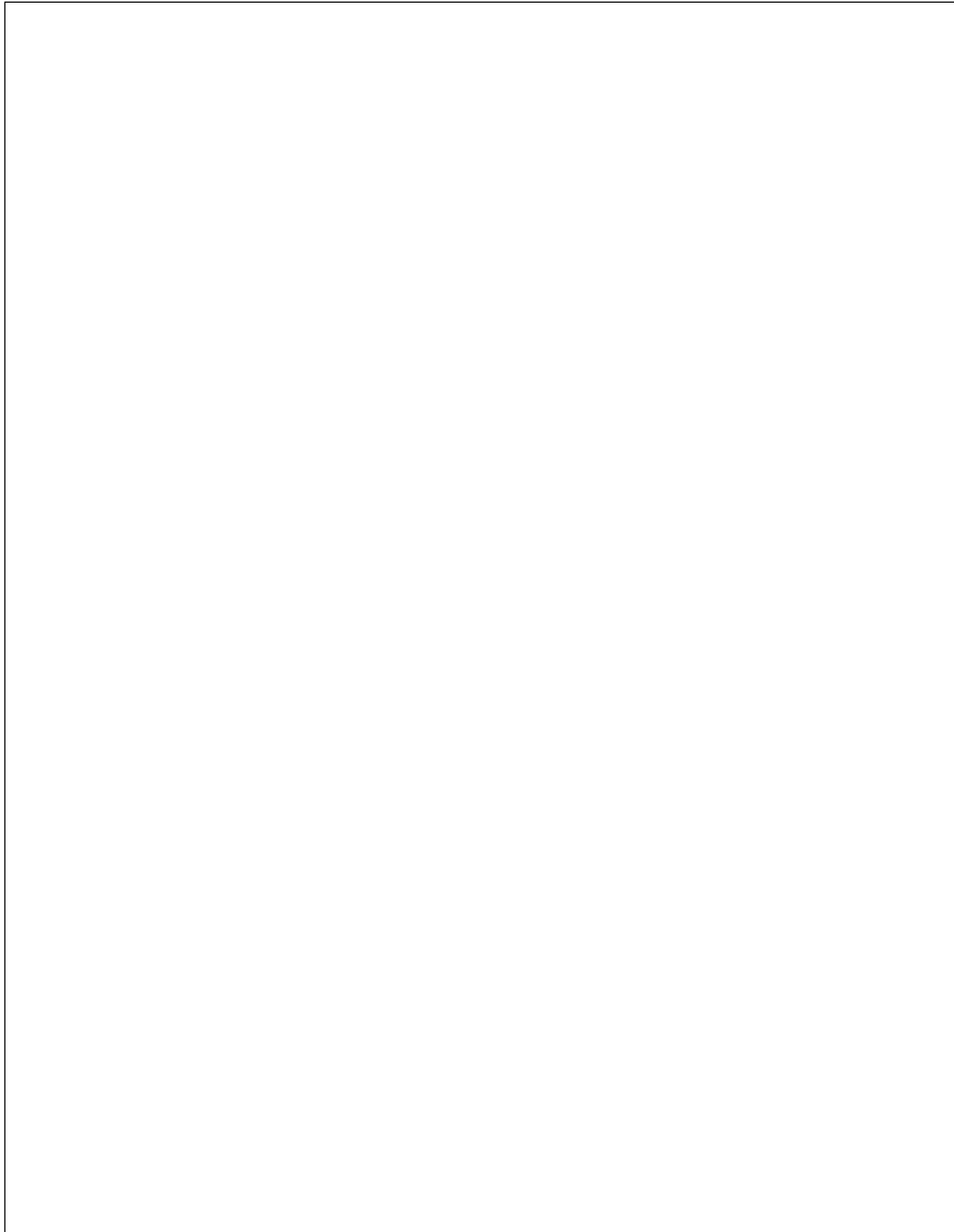
Головним командантом “Карпатської січі” був обраний Д. І. Климпуш. Були затверджені окружні команди і відповідні референтури в усіх округах, у селах — сільські команданти.

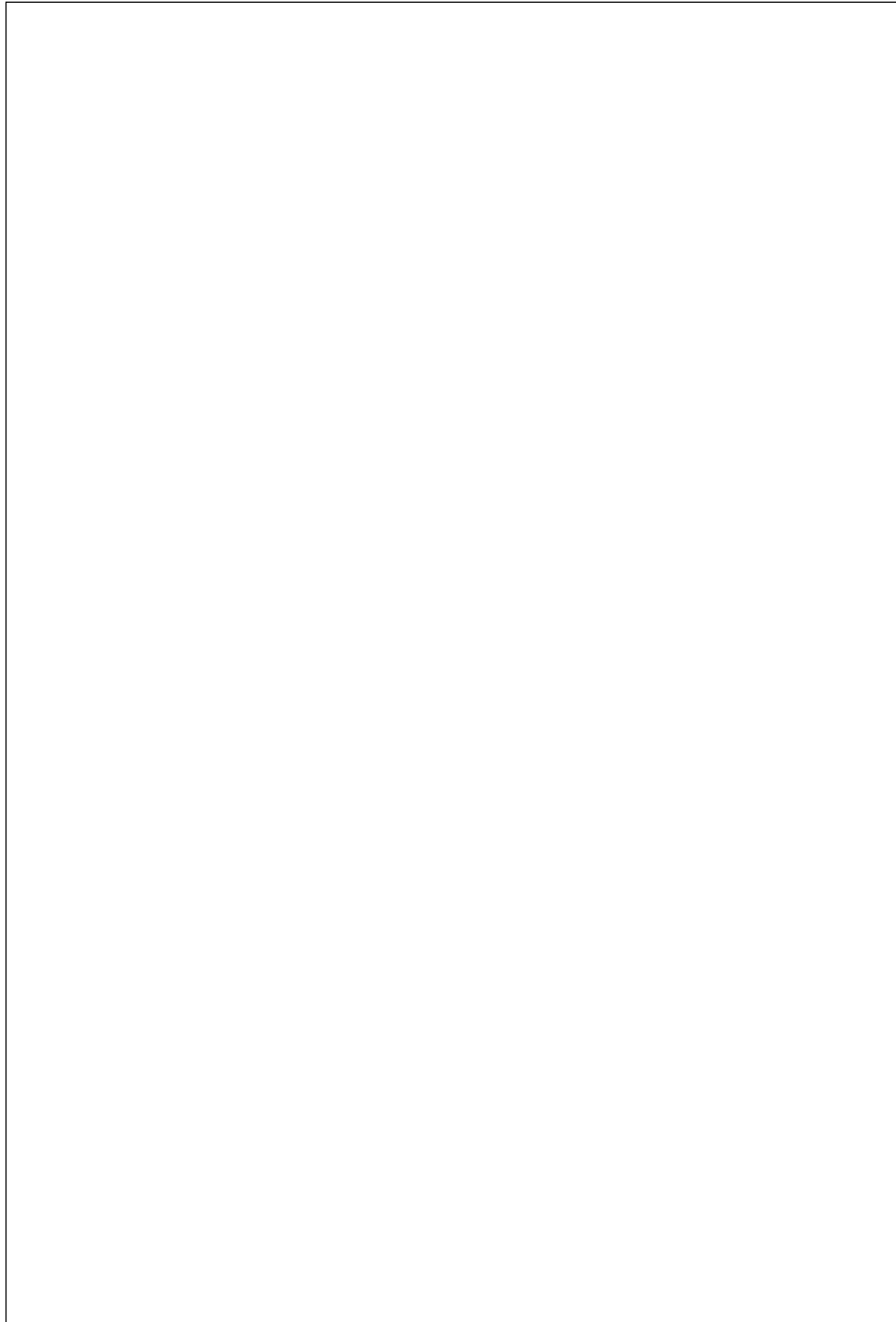
Особиста справа поселенця Юрія Перевузника

Наряд про відправку Юрія Перевузника на заслання і поселення

Ордер на арешт поета Андрія Патруса Карпатського

Довідка про виклики на допит А. Патруса-Карпатського

Головна команда Карпатської Січі: Іван Роман, Іван Рогач, Дмитро Климуш, Степан Росоха

Брати (Дмитро, Василь, Іван) Климуші

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

Ведомственное дело № 557/9

по обвинению Климуши

Дмитрия Ивановича в преступл

предусм. ст. 58-3 УК РСФСР

~~0414698~~

Магистр 14 декабря 1944 года

1509

Закончено 21 января 1945 года

На 94 листах.

УПРАВЛЕНИЕ КОНТРАРАЗВЕДКИ „СМЕРШ“
4-го УКРАИНСКОГО ФРОНТА.

Щоб подати їм допомогу, у грудні 1938 року в Хусті відбувся організаційний з'їзд окружних референтів. У лютому 1939 року був проведений другий з'їзд січовиків.

Про суть і завдання Організації народної оборони “Карпатська січ” (ОНОКС) вагомо сказано у статті “У що вірить і за що змагається “Карпатська січ”, надрукованій у “Народному календарі на 1939 рік”. Як по-сучасному звучать рядки з неї: “Чужих людей, що здавна живуть і працюють на нашій землі, шануємо. Але й вони мусять шанувати нашу державу і наш народ. Вони повинні доказати, що хочуть з нами жити в згоді — доказати словом і ділом. Повинні з прихильністю ставитися до української правди і повинні помагати будувати державу... Оскільки будуть бездушні супроти українського народу й держави, будемо бездушні супроти них, будемо їх бойкотувати... У це вірить і за це змагається “Карпатська січ”¹⁸. І вона працювала на користь розбудови держави аж до окупації краю.

Після окупації Карпатської України Угорщиною чимало січовиків було розстріляно, частина перейшла на нелегальне становище. Климпуші майже 4 місяці перебували на нелегальному становищі, потім опинилися під постійним контролем угорської контррозвідки. Після визволення Закарпаття Д. І. Климпуш 8 грудня 1944 року був затриманий і відведений у радянську військову частину. Всі звинувачення проти себе він повністю відкидав. 21 січня 1945 року була прийнята постанова про припинення справи і його направили в табір м. Єнакієва Донецької області.¹⁹

Після відбуття покарання і повернення додому через деякий час видана нова постанова на арешт Д. І. Климпуша та його братів. Так з'являються чотири томи кримінальної справи. У чому обвинувачували Д. І. Климпуша? Перерахуємо те, що зафіксовано в обвинувальному висновку: за те, що в 1919 році брав участь у гуцульському повстанні на Рахівщині, що служив солдатом у військах Петлюри, що був членом Української військової організації (УВО), що з 1923 до 1938 років був членом соціал-демократичної партії, членом товариства “Просвіта”, організатором і керівником Організації народної оборони “Карпатської січі” та головним її командантом, членом проводу УНО, що переправляв за кордон вибухові речовини і поширював націоналістичну літературу, що був помічений у шпигунстві.²⁰

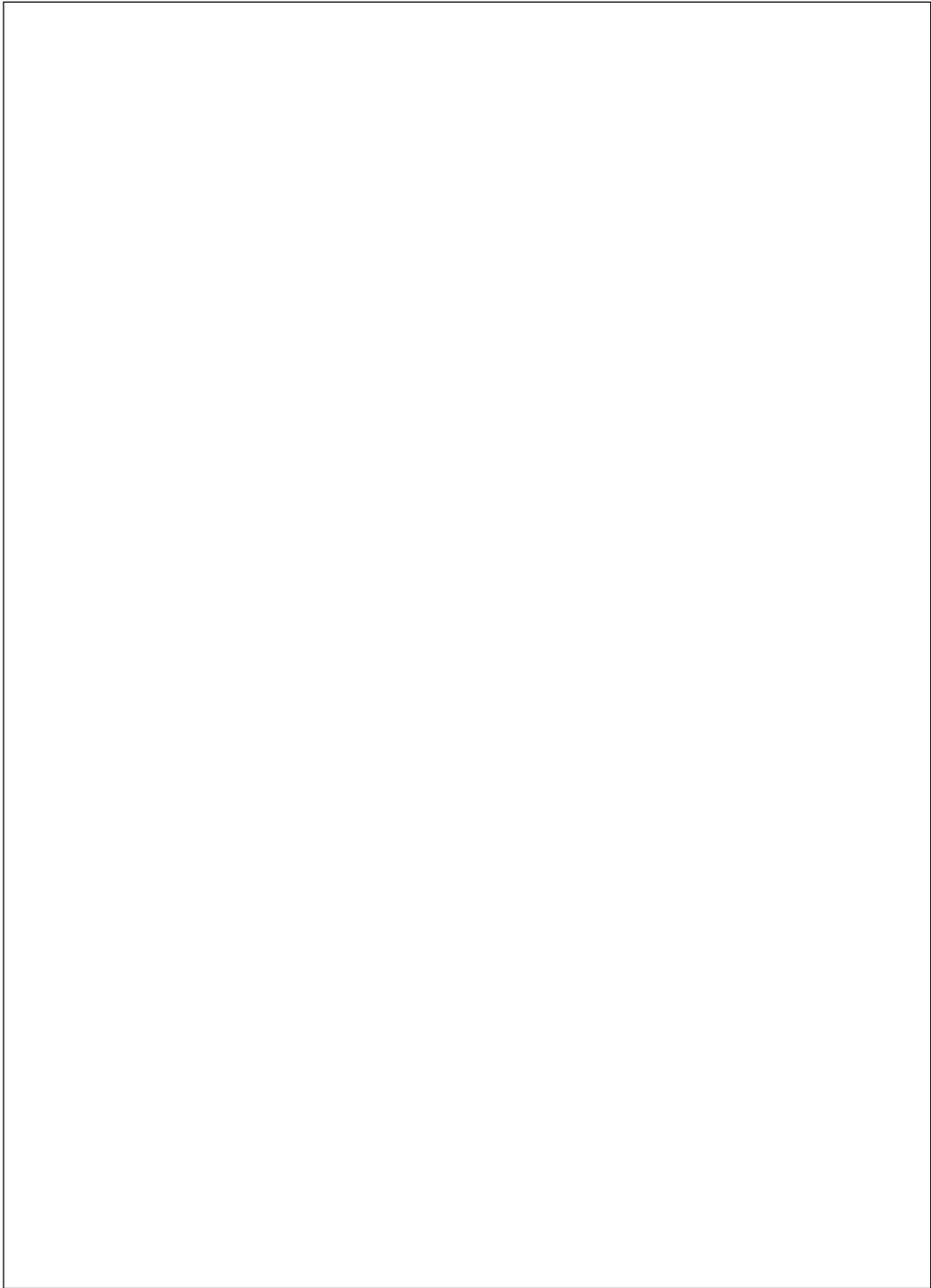
Але з приводу висунутих вище обвинувачень Д. І. Климпуш винним себе не визнав. У 1919 році він брав участь у гуцульському повстанні, але боровся тоді не проти Радянського Союзу, а проти Угорщини. У військах атамана Петлюри ніколи не служив, в організації УВО не перебував, націоналістичну літературу і вибухових речовин за кордон не переправляв.²¹ Крім цього, подані йому епізоди “вини” були ним здійснені за межами Радянського Союзу, коли він був громадянином Чехословаччини і Угорщини, тому й не підпадає під радянську юрисдикцію.

У кримінальній справі відсутні докази про будь-яку його конкретну практичну діяльність проти СРСР. Та особлива нарада у 1947 році засудила Д. І. Климпуша “за шпигунство і участь в антирадянській націоналістичній організації” на 8 років таборів.²² Більше ніж через півстоліття ім'я відомого громадського діяча Карпатської України і Головного команданта “Карпатської січі” Д. І. Климпуша та його рідних братів повернено історії краю.

15 квітня 1947 року був арештований у Києві і етапований до Москви А. М. Патрус-Карпатський, звинувачений у здійсненні злочинів проти СРСР. Основні пункти звинувачення зводяться до того, що в 1938—1939 рр., в період діяльності Карпатської України він “систематично співробітничав у фашистсько-націоналістичній пресі”, а “працюючи в 1942—1943 роках в чехословацькій військовій місії в СРСР, займався шпигунською діяльністю”. Слідство тривало цілий рік. У листі до Г. М. Маленкова А. М. Патрус писав: “Я випробував на собі все: від рукоприкладства з боку слідчих Соболева і Ожерельєва до погроз за допомогою пістолета в руках начальника слідчого відділу полковника Зименкова. Не раз після 4—5 діб позбавлення сну я підписував будь-які папери лише б поспати хоч годину, хоч півгодини”.²³ Особлива нарада при МДБ СРСР засудила його на 25 років виправно-трудова таборів.

Без ордеру на арешт був схоплений і ув'язнений в Празі 9 вересня 1945 року В. І. Бірчак, постанова на арешт якого виписана тільки в Мукачеві, куди його перевезли і де проводилися його допити, а 11 січня 1946 року спеціальним судом Закарпатської України він був засуд-

Постанова про передачу слідчої справи Івана Гарайди в управління СМЕРШу

жений як український буржуазний націоналіст на 20 років таборів з поразкою в правах на 5 років.²⁴

На території Праги 11 серпня 1949 року арештували С. П. Юськіва, який за часів Карпатської України жив і працював у Рахові адвокатом, був головою товариства “Просвіта”, відповідальним редактором окружної газети “Нація”, що виходила в 1939 році. На одному з допитів вказувалося, що газету вирішили випускати, оскільки угорські терористи почали знущатися над українським населенням. Щоб викривати ці злочини, творили газету в Рахові, а друкували в Хусті. Перший її номер вийшов 12 лютого 1939 року. Кошти на газету виділив окружний уряд. Всього до окупації Рахова угорськими військами було випущено десь п’ять номерів.²⁵

Із матеріалів кримінальної справи видно, що український рух на Рахівщині набув найбільшого розмаху в селах Ясіня, Великий Бичків та в Рахові і виявлявся головним чином в організації спортивного товариства “Січ”, поширенні українських книг, запровадженні українських звичаїв і костюмів серед місцевого населення, проведенні зборів і бесід молоді, розучуванні українських народних пісень і танців. Це і стало пунктами обвинувального акту проти С. П. Юськіва, хоча він і не визнавав за собою вини, 19 липня 1949 року особлива нарада при МДБ СРСР засудила його на 10 років таборів. Був відправлений у табір Дубравний с. Явас Мордовської АРСР, звільнений 12 серпня 1955 року, реабілітований 26 квітня 1989 року.²⁶

У постанові на арешт І. М. Цмура (2 лютого 1945 р.) вказувалося, що він “організував в період самостійної Карпатської України в м. Перечині збройні загони “січових стрільців” і був заступником команданта”. 23 червня 1945 року спецсудом Закарпатської України за участь в організації “Карпатської січі” та агітацію проти СРСР був засуджений на 5 років таборів.²⁷

У своєму рішенні від 25 червня 1968 року Верховний суд УРСР констатував щодо реабілітації І. Цмура: “Проведеною додатковою перевіркою встановлено, що діяльність Цмура в рядах українських націоналістів була спрямована проти угорсько-фашистської окупації, і про це свідчить той факт, що він притягався угорськими окупантами до кримінальної відповідальності”.²⁸

Так були репресовані найвідданіші діячі і провідні учасники Карпатської України.

О. Д. Довганич

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1678, арк. 29—32.
2. Там само, спр. 5386, арк. 287—288.
3. Новини Закарпаття. — 1991. — 18 липня.
4. Центральний архів Міністерства держбезпеки СРСР (ЦАМДБ), 14-17-681 — архів управління КДБ по Закарпатській області. — Справа по обвинуваченню А. І. Волошина, арк. 10.
5. Йосипенко В. Зимові сутінки червневих днів. Деякі подробиці перебування Августина Волошина в Лефортово // З архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 141.
6. Там само. — С. 146.
7. Молодь — Україні. Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету. — Т. 1. — Ужгород, 1994. — С. 15.
8. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5369, арк. 102, 194.
9. Молодь — Україні. — Т. 1. — С. 22.
10. Кризь пекло ГУЛАГів. Документи, спогади, нариси. — Ужгород. — 1996. — С. 51.
11. Вегеш М. М., Турянця В. В., Чаварга І. М. Смерть президента. — Ужгород, 1995. — С. 28; Волошин Августин. Твори. — Ужгород: Гражда. 1995. — С. 17.
12. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5369, арк. 1.
13. Там само, арк. 12.
14. Там само, арк. 50, 150.
15. Там само, арк. 266.
16. Там само, арк. 299, 307.

17. Там само, спр. 3739, арк. 19—20.
18. Там само, арк. 62-63.
19. Там само, спр. 3742, арк. 94.
20. Там само, арк. 125—126.
21. Там само, арк. 108.
22. Там само, спр. 3740, арк. 344.
23. Там само, спр. 972, арк. 131.
24. Там само, спр. 3740, арк. 7—8.
25. Там само, спр. 5386, арк. 48—49.
26. Там само, арк. 156.
27. Там само, спр. 2957, арк. 1.
28. Там само, арк. 187.

4. ВІДКРИТІ СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД КЕРІВНИКАМИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ А. БРОДІЄМ, С. ФЕНЦИКОМ ТА ЇХ СПІЛЬНИКАМИ

Ще до возз'єднання і утворення Закарпатської області в складі УРСР у краї в 1944—1945 роках працював спеціальний суд та уповноважений з безпеки Народної Ради Закарпатської України. У своїй роботі вони керувалися декретом № 22 від 18 грудня 1944 року. Згідно з параграфом 6 спеціальному суду підлягали такі справи: про керівників органів окупаційних урядів, службовців поліції і жандармерії, зрадників і їх помічників з громадян Закарпатської України, які своїми діями зміцнювали окупаційний режим на шкоду своєму народові, про таємних агентів, осіб, які в період окупації чинили звірства й насильства над мирним населенням, саботували діяння Народної Ради Закарпатської України або проводили агітацію і пропаганду, скеровану проти Червоної армії, осіб, діяльність яких скерована на розпалювання національної і релігійної ворожнечі, діячів фашистських партій, а також про всі інші карні злочини, розгляд яких в спеціальному суді буде визнано потрібним.¹

Згідно з декретом Народної Ради від 18 грудня 1944 року спеціальному суду підлягали за свою антинародну діяльність прислужники окупантів часів Другої світової війни. В першу чергу це стосувалося діячів таких політичних партій, як Автономний землеробський союз (АЗС) А. І. Бродія, Руської національно-автономної партії (РНАП) С. А. Фенцика, колишніх депутатів угорського парламенту, найбільш визначних провідників згаданих вище партій, а також керівників експозитур і нотарських урядів на Закарпатті, чільних працівників угорських судів і керівників каральних органів, зокрема жандармерії, поліції, контррозвідки та інших. Їх судили окремими групами та індивідуально.

Було прийнято рішення про “народний трибунал” над А. І. Бродієм та його спільниками (8 чол.), який проходив відкрито протягом трьох тижнів, з 4 до 25 травня 1946 року, та над С. А. Фенциком і його спільниками (10 чол.) — більше 10 днів, з 3 до 14 червня 1946 року. Репортажі із судових засідань “народного трибуналу” друкувалися в обласних газетах.

Спочатку про суд над керівником АЗС А. І. Бродієм. У березні 1945 року були арештовані Е. М. Жегора, О. Ю. Ільницький, А. Е. Крічфалуші-Грабар, у червні — Г. С. Бенце, І. Г. Шпак, Є. С. Оргутай, Б. С. Рішко і 25 листопада 1944 року — А. І. Бродій та М. І. Демко. Справа на каноніка О. Ю. Ільницького була виділена в окреме провадження. Як бачимо, більшість із підсудних перебували під слідством рік і більше року, а самі керівники Бродій і Демко — півтора року. Так виникла семитомна кримінальна справа.

За що і як судили арештованих? Переважно за активну партійну діяльність в роки Чехословацької республіки і особливо в період угорської окупації краю, хоча це не підлягало юрисдикції радянських органів.

Тут варто сказати про структуру слідчих справ. Це насамперед постанова на арешт або прийняття справи до провадження, анкета арештованого, протоколи допитів обвинувачено-

Андрій Бродій

Степан Фенчик

го й свідків, очні ставки, запити до установ і організацій та характеристики осіб, обвинувачувальний висновок, протокол судового засідання, рішення-вирок суду та рішення про реабілітацію.

Найбільший інтерес викликають протоколи допитів і очних ставок. А найскладніше в цьому плані — визначити межу, де дається точна і правдива інформація, а де фальсифікація і неправда. Більшість протоколів писалися від руки, тому в них маса помилок і неточностей в прізвищах, датах, назвах населених пунктів.

Керівника і вождя АЗС А. Бродія, видавця газет і голови першого автономного уряду Підкарпатської Русі, судили за те, що працював на користь Угорщини і сприяв окупації Закарпаття, будучи депутатом угорського парламенту, давав присягу на вірність своїм господарям і не протестував, а допомагав окупантам грабувати народні багатства Закарпаття і за свою прислужницьку і зрадницьку діяльність одержував від угорського уряду великі суми грошей як особисто, так і для експлуатації свого лісопильного заводу в с. Волосянка Великоберезнянського району, друкарні “Лам” в Ужгороді та видання газет.

Чимало подібних обвинувачень було висунуто і проти найближчих його спілників. У наш час, коли вищезгадані громадяни реабілітовані, все це треба оцінити як з точки зору тодішнього слідства, так і правди історії і нових сучасних підходів до зібраних у кримінальній справі подій і фактів.

Щодо діяльності партії “Автономний землеробський союз” треба підкреслити, що в роки чехословацького режиму на Закарпатті вона працювала легально як і інші політичні партії. Її метою була боротьба за створення автономної Підкарпатської Русі в рамках Чехословацької республіки. Вона мала свої друковані органи і виступала проти крайової комуністичної організації та ідеології комунізму і Радянського Союзу. Про все це писали газети, які видавала АЗС. У жовтні 1938 року діяльність всіх політичних партій уряд Чехословаччини заборонив, і всі вони були розпущені.

Питання слідчого до А. Бродія про те, “при сприянні якої держави” був створений в 1938 році автономний уряд Підкарпатської Русі, свідчить, що слідство слабо розбиралося в історії Закарпаття. Ще при входженні краю до складу чехословацької держави в її конституції було записано, що Підкарпатська Русь є автономною одиницею цієї держави. Але протягом майже 20 років ні президент, ні чехословацький уряд не надали Закарпаттю автономії. Лише 8 жовтня 1938 року урядовими чинниками цей акт був перетворений в життя. Автономний уряд Підкарпатської Русі був сформований на чолі з А. Бродієм, лідером АЗС. До його складу ввійшли від соціал-демократичної партії Ю. Ревай — міністр шляхів сполучення, пошт і телеграфів, від аграрної партії Е. Бачинський — міністр внутрішніх справ, від РНАП С. Фенцик — міністр без портфеля та два статс-секретарі: від християнської народної партії — А. Волошин, від АЗС — І. П’єшак.² Утворення цього автономного уряду затвердив центральний уряд в Празі. Так що тут усе було здійснене в рамках тодішньої конституції Чехословаччини.

На питання слідчого, чому в автономному уряді не було комуністів, А. Бродій відповів: “В 1938 році я викликав Борканюка (секретар крайової комуністичної організації), щоб брав участь у переговорах, але він сказав, що з Фенциком і Бачинським переговори вести не буде”.

Інша справа, яку політику вів сам прем’єр-міністр А. Бродій. З точки зору історичної правди слід зазначити, що він виступив проти чехословацької держави та свого народу, тривалий час підпільно працюючи над приєднанням Закарпаття до Угорщини. А 19 жовтня 1938 року на засіданні автономного уряду запропонував створити делегацію з двох чоловік, щоб поїхати в Будапешт і просити угорський уряд відмовитися від претензій на приєднання до угорської держави міст Ужгорода, Мукачева та Берегова і погодитися на плебісцит, а у випадку, якщо результат вийде на користь Угорщини, щоб вона надала автономію краю в рамках своєї держави. Через консула в Братиславі Бродій тут же намагався прозондувати ґрунт про прийом його делегації в Будапешті, на що послідувала негайна позитивна відповідь.³

Повідомивши про все це прем’єр-міністра Сирови, Бродій був негайно викликаний в Прагу, де у його присутності на засіданні уряду обговорювалося питання про Підкарпатську Русь. Потім була серія бесід з прем’єр-міністром та міністром закордонних справ. А коли Угорщина пред’явила Чехословаччині ультиматум про окупацію Ужгорода, Мукачева, Берегова, Севлюша і Тячева, 26 жовтня в Празі відбулося нове засідання чехословацького уряду (де був і Бродій), на якому уряд висловився за арбітражне вирішення цього питання. А Бродій наполягав на плебісциті і був впевнений, що в разі плебісциту “не лише перераховані вище райони, а все Закарпаття проголосує за приєднання до Угорщини”.

27 жовтня 1938 року за антидержавну діяльність проти Чехословацької республіки на користь Угорщини А. Бродія в Празі було арештовано, він просидів у празькій тюрмі до 11 лютого 1939 року. Після звільнення через якийсь час прибув до Ужгорода, згідно з Віденським арбітражем уже зайнятого Угорщиною.

Через кілька днів після окупації всього Закарпаття Угорщиною в середині березня 1939 року А. Бродія викликав в Будапешт статс-секретар угорського уряду Т. Патакі для зустрічі з прем’єр-міністром Угорщини П. Телекі. Той організував дві зустрічі — з П. Телекі та з самим регентом Угорщини М. Горті, які обіцяли А. Бродію надати Закарпаттю автономію в рамках угорської держави. Але вимагали від нього за це підтримувати політику уряду на території краю. Йому також обіцяли надати мандат депутата угорського парламенту та щомісячні субсидії на видання газет. З усім цим він погодився і обіцяв активну підтримку політики уряду в усіх сферах.⁴

Саме за пропозицією А. Бродія на адміністративні посади в Закарпатті були призначені окружні та районні начальники, а також чиновники в управління регентського комісара. Це були люди проугорської орієнтації, яких він добре знав. Угорський уряд надав Закарпаттю 10 (за іншими даними 12) депутатських мандатів, 3 — для угорського населення, 9 — для русинів. Але претендентів було у 2 рази більше і між ними розгорілася боротьба. На

пропозицію Демка, Марини та Льницького А. Бродій рекомендував їх та їх спільників із партії АЗС депутатами парламенту. На нараді А. Бродія обрали керівником “клубу угорських депутатів”.⁵

З того часу А. Бродій та його спільники брали активну участь в роботі парламенту, обговорювали і затверджували угорські закони і бюджети, в тому числі військові, та інші юридичні акти. Зокрема, був прийнятий так званий “єврейський закон”, згідно з яким угорська влада одержала право конфіскувати майно єврейського населення, в цілому обмежувати права єврейської нації.

Варто коротко сказати про антинародну діяльність А. Бродія і про те, що він сам визнавав на допитах. Зокрема, 21 вересня 1945 року на допиті у Києві він говорив, що на засіданнях угорського парламенту, як вождь угорських депутатів, виступав з підлабузницькими проугорськими і антирадянськими промовами, висловлював довіру угорському фашистському уряду, схвалював його політику, а також закликав населення Закарпаття лояльно ставитися до нього.⁶ У липні 1939 року він виступав в Рахові, Богдані, Лугах, Квасах і Ясіні і доводив “спільність угорського народу з мадярською нацією”, закликав “служити угорському уряду та виконувати всі заходи, які він проводить”.

А у промові в угорському парламенті 7 грудня 1939 року А. Бродій заявляв: “Я насмілюся стверджувати, що більшість угорського народу є носієм ідеї угорського святого Стефана і вона хоче забезпечити своє майбутнє в рамках угорської імперії святого Стефана. Я переконаний, що намічене здійснення автономії не ослабить, а посилить угорську державу”.⁷

Тоді ж А. Бродій поділив закарпатців на три категорії: а) люди віком в 50—70 років, які ходили в угорські школи і виховані в угорському дусі, можуть бути добрими угорцями; б) люди віком 35—50 років, які теж ходили в угорські школи і виховувалися так, але потім воювали проти чехів; в) люди віком 20—30 років — це молода генерація, їй була чужа угорська ідеологія, вона вихована у слов’янському дусі. Тому Бродій пропонував спиратися на першу і другу категорію і виключити третю.⁸

З аналогічними промовами він виступав у парламенті і в 1940, 1942, 1943 роках під час обговорення і затвердження державних бюджетів. Отже, як бачимо, А. Бродій послідовно декларував свою вірнопідданість угорському режиму і час від часу випрошував автономію. Найбільше з його прохань — про надання Закарпаттю автономії, не було виконане, хоча розмови про це велися кілька років. Але треба підкреслити, що і сам Бродій говорив в парламенті: “Через комуністичну небезпеку, яка концентрується в Закарпатській Україні, вважаю, розглядати питання автономії недоцільно”.⁹ Крім цього, всі угорські депутати дали згоду, щоб в період війни питання про автономію взагалі не розглядалося. Так воно і залишилося відкритим, так воно записано в протоколах допиту та в промові Бродія в угорському парламенті 26 листопада 1942 року.

Не реалізовувалися й інші обіцянки, дані Бродію та його спільникам. У роки угорської окупації АЗС була заборонена і формально, і фактично. А. Бродій прагнув поновити діяльність партії, ставив це питання перед угорським урядом, але регентський комісар не допустив цього. На допитах І. Шпак у зв’язку з цим пригадавав: “Коли Бродій ставив питання про поновлення партії, то Т. Патакі вимагав, щоб партія не мала у своїй назві слова “автономії” і “руської”, бо цієї назви не сприймає угорська громадськість і союзники Угорщини”.¹⁰ Отже, АЗС не відновила своєї діяльності.

В середині 1944 року, коли стало очевидним, що Закарпаття незабаром буде визволене, А. Бродій дістав згоду на створення партії “Народне об’єднання підкарпатських русинів”. У присутності регентського комісара і статс-секретаря прем’єр-міністра Т. Патакі в Ужгороді була проведена нарада, на якій останній говорив, що така партія потрібна, і пропонував, щоб адміністративним службовцям надали тимчасові відпустки для організації партії — у Патакі навіть був заготовлений список для цього. Потім відбулася нарада в Хусті, на якій були присутні Бродій, Рішко та інші. Але партії так і не було створено.¹¹

За словами І. Шпака, А. Бродій пропонував також підготувати меморандум, у якому всю вину за репресивну політику на Закарпатті в роки окупації покласти на угорський уряд, а

тоді відповідальність за це буде знята з угорських депутатів. Він також констатував, що “це потрібно зробити для історії і для нас”, а водночас, оскільки Червона армія наближалася, треба зберегти наступність влади в новій ситуації. Проте І. Шпак не вірив у слова свого вождя і сказав: “Народ нас не визнає”.¹²

Варта уваги ще одна деталь: регентський комісар М. Козма теж прагнув з власної ініціативи сформувати “русинсько-угорську партію” і доручив скласти її програму жандармському полковнику А. Крічфалуші-Грабарю, який намічався на її секретаря. З цього приводу останній заявляв, що “дурно під час війни організувати партію, Рішко мав дати для партії своє ім'я, а я, молодий, повинен був керувати практично”. А Крічфалуші-Грабар склав таку програму з 30 пунктів, але після смерті Козми організацією партії ніхто не займався, бо “русини не хотіли такої партії”. Тому вона і не з'явилася на світ божий.¹³

Не все до кінця з'ясовано і з меморандумом А. Бродія, нібито написаним угорською мовою в 1939 році його секретарем Дезидерієм Бараном, який наполягав надіслати його регенту Угорщини М. Горті. Але Бродій відмовився це зробити, відкидав цей документ і називав його брехливим, зокрема в тій частині, де йдеться, що впродовж 20 років він вів боротьбу за приєднання Закарпаття до Угорщини. А Бродій то визнавав, то відмовлявся від того, що працював на користь Угорщини з 1923 року.¹⁴

Чи протестував А. Бродій та інші угорські депутати проти репресивної політики угорського уряду щодо Закарпаття, яка тут проводилася в оголеному вигляді? У матеріалах кримінальної справи важко знайти якісь висловлювання чи документи, що такий спротив насильству мав місце. Не протестували депутати і проти документа № 7800 від 1940 року про передачу Севлюша, Тячева, Вишкова і Солотвина до угорської жупи. Не виступав “клуб угорських депутатів” і проти війни Угорщини з Радянським Союзом. А його керівник А. Бродій на допиті 21 вересня 1945 року прямо заявив: “Коли Угорщина в союзі з Німеччиною та Італією вступила у війну проти Радянського Союзу, я повністю підтримував уряд Угорщини в цій війні... Я запевняв уряд Угорщини, що угорський народ з подвоєною силою буде підтримувати його політику в цій війні і закликав народ до активної участі в боротьбі проти більшовиків”.¹⁵

Інша справа — наступні протоколи допитів. Так, 15 грудня 1944 року А. Бродій зокрема говорив: “Скажу прямо, політика угорського уряду щодо Закарпатської України була політикою експлуатації, тобто грабунку і насильства. І це в дійсності так, бо угорці по-хижацькому вивозили ліси, вивозили ліс, сіль, худобу. Вивезли з міст Хуста і Мукачева народні бібліотеки в Будапешт. Гнали на каторгу в Німеччину населення і інше”.¹⁶

Ще один його вислів: угорський уряд “наводнив державний апарат чиновниками-мадярами, а руських чиновників, які не довели своєї відданості або лояльності угорській державі, висилали вглиб країни. По руських селах і містах стали вводити угорські школи з метою витіснення руських шкіл”. І далі: “Угорці ввели як державну мову угорську”. Та це було кахтя уже під час допитів.¹⁷

А тепер деталь, яка не висвітлювалася ні в літературі, ні у спогадах, а лише в пресі. Це “зв'язки” А. Бродія з партизанським з'єднанням О. В. Тканка, що з липня 1944 року діяло на території чотирьох районів Закарпаття. На цьому варто зупинитися. Через підпільників О. Грабаря, І. Керчу, І. М. Бабидорича партизани встановили зв'язок з А. Бродієм. Через різні причини (два попередні намагання зірвалися) зустріч О. Тканка з А. Бродієм відбулася лише за третім разом в с. Тур'я-Пасіка Перечинського району в будинку селянина Федора Костика. Сприяли цьому, крім вищезгаданих підпільників, і вчитель села Соскида та службовець з Перечина Борецький.

Як засвідчили О. Грабар, І. Керча та М. Бабидорич, на зустрічі А. Бродію пропонували провести цілий ряд заходів, які б сприяли партизанам і Червоній армії в боротьбі проти угорських військ, зокрема поставити перед угорським урядом питання про його призначення губернатором Закарпаття, а у вигідний момент зробити заяву про вихід краю із складу Угорщини і приєднання до Радянського Союзу. На цю пропозицію Бродій не хотів пристати. Крім цього, увагу Бродія звертали на те, щоб при відступі угорських військ не давати оку-

пантам руйнувати заводи і фабрики, мости і віадуки, а зберігати їх, не дозволяти угорцям виганяти місцеве українське населення вглиб Угорщини тощо. Але на всі ці питання з боку Бродія не було відповіді.¹⁸

Яку вину визнавав за собою Бродій з точки зору слідства? У протоколі допиту від 12 червня 1945 року записано: визнав себе винним у тому, що дійсно був організатором і політичним секретарем партії АЗС, видавцем “антинародних газет “Русская правда” і “Русское слово”, на які одержав субсидії від угорського уряду і створив у 1938 році “буржуазно-націоналістичний уряд”, ставши його прем’єром; протягом тривалого часу працював на користь Угорщини; як депутат парламенту, підтримував всі його законні заходи, які проводив уряд на Закарпатті по зборі від населення податків на ведення війни проти радянської держави.¹⁹

Закарпатський обласний суд засудив до вищої міри покарання — розстрілу А. І. Бродія, М. І. Демка, А. Е. Крічфалуші-Грбаря. Вирок виконаний в Ужгороді 7 грудня 1946 року. Г. С. Бенце та Є. С. Оргутая — на 10 років виправно-трудових таборів, І. Г. Шпака та Е. М. Жегору — на 8, М. С. Рішка — на 5 років тюремного ув’язнення. Всі реабілітовані 26 грудня 1991 року.

* * *

Другим гучним відкритим процесом був суд над С. А. Фенциком та його спільниками. Якщо С. Фенцик був арештований ще у березні 1945 року, то всі інші підсудні майже через півроку, зокрема, у вересні — І. М. Мигалко, у жовтні — М. Е. Ігнацій, А. Л. Ситовський, В. Г. Гаджа, А. В. Шпеник, в листопаді — В. В. Волощук, в грудні — І. П. Іванига та В. І. Чепинець, у січні 1946 року — М. М. Кіш.

Перші допити С. Фенцика були проведені в діючій армії працівниками управління контррозвідки “Смерш”. На які питання вони звертали основну увагу? В першу чергу йшло з’ясування і уточнення “злочинної” діяльності підсудного в другій половині 30-х — першій половині 40-х років. Саме на цей час припадає найбільш активна партійна і політична робота С. Фенцика, в тому числі і на користь Угорщини та Польщі.

Його обвинувачували в тому, що партія РНАП (Руська національно-автономна партія), яка була створена в 1934 році, та він, як її керівник, проводили буржуазно-націоналістичну, профашистську політику і боротьбу проти комуністичного руху, що принципи побудови РНАП були запозичені від фашистських партій Італії та Німеччини, що орієнтувався він на білоемігрантські фашистські організації за кордоном, мав з ними тісні зв’язки, які об’єднували їх в боротьбі проти Радянського Союзу і встановлення в Росії монархічного ладу, що він при окупації Закарпаття працював також у напрямку приєднання Закарпаття до Угорщини і надавав конкретну допомогу угорським окупаційним військам в особі “гвардії чорносорочників”.

Далі слідчих цікавили питання створення партії, її структура, діяльність крайових і окружних керівних органів, фінансування, друковані органи — газети, календарі тощо. Про це докладно йдеться у допиті від 13 листопада 1945 року. Зокрема, тут вказується, що вищим органом партії був конгрес, який збирався в міру потреби. З часу створення партії він проводився лише один раз. Керівні органи партії — президія і виконком з місцем перебування в Ужгороді — склалися відповідно з 9 і 48 членів.²⁰ У 12 округах діяли окружні комітети РНАП, у більшості великих сіл — сільські комітети, а там, де було менше 10 партійців, працювали так звані довірені, які призначалися президією за рекомендацією окружних комітетів. Члени сільських комітетів, їх голова і заступник обиралися на загальних зборах, окружних комітетів — на зборах представників сільських комітетів. Склад членів виконкому призначався президією РНАП із числа окружних комітетів. Сюди входили і райони Пряшівщини — Гуменне, Михаловці, Пряшів, Свидник, Снина, Собранці, Требішово. Всі керівні функціонери працювали в партії по сумісництву на громадських засадах, крім 12 секретарів

окружних комітетів, яким виплачувалася зарплата розміром 50 корон в місяць. Крім президії, члени виконкому за роки діяльності партії аж до її розпуску ні разу не збиралися на засідання, тому і не аналізували її діяльності.²¹

Були в партії і свої особливості порівняно з іншими партіями. Коли, наприклад, обговорювалася програма партії, було вирішено, що для всіх її членів буде введена єдина форма у вигляді чорної сорочки, пояса, чорних штанів і кепки. Це було підтверджено і на конгресі партії. Тому всім окружним секретарям РНАП з приводу цього була дана спеціальна директива за № 20 від 1 вересня 1936 року. Крім цього, було вирішено і питання про єдиний значок і прапор партії (до речі, російський національний прапор), але вся ця партійна атрибутика у низових партійних осередках прищеплювалася дуже повільно і слабо. На так званих святах “російської культури” було видно лише по кілька чоловік у такій формі.

Дізнавшись у 1938 році, що Підкарпатській Русі буде надана автономія, з метою залучення молоді і зміцнення авторитету партії, він вирішив створити із числа молодих людей, вихованих у “Російському скауті”, так звану гвардію чорносорочників, яку прирівнювали до німецько-фашистських штурмових загонів. Президія РНАП дала окружним комітетам письмову вказівку про організацію загонів чорносорочників. В Ужгороді був створений штаб цієї гвардії, до складу якого ввійшли С. Фенцик, С. Крайняк, В. Чепинець, І. Ковач, О. Фаринич, В. Болецький. Керівниками загонів в округах, за словами Фенцика, були призначені С. Крайняк (Ужгород), М. Ігнацій (Мукачево), І. Мигалко (Хуст), І. Ковач (Свалява), Г. Горковець (Перечин), С. Дзуровчик (Тячево), С. Шуберт (Волове), М. Павлюк (Рахово), І. Курах (Воловець), В. Желізник (Великий Березний), І. Кіш (Севлюш), С. Курах (Середнє) Й. Гелетка (Іршава). У лютому 1939 року С. Крайняк, В. Решетар та І. Кіш були запрошені в угорський генеральний штаб з метою участі в окупації Карпатської України. У зв'язку з цим очолені ними загони чорносорочників трьох округів були озброєні.²²

Після взяття Ужгорода згідно з Віденським арбітражем, коли С. Фенцик остаточно став прислужником угорських окупантів, вся робота по створенню гвардії чорносорочників була завершена і він дав свою згоду подавати Угорщині допомогу в окупації Карпатської України. У розмові з міністром закордонних справ Угорщини І. Чакі він зобов'язався організувати бойові загони чорносорочників загальною кількістю 5 тис. чоловік і використати їх в боях з чесько-українськими військами.

Треба сказати, що ще 10 листопада 1938 року члени партії РНАП, “Російського скауту”, культурно-освітнього товариства ім. Духновича, гвардії чорносорочників організовано вийшли зустрічати угорські війська, які входили до Ужгорода.

Крім того, С. Фенцика обвинувачували в тому, що, будучи лідером РНАП, у 1935—1938 роках він був “агентом урядів Угорщини, Польщі та Ватикану”, працював на їх користь, за що одержував грошові субсидії на видання газет “Карпато-русский голос”, “Наш путь” та інші видання.

Спочатку про працю С. Фенцика на користь Угорщини. Відразу 10 листопада 1938 року через керівника Угорської національної партії в Ужгороді Е. Корлата він одержав телеграму за підписом статс-секретаря Т. Патакі прибути в Будапешт для зустрічі з прем'єр-міністром Угорщини Б. Імреді. На зустрічі йшлося про меморандум щодо надання Закарпаттю автономії в складі Угорщини. Керівник уряду, крім цього, конкретно запропонував С. Фенцику видавати газету “Карпато-русский голос” і обіцяв щомісячно надавати на її видання субсидії 2400 пенге, але в такому разі він має бути лояльним до угорського уряду і вмішувати на сторінках газети офіційну інформацію уряду.²³

Крім цього, Б. Імреді рекомендував С. Фенцику прочитати серію лекцій про Підкарпаття на території Угорщини, в тому числі і для депутатів угорського парламенту. С. Фенцик визнав, що в той час населення Закарпаття “було різко настроєно проти угорців, не бажало погоджуватися з рішенням Віденського арбітражу про окупацію Угорщиною закарпато-української території, а багато закарпатців прямо висловлювалися за приєднання до Радянської Росії”. Тому прем'єр-міністр Угорщини поставив перед С. Фенциком завдання вести роботу за зміну громадської думки, доводити економічний, політичний і етнографічний зв'язок населення Закарпаття з Угорщиною. З цією метою широко пропагувати автономію краю у її складі.

Із протоколу допиту від 6 вересня 1945 року, видно, яку активність проявив С. Фенцик. За чотири місяці до першої половини березня 1939 року він виступив з лекціями в Ужгороді, Мукачеві, Мішкольці, Серенчі, Шарошпотоці, Будапешті та інших містах Угорщини, а також по радіо. Названо і цифру — близько 60 лекцій, в яких “науково” доводив необхідність приєднання ще неокупованої Карпатської України до Угорщини. 23 лютого 1939 року з дозволу угорського уряду він скликав конгрес, на який запросив членів РНАП та чорносорочників і закликав їх боротися за входження краю в лоно “тисячолітньої святостефанської корони”.

З цією метою було видано також плакат з біографією С. Фенцика, у якому він назвав себе “вождем карпаторусских фашистів”. Думається, що це його роз’яснення варто процитувати: “1. Російська національна автономна партія, організатором і керівником якої став я, в дійсності була фашистською; 2. При вищеназваній партії була створена так звана гвардія чорносорочників, яка будувалася за методом чорносорочників-фашистів Італії; 3. До моменту випуску згаданого плаката я мав хороші зв’язки з російськими фашистами і зокрема з такими організаціями, як “Русский фашистский союз”, “Фашистский национально-трудовой союз нового поколения”; 4. У справі оформлення нового фашистського світогляду велику роль зіграв міністр закордонних справ Угорщини Іштван Чакі, який підтримував орієнтацію італійських фашистів”.²⁴ Коментарі, як кажуть, зайві.

Ще один факт цинізму і фальсифікації історії краю з боку С. Фенцика. У недосвідченого історика могло б створитися враження, що після окупації Ужгорода тут з’явився цілий ряд організацій, які виступали за приєднання неокупованої частини Карпатської України до Угорщини. Свідчити про це мали друковані заклики, листівки, плакати від імені цих організацій. Насправді це була нечувана брехня, яку підтвердив сам Фенцик на допиті 16 листопада 1945 року. Ось що конкретно він говорив: “Виконуючи передані мені вказівки статс-секретаря угорського уряду і прем’єр-міністра Угорщини в Будапешті про всебічну допомогу і сприяння угорському уряду в окупації другої частини території Закарпатської України, яка перебувала тоді під владою Чехословацької республіки, я спільно з працівниками редакції газети “Карпато-русский голос” організував випуск різного роду плакатів, листівок, закликів до руського народу, що проживає на неокупованій частині Закарпатської України, із закликом до найшорішого приєднання цієї території до Угорщини, і тому для видимості, що на окупованій Угорщиною території існує багато різних російських організацій, які ведуть боротьбу за возз’єднання всього російського народу в угорській державі, робили на тих плакатах і листівках різні написи, такі, як “Русский Союз освобождения”, “Русский национальный комитет в г. Ужгороде”, “Русский национальный совет”, “Организация селян” і т.д. Фактично цих організацій не існувало”.²⁵

На питання, який політичний напрям таких друкованих видань партії, як “Карпато-русский голос”, “Наш путь”, “Наш авангард”, календарів РНАП і товариства ім. Духновича, С. Фенцик відповідав, що вони мали “явно фашистський, антирадянський і антикомуністичний напрям, про що з усією переконаністю свідчать окремі номери газет, календарі і брошури, які є в розпорядженні слідства”. І все це, як він говорив, відповідало програмі партії.

Як уже було сказано, на зустрічі з прем’єр-міністром Угорщини Б. Імреді та статс-секретарем Т. Патакі С. Фенцику було запропоновано стати депутатом угорського парламенту, оскільки угорським властям було відомо, що він ще у 1937 році виробив проект автономії Підкарпатської Русі для затвердження чехословацьким парламентом. С. Фенцик погодився і на початку грудня 1938 року разом з угорцями Е. Корлатом та К. Гоккі, а також русином Юрієм Фельдеші став депутатом угорського парламенту і уже в лютому 1939 року подав на його розгляд і затвердження свій проект автономії.

Але в кінцевому результаті цей проект не був прийнятий, як і всі інші пропоновані проекти. А у 1943 році, за його словами, угорський уряд заборонив вживати слово “автономія”. Не випадково С. Фенцик пізніше через це став “змінювати своє ставлення до Угорщини і угорського уряду”, але не поривав жодних зв’язків з угорською владою і не припиняв співробітництво з нею, “боячись позбавитися депутатського мандату”. Отже, як бачимо, керувався особистими кар’єристичними інтересами.

С. Фенцик був обвинувачений також у злочинних зв'язках із польським урядом, який надавав його партії та її друкованим органам грошові субсидії (52 тисячі корон), що він конкретно деталізував на допиті 27 листопада 1945 року: "...Ми, керівники РНАП, вели непримиренну і нещадну боротьбу з українцями, які добивалися від польського уряду самовизначення як в Галичині, так і в Закарпатській Україні. В українцях ми, керівники РНАП, бачили своїх найзлісніших ворогів. В цьому, безумовно, був зацікавлений і польський уряд.

По-друге, підкупаючи мене грошима у вигляді видачі премій для газети, яку я видавав, представник польського уряду, польський консул в м. Ужгороді Халупчинський неодноразово ставив переді мною питання прямо, щоб я, як керівник РНАП і депутат чехословацького парламенту, не ставив так гостро питання перед урядом Чехословаччини про надання Закарпатській Україні автономії, а якомога довше відтягував це питання, тому що надання з боку Чехословацької республіки автономії Закарпатській Україні посилювало б прагнення українців Галичини до самостійності, що було б не вигідно полякам.

По-третє, польський консул в м. Ужгороді Халупчинський в неодноразових розмовах зі мною пропонував мені надрукувати в газеті, яку я видавав, ряд статей, які б схвалювали діяльність католицької церкви і зокрема Ватикану і настирливо рекомендував встановити дружні взаємини з єпископом католицької церкви Стойкою Олександром. Ось ті основні моменти діяльності РНАП, якою я керував, і особисто мої, спрямовані на користь Польщі."²⁶

За всі вищезгадані факти "зрадницької діяльності проти народів СРСР", Закарпатський обласний суд засудив С. А. Фенцика до вищої міри покарання — розстрілу, згідно статей 54-4, 54-11 і 54-13 кримінального кодексу УРСР. Довідки про розстріл С. Фенцика в кримінальній справі не збереглося. Всі інші його співники засуджені на строк від 3 до 10 років тюремного ув'язнення. Реабілітовані 24 лютого 1992 року.

О. Д. Довганич

* * *

1. ДАЗО, ф. 4, оп. 1, спр. 161, арк. 8.
2. Там само, ф. 2558, оп. 1, спр. 359, арк. 16.
3. Там само, арк. 17.
4. Там само, арк. 18.
5. Там само, арк. 23, 44, 219.
6. Там само, спр. 364, арк. 39.
7. Там само, спр. 361, пакет (промови в парламенті).
8. Там само, спр. 364, арк. 78.
9. Там само, арк. 125.
10. Там само, спр. 360, арк. 13.
11. Там само, арк. 19.
12. Там само, арк. 20.
13. Там само, арк. 247.
14. Там само, спр. 359, арк. 31, 135.
15. Там само, арк. 114—115.
16. Там само, арк. 24.
17. Там само, арк. 25, 27.
18. Там само, арк. 145, 150, 151, 152.
19. Там само, арк. 35—36.
20. Там само, спр. 329, арк. 141—142.
21. Там само, арк. 143.
22. Там само, арк. 36, 38—39, 198—199.
23. Там само, арк. 90—94.
24. Там само, арк. 146.
25. Там само, арк. 147.
26. Там само, арк. 157—159.

5. ЗАСУДЖЕННЯ ЧЛЕНІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ КРАЙОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Після визволення Закарпаття на його території залишилося немало тих учасників молодіжної організації українських націоналістів (ОУН), які в 1942 році були засуджені угорським трибуналом до тюремного ув'язнення як учасники українського національно-визвольного руху. За нових умов частина з них стали навіть делегатами першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України, делегатами першого з'їзду Спілки молоді Закарпатської України (СМЗУ), працюючи секретарями Народних комітетів в своїх селах. Зокрема, на такі посади були призначені в селах Вонігово Тячівського району І. М. Немеш, Гудя Виноградівського району Ф. І. Тегза, Великі Лучки Мукачівського району М. Д. Габовда, Бедевля Тячівського району В. В. Маркуш (тепер Маркусь) та інші.

Але вже у перший повоєнний рік службою НКВС було арештовано певну кількість колишніх членів згаданої організації. Як конкретно проходив перебіг цих подій після визволення, видно з аналізу деяких кримінальних справ, зокрема — М. Д. Габовди, М. А. Ороса, керівників цієї організації у повоєнний час, а також зі справ їхніх спільників.

Поновити організацію ОУН було вирішено десь у грудні 1944 року. Ініціатором був Д. М. Бандусяк. М. А. Орос на допитах показав, що в грудні того ж року до нього на квартиру в Буштино Тячівського району прибули Д. М. Бандусяк і М. Д. Габовда і залишили записку, щоб він разом з І. М. Немешом прибув до Хуста. У січні 1945 року вони поїхали на зустріч з Д. М. Бандусяком, на якій були також присутні М. Д. Габовда та Г. М. Бандусяк. Там провели нараду, яку назвали крайовим проводом ОУН. 5 учасників зустрічі розглянули 2 питання: а) про активізацію ОУН і розподіл функцій серед керівного складу крайового проводу; б) інформацію Д. М. Бандусяка про боротьбу за самостійну Україну.

Тут же призначили керівництво крайового проводу з постійним місцем у Хусті: крайовим провідником став Д. М. Бандусяк (Лопата), він же й організаційний референт, військовим референтом і заступником провідника А. А. Цуга (Мур), референтами по пропаганді М. А. Орос (Данило), з господарських справ — І. М. Немеш (Берега), референтом зв'язку — М. Д. Габовда (Лозан), служби безпеки — Г. М. Бандусяк (Лис).¹

Отже, керівне ядро було створено, псевдоніми підібрані, обов'язки розподілені, стратегічні вимоги поставлені. Конкретні завдання сформовані так: Бандусяку — організувати курінь УПА, Габовді — зв'язатися з центральним проводом ОУН в Західній Україні, Оросу — придбати друкарську машинку, Немешу — збирати продукти і гроші для формування проводу, Г. М. Бандусяку — виявити вороже настроєних до ОУН-УПА осіб і активістів, лояльно настроєних до радянської влади.

Організація діяла з січня по липень 1945 року. Якщо в роки угорської окупації крайовий провід видавав підпільну газету "Чин" на склографі, то у повоєнний час він не встиг цього зробити.

Друга нарада відбулася в кінці березня або на початку квітня 1945 року в лісі на окраїні Хуста на березі Ріки біля Городилова. Її провів А. А. Цуга, який розпорядився, щоб кожен член крайового проводу прозвітував про свою діяльність за два з половиною місяці. Було вказано на погану роботу І. М. Немеша, якого звільнили від обов'язків господарського референта, а замість нього призначили Г. М. Бандусяка. І. М. Немешу було дано завдання встановити контакти з центральним проводом ОУН і розшукати Д. М. Бандусяка, який виїхав на територію Західної України.²

М. Д. Габовда брав участь у всіх заходах роботи крайового проводу, зокрема, по формуванню окружних проводів, які планувалося створити спочатку в Хусті, Мукачеві, Ужгороді, Берегові, а потім і в інших районах. Та їх не встигли сформувати через відсутність кадрів та несподіваний арешт учасників організації.

У Буштині 2 травня 1945 року крайовий провід організував ще одну (третю) нараду в підвалі будинку Ю. Леврінца. За свідченням М. М. Заяця, тут були присутні 7 учасників організації,

Дмитро Бандусяк

Юрій (Георгій) Бандусяк

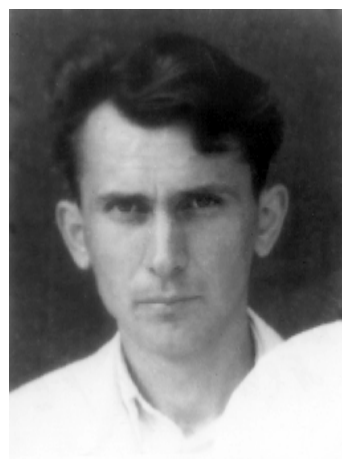
Микола Бандусяк

Василь Бандусяк

Андрій Патрус-Карпатський

Іван Чонка

зокрема, Д. М. Бандусяк, М. Д. Габовда, М. А. Орос, К. Куцин (Ярослав), І. М. Балаж (Байда), П. В. Візичканич (Чорний), Ю. Костюк (Володимир), М. М. Заяць (Лопух).

На нараді розглядалися такі питання: про активізацію діяльності організації ОУН, про навчання її учасників та про зміцнення дисципліни. Перед початком наради всі присутні тихим голосом виконали гімн “Ще не вмерла Україна”. Як твердив М. М. Заяць, потім М. Д. Габовда зачитав декалог (10 заповідей українського націоналіста). За запізнення у присутності всіх учасників наради крайовий провідник покарав К. Куцина. При цьому було констатовано, що таке покарання чекає кожного, хто відмовиться від курсів (ідеологічний вишкіл).³

Доповідь про активізацію роботи зробив Д. М. Бандусяк. У ній йшлося про надто суворі правила конспірації, яких доведеться дотримуватися. Зокрема, доповідач навів приклад з однієї брошури, що того, хто уже викликався або затримувався органами державної безпеки, треба розглядати як провокатора і в роботі такому не довіряти. Кожний учасник повинен мати з собою зброю і живим ворогу не здаватися.

Д. М. Бандусяк зробив також інформацію про міжнародне становище, завдання організації, реорганізацію структури ОУН на Закарпатті, створення окружних і районних провідників. Про цю нараду на допитах розповіли М. А. Орос та М. М. Заяць. Із практичних дій організації можна назвати ще “вишкіл”, або навчання учасників ОУН у лісі біля Вишкова на Хустщині.

Комендантом школи був А. А. Цуга, учасниками — П. В. Візичканич, М. А. Орос, І. М. Немеш, Ю. Костюк, Ю. Паш, Костянтин і Кирило Куцини. Історію України викладав М. А. Орос, правила конспірації Д. М. Бандусяк, представники центрального проводу ОУН — історію ОУН та її завдання, а також ідеологію українського націоналізму. “Вишкіл” закінчили 10 липня 1945 року.⁴ Кожний з учасників був призначений відповідальним за формування окружних організацій ОУН і УПА, по тому чи іншому адміністративному округу. Надалі він мав стати окружним провідником.

На допитах було встановлено, що М. Д. Габовда залучив до організації М. М. Заяця, уродженця с. Дубриничі Перечинського району, який працював в Ужгороді, М. П. Петричку з Чинадійова, Г. Д. Качуровську з Старого Давидкова Мукачівського району, з якою дружив, та інших, хоч не всі бажали відновлювати свою діяльність в організації ОУН в нових радянських умовах.

Зокрема, М. Д. Габовда побував на квартирі у М. М. Заяця в Ужгороді, який працював тоді в Народній Раді Закарпатської України і дав йому псевдонім “Лопух”, але останній не погоджувався працювати. При цьому, як свідчать окремі зізнання засуджених, керівники крайового проводу вдавалися і до погроз за відмову знову взаємодіяти з ними. М. Д. Габовда давав завдання підопічним збирати інформацію про керівний радянський актив, цікавитися політичними настроями інтелігенції тощо. Слід зауважити, що М. Д. Габовду не покидала думка повернутися в Америку. У червні 1945 року він побував в американському посольстві в Будапешті, щоб оформити документи на виїзд до рідних братів. Та і на цей раз доля відвернулася від нього. Йому запропонували почекати, тому він заїхав до побратима по підпіллю періоду угорської окупації Василя Мордованця у м. Пейч і там висловлювався уже проти організації ОУН. Невдовзі за ним приїхав Г. М. Бандусяк, аби повернувся на Закарпаття, але він цього не зробив, а 18 липня 1945 року був арештований.

Ось короткі епізоди з семи-восьмимісячної діяльності крайової організації ОУН, яка не стала масовою, допустила чимало прорахунків і яку, за словами окремих членів, слабо підтримувало населення і часто оцінювало її дії негативно.

29—30 жовтня 1945 року спецсуд Закарпатської України під головуванням В. П. Русина розглянув справу М. Д. Габовди та його спільників (12 чоловік), які були засуджені на різні строки покарання, в тому числі і до найвищої міри, зокрема М. Д. Габовду, Г. Д. Качуровську, М. М. Заяця, М. П. Петричку, І. М. Балажа — до розстрілу з конфіскацією особистого майна.⁵

Після цього розпочалася активна боротьба батьків засуджених до страти за їх життя. Звернення до Народної Ради про помилування надійшло від М. Д. Габовди та від його родичів, 31 жовтня — від усіх батьків засуджених до розстрілу — Д. Габовди, М. Балажа, Г. Качуровської (матері), М. Петричка, М. Заяця.

На ці листи з'явилися аж дві постанови президії Народної Ради Закарпатської України. Згідно з першою, крім М. Д. Габовди, розстріл було замінено М. М. Заяцю, М. П. Петричку, Г. Д. Качуровській, І. М. Балажу на 20 років ув'язнення, згідно з другою від 9 листопада 1945 року строк ув'язнення вищевказаним було зменшено наполовину, тобто до 10 років.⁶

Вважаючи М. Д. Габовду, після смерті М. Д. Бандусяка, найнебезпечнішим, його не помилували, а розстріляли в Ужгороді 8 грудня 1945 року, про що свідчить довідка, яка збереглася у кримінальній справі.

І. Д. Качуровського і Д. Г. Качуровського, М. М. Богдан засудили на 25 років з поразкою в правах на 5 років, С. І. Іляшка, В. В. Уксту, Г. Ю. Коріня — на 15 років. Звинувачення побудоване виключно на їх особистих зізнаннях. Сам факт належності засуджених до організації ОУН без проведення конкретної ворожої діяльності проти СРСР не містив складу злочину.

Про смерть керівників організації ОУН Д. М. Бандусяка та А. А. Цуги у брошурі “Народ не прощає” сказано так: “Однієї ночі працівники відділу держбезпеки оточили штабквартиру “крайового проводу” в селі Старому Давидкові. Відстрілюючись, зуміли вийти з оточення один з керівників “крайового проводу ОУН” Лопата і представник “центру” під кличкою Козак. Военний референт Мур дістався до Мукачівського монастиря й тут помер від смертельної рани. Лопата і Козак дійшли аж до села Прислоп Волівського округу, де в запеклому бою їх було вбито. У Лопати було знайдено карту “Підкарпатської Русі” з позначеними на ній явочними пунктами оунівців. “Крайовий провід” перестав існувати”.⁷

31 липня 1992 року рішенням Закарпатського обласного суду М. Д. Габовду реабілітовано. У рішенні записано, що вирок спецсуду на всіх 12 засуджених був незаконним і його було “скасовано із-за відсутності в їх діях складу злочину”.⁸ Участь багатьох засуджених в організації ОУН, — говориться у рішенні, — була формальною, її члени не брали участі в агітації проти Червоної армії, в саботажі роботи Народної Ради Закарпатської України. Єдиним гріхом М. Д. Габовди та інших, зазначалося тут, стала участь в нелегальних нарадах, залучення ним до організації 5 колишніх членів ОУН і 5 нових, поширення ним антирдянських листівок тощо. Інших злочинних дій не виявлено.

Окремо за діяльність в організації судили П. В. Візичканича, І. М. Немеша і М. А. Ороса, які були арештовані 9 жовтня (перші двоє) та 18 жовтня 1945 року. І. М. Немеша звільнили з посади господарського референта, М. А. Ороса — з референта пропаганди у зв'язку з тим, що він не придбав друкарської машинки і мало зробив по залученню нових людей в організацію. Тому його підпорядкували під нагляд М. Д. Габовди.

М. А. Оросу доручили зайнятися організаторською роботою по агітації людей в ОУН в Іршавському і Берегівському районах. На це йому дали один місяць. І він ходив до знайомих в Берегові, Іршаві, Ільниці, Білках, але його агітація була безрезультатною. А коли добрався до Старого Давидкова, там уже відбулися арешти. Він повернувся до Буштина.

На одному з допитів М. А. Орос потім сказав: “Ніхто з серйозних людей не хотів з нами говорити, і ми опинилися як генерали без війська. Про це можна переконалися із наших зізнань. Організація ОУН перебувала в зачатках і шукала можливість до свого розвитку, не маючи підтримки в масах, оформитися не змогла”. І далі: “Я переконався, що місцеве населення дивиться на ОУН і УПА негативно, а УПА називає просто бандою. Як ОУН, так і УПА з боку широких мас підтримки як ідеологічно, так і матеріально не одержить”.⁹

Зневірившись в цьому, М. А. Орос, як і його друзі з Буштина, Ю. Костюк, М. Копинець, І. М. Немеш, прагнули виїхати за кордон, зокрема в Чехословаччину. І окремим це вдалося зробити. М. А. Ороса й арештували саме тоді, коли робив на друкарській машинці фіктивні документи для виїзду за кордон.

Спецсуд Закарпатської України 11 січня 1946 року засудив М. А. Ороса до розстрілу, потім Верховний суд СРСР замінив йому вирок на 20 років ув'язнення. П. В. Візичканич та І. М. Немеш одержали 25 років ВТТ з поразкою виборчих прав на 5 років.

З аналізу цієї справи видно, що вирок був несправедливим. Зрештою у постанові про реабілітацію про це сказано: “Із матеріалів кримінальної справи видно, що засуджені Орос, Немеш, Візичканич і Криванич були залучені в організацію українських націоналістів в період, коли вони були громадянами угорської буржуазної держави, особистої участі у вбивствах, розбоях, грабунках та інших насильницьких акціях проти радянської влади не брали, а тому їх дії не містять складу злочину, передбаченого параграфом 6 п. “в” та “і” декрету Народної Ради Закарпатської України № 22 від 18 грудня 1944 року”.¹⁰

Крім М. Д. Габовди, М. А. Ороса та їх спільників, за діяльність в цій організації були також засуджені: в одній групі — Ф. І. Тегза, І. М. Романець, І. І. Бокотей, у другій — Г. М. Бандусяк, В. І. Бісун і Г. Й. Бісун.¹¹ Всі вони були учасниками організації, яка діяла ще в роки угорської окупації. Як із попередніх кримінальних справ, так і згаданої виразно помітно, що розповіді підсудних торкаються діяльності учасників організації як в угорський, так і в радянський періоди. Ці розповіді значно доповнюють картину роботи крайового проводу ОУН на території різних районів та краю в цілому.

Проаналізувавши протоколи допитів Ф. І. Тегзи, І. М. Романця та І. І. Бокотея, приходимо до незаперечного висновку, що ці підсудні розповідали про діяльність ОУН та їхню участь в ній переважно в роки угорської окупації. Саме звідси дізнаємося багато подробиць підготовки матеріалів і випуску підпільної газети “Чин”, технічне забезпечення її друку та місця її розмноження, зміни в редколегії після арешту І. М. Романця тощо. Тут також з'ясується доля тих учасників ОУН, які організували знесення угорського прапора на Хустському замку і встановлення українського. 6 квітня 1941 року учасники цієї акції були арештовані і без суду відправлені в м. Кіштарчу, за 35 км від Будапешта, в табір. У жовтні 1941 року Д. М. Бандусяка, В. Обручара, П. Кришку звільнили і відправили в угорську армію. І. М. Романець, М. А. Орос, М. Човганин перебували в таборі до квітня 1942 року,¹² після чого контррозвідка відправила їх в Мукачево, де відбувся суд над всіма учасниками ОУН.

Але І. М. Романця, В. Обручара цивільний суд в Хусті засудив на 3 місяці ув'язнення і відправив в тюрму м. Дебрецена. Після відбуття покарання в травні 1943 року І. М. Романця у складі 80 чол. направили в с. Доршак на сільськогосподарські роботи, де він перебував до січня 1944 року, після чого повернувся додому і працював у Берегові бухгалтером. 15 червня 1942 року був арештований і І. І. Бокотей.

Протоколи слідства засвідчують, що Ф. І. Тегза, І. М. Романець та І. І. Бокотей не брали участі в організації ОУН після війни. І. М. Романець зокрема говорив: “Після приходу Червоної армії на Закарпатську Україну я націоналістичною діяльністю не займався.”¹³ На пропозицію Д. М. Бандусяка і М. А. Ороса перейти на нелегальне становище І. І. Бокотей категорично відмовився, а Ф. І. Тегза після війни працював у селі Гудя Виноградівського району заступником голови, а потім секретарем Народного комітету. Винним себе не визнав ніхто з вищезгаданих підсудних.

Незважаючи на це, 12 лютого 1946 року спецсуд Закарпатської України засудив Ф. І. Тегзу та І. М. Романця на 10 років, а І. І. Бокотея — на 8 років ВТТ. Фактично їх судили за діяльність в ОУН у період угорської окупації. В постанові на реабілітацію 13 серпня 1992 року сказано, що їх судили “без достатніх законних підстав” при “відсутності складу злочину”.

Про репресованих Г. М. Бандусяка, Г. Й. Бісуна і В. І. Бісуна слід сказати окремо. Їх, як уродженців Закарпаття, й судили окремо, бо арештували всіх на території Чехословаччини, коли фактично вони були громадянами цієї країни. Г. М. Бандусяк працював вчителем в м.Требонь (Чехія), а Г. Й. Бісун та В. І. Бісун були студентами Празького університету. За участь в роботі ОУН в період угорської окупації Закарпаття вони були засуджені трибуналом в Мукачеві у 1942 році: Г. М. Бандусяк — на півтора року ув'язнення, Г. Й. Бісун і

Михайло Орос

Юлія Паш

Похорони Івана Чонки в с. Бедевля на Тячівщині

В. І. Бісун — на 6 місяців. Відсиділи в тюрмі Шатарольйоуїгель і в грудні 1942 року та січні 1943 року були звільнені по амністії.

Г. М. Бандусяк після визволення Закарпаття зв'язався з крайовим проводом ОУН, який очолив його брат Дмитро, і був введений в січні 1945 року до його складу як комендант служби безпеки, а потім як господарський референт. Був залучений до роботи й Г. Й. Бісун. Та два останні уже не бажали працювати в організації ОУН і прагнули втекти в Чехословаччину. Г. М. Бандусяку вдалося це зробити, а Г. Й. Бісуна арештували. На слідстві Г. М. Бандусяк заявив: “Я в свою чергу сказав Бісуну, що його рішення правильне, я теж хочу порвати все з організацією і теж втекти в Чехословаччину, тому що сьогодні-завтра нас всіх арештують органи безпеки”.¹⁴

Г. Й. Бісуну після арешту запропонували працювати проти ОУН і відпустили з-під арешту, щоб інформував органи безпеки про її діяльність. Але він відмовився від цього і втік в Чехословаччину, як і його двоюрідний брат В. І. Бісун. Та, як бачимо, щупальці радянських органів безпеки і тут, в іншій країні, їх накрили. І обласним судом 23 грудня 1946 року вони були засуджені — Г. М. Бандусяк — на 10 років, брати Бісуни — на 8 років таборів. Як і у попередній групі засуджених, тут теж все слідство побудоване виключно на особистих зізнаннях підсудних. Жодного документа до справи не залучено. Та на це ні слідство, ні суд не звертали уваги, і всіх судили по суті за одне й те ж двічі: спочатку угорський трибунал, а у повоєнний час — радянський суд.

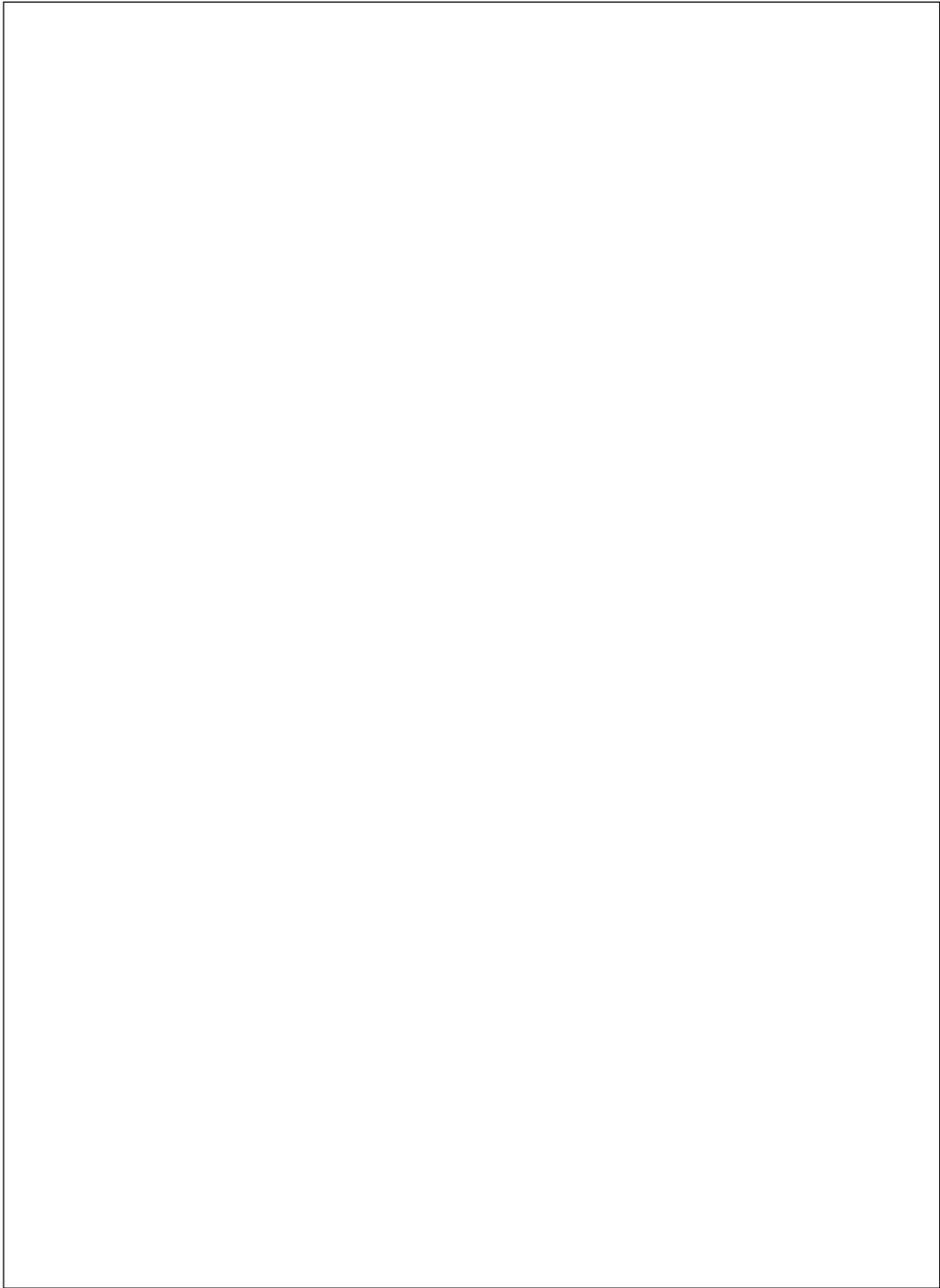
У постанові Генерального прокурора України від 8 жовтня 1991 року, в якій дається оцінка діяльності згаданих осіб, сказано: “Сам факт належності засуджених до організації ОУН без проведення конкретної ворожої діяльності проти СРСР не утворює складу злочину. У справі відсутні докази, які свідчили б про те, що так званий “Закарпатський крайовий провід ОУН” проводив ворожу роботу проти СРСР”.¹⁵ Тут також справедливо зазначено, що “суд помилково кваліфікував дії засуджених по ст. ст. 54-2 і 54-11 КК УРСР, тобто їх діяння не охоплюються диспозицією ознак злочину, передбаченого вказаними статтями, тобто збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі або на місцях з тією самою метою і зокрема з метою насильно відірвати від СРСР і окремих союзних республік будь-яку частину її території або розірвати укладені СРСР з іноземними державами договори”.¹⁶

Лише тепер став відомий останній слід ще одного оунівця П. П. Янута. Не минуло й місяця після визволення Свалявщини, як голубинського вчителя 10 листопада 1944 року задержали працівники управління контррозвідки “Смерш” 18 армії 4-го Українського фронту. На нього була заведена кримінальна справа. Перший допит відбувся 10 листопада, який проводили слідчі Полієвич, а потім Шапрацький і Сосновий. На перше питання розповісти свою біографію — Петро Янута відповів докладно.¹⁷

Яке обвинувачення було висунуто працівниками “Смершу” проти Янута? По-перше, його вважали прихильником організації українських націоналістів. У травні 1938 року, як сказано у зізнанні обвинуваченого, він вступив в ОУН, ходив у Мукачеві на збори, які проводив професор гімназії Ю. Химинець. Але потім, перебуваючи в армії, не проводив жодної роботи і не виконував завдання. Йому було інкриміновано те, що в 1939 році певний час був у Голубиному комендантом сільської організації “Січ”.

Друге звинувачення полягало в тому, що у червні 1938 року Ю. Химинець відправив його у Відень на 6-місячні курси по підготовці офіцерів для української армії, де йому дали псевдонім “Петрович”. Але, будучи незгідним з методами і напрямками навчання на курсах та у зв'язку з сімейними обставинами, через три тижні він подав рапорт про відрахування з курсів. Питання було вирішено позитивно, Янута повернувся в Голубине.

По-третє, його звинувачували в тому, що він нібито був агентом угорської розвідки і займався перекиданням у 1939—1941 роках угорських агентів на територію СРСР. Сам П. П. Янута визнав факти допомоги у переході угорсько-радянського кордону землякам П. Поповичу, Г. Цифрі та М. Ладані, що 13 листопада 1944 року підтвердив і єдиний із

Постанова про утримання Юрія (Георгія) Бандусяка під вартою

свідків Янута М. Ю. Цифра, який працював тоді головою Народного комітету села. Він сказав, що трьом односельчанам “допоміг учитель Янута, який працював у Пашківцях”.

14 січня 1945 року на допиті П. П. Янута заявив: “Роботи проти СРСР я не вів і перекиданням агентури не займався”, — але визнав, що читав націоналістичну літературу, був короткий час командантом січовиків, перебував на курсах, дав згоду Христенку бути агентом, але нічого не робив.¹⁸ У кримінальній справі, крім згаданого свідчення (М. Ю. Цифри), нема якихось конкретних документів про його “ворожу” діяльність. Одним словом, “речових доказів у справі нема”. Є лише те, що він сам наговорив на себе не без впливу фізичного примусу. Крім цього, справа П. П. Янута розглядалася в закритому судовому засіданні. 19 січня 1945 року військовий трибунал 4-го Українського фронту у складі майорів юстиції Миколаєва і Кривицького, капітана Калачова і старшого лейтенанта Трофимова згідно зі статтями 58-6 ч. 1, 58-2 і 58-11 карного кодексу РРФСР засудив П. П. Янута до вищої міри покарання — розстрілу. У рішенні записано: “Вирок остаточний і обжалуванню не підлягає”. Згідно з довідкою П. П. Янута розстріляний 21 січня 1945 року. Перебував у тюрмі “Смерш”, а де його могила, мабуть, ніхто ніколи не дізнається.

П. П. Янута реабілітований 25 вересня 1992 року. У підсумковому документі відзначено: “Обвинувачення жодними фактичними доказами не підтверджене. Свідки не допитані. Крім того, засуджений за дії, вчинені за межами СРСР, коли він був громадянином Чехословаччини, а потім Угорщини. Жодних відомостей, що Янута займався шпигунством проти СРСР, у справі нема”.

Так йшли із життя кращі, освічені представники закарпатської інтелігенції — невинні жертви того періоду, коли в краї, на який ще не поширювалася юрисдикція Радянського Союзу, почали діяти, всупереч всім нормам міжнародного права, свавільні сталінські закони. І все сказане вище про П. П. Янута стане відомим лише тим рідним і членам сім’ї, які дожили до нинішніх днів.

Трагічна доля засуджених викликає багато роздумів, особливо тепер, в умовах незалежної України. Зокрема постає питання, за що боролися молоді учасники організації ОУН в ті далекі роки? За що їх притягали до кримінальної відповідальності? За що так суворо судили, хоча вони, крім пропагандистської роботи, нічого злочинного не здійснили?

Офіційні каральні органи, як угорські, так і радянські, судили їх тільки за те, що перш за все вони прагнули мати свою незалежну, самостійну Україну, вивчали її історію із праць видатних українських істориків М. Грушевського, І. Крип’якевича та інших, які тоді були заборонені радянським режимом, який називав цю літературу “буржуазно-націоналістичною”. Як і за те, що захищали українську мову, українські козацькі та стрілецькі народні пісні, національні символи (синьо-жовтий прапор, тризуб, гімн “Ще не вмерла Україна”), які були тоді під повною державною заборонаю.

Невже вони не мали права захищати своє рідне слово, свої звичаї і символи, боротися за національну державність? Мали. Але за часів гортіївського режиму це суперечило офіційній угорській ідеології про те, що русини-українці Закарпаття — це “окремішня нація”, яка здавна є часткою святостефанської корони і не має нічого спільного з братами по той бік Карпат, а у другому — радянський режим відкидав право України стати самостійною державою, бо це підривало “єдність і дружбу радянських народів”, суперечило теоретичним положенням про “єдиний радянський народ” тощо. Ось чому йшла така жорстока боротьба проти української ідеї та її носіїв.

Системно охопивши всю діяльність організації ОУН та її учасників на Закарпатті як у воєнний, так і у повоєнний час і аналізуючи події й факти, можна дійти висновку, що закарпатці ніколи не були “буржуазними націоналістами” і такими не стали, хоча їх за це суворо судили.

Нині в незалежній Україні здійснилося багато мрій і прагнень колишніх учасників ОУН, за які вони боролися в минулому.

О. Д. Довганич

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 349, арк. 86—87.
2. Там само, спр. 2379, арк. 43.
3. Там само, арк. 43—44.
4. Там само, арк. 44.
5. Там само, спр. 2380, арк. 267.
6. Там само, арк. 286—287.
7. Бойко С. П. Народ не прощає. — Ужгород: Карпати, 1976. — С. 57.
8. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2380, арк. 396.
9. Там само, спр. 349, арк. 65.
10. Там само, арк. 350.
11. Там само, спр. 2414, арк. 8, 92, 146; спр. 1363, арк. 23, 168; спр. 1364, арк. 20.
12. Там само, спр. 2414, арк. 92—93.
13. Там само, арк. 99.
14. Там само, спр. 1363, арк. 76—77.
15. Там само, спр. 1364, арк. 268.
16. Там само, арк. 268.
17. Кризь пекло ГУЛАГів. — С. 59.
18. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2121, арк. 5—12.

6. РЕПРЕСІЇ У ПРОЦЕСІ ЛІКВІДАЦІЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА ЇЇ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З РОСІЙСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ, ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ІНШИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД

У післявоєнні роки греко-католицька церква в Закарпатті зазнала трагічного насильства від радянського тоталітарного режиму. Ще з часів Народної Ради Закарпатської України діяльність її місцевих органів була підпорядкована політичним інтересам СРСР. Відбувалося відкрите втручання в життя церкви. Православним громадянам надавалася перевага, а щодо греко-католицької церкви проводився відкритий курс на її обмеження, а потім і поступову ліквідацію. Із створенням Закарпатської області при облвиконкомі діяли уповноважені у справах російської православної церкви та у справах релігійних культів, на яких покладалося “постійне спостереження за діяльністю релігійних організацій, вивчення внутрішнього життя громад”.¹

З самого визволення Закарпаття розпочалося негативне ставлення як православних віруючих, так і державних органів до греко-католицької церкви. Причиною стало те, що багато її служителів на чолі з єпископом Теодором (Федором) Ромжею дотримувалися так званого “нейтралітету” як до самого возз'єднання, так і до прийнятого на I з'їзді Народних комітетів основного документа — Маніфесту про возз'єднання. Вони здебільшого відмовлялися його підписувати.

Уже в 1945 році в селах області згідно з декретом НРЗУ № 54 від 20 квітня 1945 року про користування церковним майном деякі Народні комітети почали приймати рішення про передачу греко-католицьких церков православним релігійним громадам, що відразу викликало невдоволення і скарги з боку служителів і віруючих греко-католицької церкви. Їх позицію підтримував і єпископ, який у листах до НРЗУ вказував, що у селах Ракошино Мукачівського, Сокирниця Хустського, Негрово Іршавського районів православним громадам були передані греко-католицькі церкви, хоч у селах більшість складала віруючі греко-католики. Такі факти мали місце і у селах Данилово, Горінчово, Велятино, Білки, Старе Давидково, Нересниця, Ганичі та ін.²

У доповідній записці Закарпатському облвиконкому уповноважений у справах православної церкви відзначав, що рух по переходу греко-католиків у православ'я поширюється

активно, але йому “заважає католицька агітація, під маскою якої криється багатогранна соціальна, господарська, політична, національна і культурна реакція”.³

Слідом за передачею окремих церков ставилося питання про закриття греко-католицької духовної семінарії, і 29 листопада 1946 року воно було реалізоване. У рішенні Закарпатського облвиконкому вказувалося, що “Ужгородська греко-католицька семінарія відновила свою роботу при радянській владі в Закарпатті без особливого на те дозволу ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, що греко-католицька церква не має ні союзного, ні республіканського центру, а існування богословської семінарії не оправдується необхідністю”.⁴

В цей час йшла мова і про ліквідацію греко-католицьких монастирів чину святого Василя Великого і передачу їх приміщень православним громадам. Це зокрема стосувалося монастирів в Мукачеві й Ужгороді, а також у селах Бороняво Хустського, Імстичово Іршавського та Малий Березний Великоберезнянського районів.⁵ Незабаром на клопотання єпархіального управління православної церкви було прийнято рішення про передачу у його користування монастиря на Чернечій горі, а греко-католицькі монахи були переселені в імстичівський монастир.

Уповноважені ради у справах релігійних культів в Києві П. Вільховий і області С. Лямін-Агафонов пропонували православному духовенству посилити місіонерську роботу в Закарпатті “по ліквідації унії, давши право православної церкві здобути хоч-яку тимчасову перевагу”.⁶ “В плані цієї роботи, — писав П. Вільховий, — необхідно точно встановити, де були побудовані церкви православними і коли їх захопили уніати. Чи всі 127 церков, побудованих у 1924—1936 роках православними, тепер також знаходяться у їх виданні”.⁷

Але у православного єпископа Нестора була своя думка щодо місіонерської діяльності, яка, за його розрахунками, може дати результати лише через десятки років. Головним недоліком він вважав — пряме втручання в цю справу радянської влади. Уповноважений ради у справах російської православної церкви І. М. Ромер відреагував на це так: єпископ Нестор своєю поведінкою і користюльством скомпрометував православну церкву в області, завдав удару православному руху.⁸ Тому Нестора зняли з посади керуючого Мукачівською єпархією і поклали ці обов’язки на архієпископа Львівського Макарія.

Боротьба за поступову ліквідацію греко-католицької церкви не вщухала і у 1946—1947 роках. Уповноважені ради у справах релігійних культів висували різні пропозиції з питань ліквідації унії. Зокрема С. Лямін-Агафонов уявляв собі це так: “Унія впроваджена насильно і треба її насильно ліквідувати”. Для здійснення акції він пропонував створити ініціативну групу з 2—3 греко-католицьких священників і 2—3 авторитетних віруючих і одночасно в усій області передати греко-католицькі церкви православним двадцяткам.⁹

Та уже в 1947 році були розроблені й конкретні офіційні плани ліквідації греко-католицької церкви і її возз’єднання з російською православною. Про це свідчать такі документи, як “Доповідна записка про уніатську і православну церкви Закарпатської області Української РСР”, “Заходи по зміцненню православної церкви і возз’єднання уніатської церкви з православною в Закарпатській області УРСР”, а також “План заходів по возз’єднанню греко-католицької (уніатської) церкви Закарпатської області УРСР з російською православною церквою”, підписаний головою ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Карповим та головою ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР І. Полянським.

Для реалізації заходів по ліквідації уніатської церкви в Закарпатті і з’ясування ставлення до них керівників партійних і радянських органів області в Ужгород приїхали у відрядження представники ради у справах російської православної церкви. Вони доповідали в Москву, що керівники області визнали заходи прийнятними.

Зміст цих заходів передбачав більш тривалий, порівняно з Західною Україною, процес возз’єднання греко-католицької церкви з православною, хоча насправді був дуже коротким. Крім того, план заходів визначав конкретні дії державних і церковних органів православної церкви по ліквідації греко-католицької унії. У ньому по пунктах були викладені конкретні

завдання для православного єпископа та єпархіального управління. Представники ради заздалегідь передбачали і дату ухвалення Закарпатським облвиконкомом рішення.

Тут також було заплановано створити при Ужгородсько-Мукачівському єпархіальному управлінню російської православної церкви постійно діючий орган з місіонерськими функціями під назвою “Закарпатське братство за повернення греко-католиків в лоно РПЦ” на чолі з православним єпископом та його заступником з числа відомих представників греко-католицької церкви. Братству дозволялося видавати і поширювати серед віруючих брошури і листівки та видавати щомісячний журнал, клопотати перед державою при наявності 20—30 підписів віруючих передавати їм уніатські церкви.¹⁰

Московській патріархії рекомендувалося відрядити в Закарпаття 20—30 православних священників для заповнення вакантних посад у колишніх уніатських парафіях і для ведення місіонерської роботи перемістити найбільш активних і авторитетних священників у місця, де міцно проростали корені уніатів, активізувати через журнали “Московская патриархия” і “Львівський єпархіальний вісник” пропаганду возз’єднання греко-католиків з православною церквою.

Пропонувалося також передати кафедральний греко-католицький собор і резиденцію греко-католицького єпископа в Ужгороді в користування єпархії православної церкви; закрити чоловічі греко-католицькі монастирі в селах Малий Березний, Бороняво, які мають лише по 15 монахів, оскільки перший розташований за 1 км, а другий — за 11 км від державного кордону; категорично заборонити римо-католицьким і греко-католицьким служителям культу взаємне обслуговування своїх церков, а також використання з цією метою хорів, предметів культу та матеріальних засобів. Хто з римо-католицьких священників порушував цю заборону, міг бути покараний уповноваженим аж до зняття з реєстрації. Греко-католицьким служителям культу не дозволялося будь-яких поїздок і відряджень по області без санкції уповноваженого ради у справах релігійних культур.¹¹

Цей план заходів партійні і державні органи Закарпатської області втілювали в життя. Серед інших завдань передбачалося також дискредитувати керівників греко-католицької церкви та її парафіяльних священників, показуючи у негативному плані. І можновладці старалися. У звіті за третій квартал 1947 року уповноважений ради у справах російської православної церкви І. Ромер вказував, що єпископ Т. Ромжа і його заступник О. Хіра виховують греко-католицьке духовенство і віруючих уніатів у ворожому радянській владі дусі. У своїх виступах дозволяють собі провокаційні натяки і прями наклепи на неї.¹² Звідси робився висновок: “Єпископ Ромжа і його заступник Хіра повинні бути негайно в тій чи іншій найбільш зручній формі позбавлені можливості продовжувати тягнути майже півмільйона радянських людей Закарпатської області до Риму. Їх необхідно негайно позбавити можливості продовжувати чинити антирадянську, антипатріотичну справу”.¹³

І з єпископом справді було покінчено. 6 листопада 1947 року І. М. Ромер повідомив голові ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Карпову (копія уповноваженому ради у справах при Раді Міністрів УРСР П. Ходченку), що 1 листопада помер, а 4 листопада похований єпископ греко-католицької церкви в Ужгороді Т. Ромжа. Раптова смерть настала внаслідок одержаних ним травм, коли на підводі з єпископом наїхала вантажна автомашинка.

Насправді аварію заздалегідь спланувала спецслужба Міністерства державної безпеки СРСР. Виконання акції було доручено її керівнику П. Судоплатову. Після того, як машина наїхала на підводу, єпископ був поранений. Побачивши його та супутників живими, головорізи спецслужби накинулися на жертви і почали добивати їх залізними прутами. Аж раптом на дорозі з’явилася поштова машина, і виконавці вбивства розбіглися. Поранених відвезли в Мукачівську лікарню.¹⁴ Коли єпископ почав одужувати, спецслужба здійснила наступний акт — отруєння єпископа, але експертиза замела сліди злочину.

Після смерті Т. Ромжі капітулярним вікарієм єпархіального управління греко-католицької церкви став М. Мурані, і наступ на її ліквідацію набув ще ширшого розмаху. Про це свідчить звіт уповноваженого ради у справах православної церкви в області А. Г. Шерстюка

за третій квартал 1948 року, в якому висловлювалася надія, що керівництво ради в Москві вживає всіх заходів “для швидкого усунення перешкод, що гальмують справу ліквідації унії у Закарпатській області”.¹⁵

Державні органи області виконали ще один пункт плану заходів — щодо передачі православної єпархії греко-католицького собору в Ужгороді. Політичне обґрунтування цього зробив уповноважений у справах російської православної церкви, який у висновку з приводу передачі православним греко-католицького собору і приміщення резиденції греко-католицької церкви від 15 липня 1947 року писав: “У теперішній час резиденція уніатського єпископа і уніатський кафедральний собор в Ужгороді продовжують залишатися центром антирадянської, антидемократичної діяльності уніатського духовенства... Вони продовжують бути розсадником реакційних ідей переваги західної культури над культурою радянською, слов'янською, ідей переваги католицизму над православ'ям”.¹⁶

Які заходи потрібно було здійснити після цього, щоб повністю ліквідувати греко-католицьку церкву? Досить детально їх сформулював уповноважений ради у справах російської православної церкви А. Г. Шерстюк: на перше місце треба поставити місіонерську діяльність, не допускати влаштування на державну роботу греко-католицьких священників у містах і селах, де вони були служителями культу; боротися з нелегальними відправленнями релігійних обрядів; добитися закриття Імстичівського чоловічого і жіночого монастирів; створювати кращі умови духовенству православної церкви та тим священникам, які перейшли з греко-католицької віри у православну.

Крім цього, він відзначав, що перший квартал 1949 року уже став “історичним” для православної церкви області, яка “одержала рішучу перемогу над уніатською церквою і в силу цього стала домінуючою церквою в Закарпатській області за кількістю парафій і церковних приміщень”. У другому півріччі 1949 року він пропонував скликати собор колишніх греко-католицьких священників для вирішення питання про ліквідацію унії. “Я маю на увазі, — писав він, — щоб ліквідація унії була оформлена юридично, а не “самоліквідувалася”.¹⁷ 28 серпня 1949 року в день свята Успенія уповноважений пропонував підвести підсумки ліквідації греко-католицької церкви і оформити це юридично. Під час архієрейської служби архієпископ Макарій у своєму виступі зробив такі підсумки, але юридичне оформлення цього акту не було здійснене.

Після цього був взятий курс на усунення від роботи служителів культу. 24 травня 1949 року облвиконком надіслав головам окружних і міських рад листа такого змісту: “Частина греко-католицьких священників не бажають возз'єднатися з православною церквою, формально відходять від духовної служби, а фактично зберігають за собою духовний сан, продовжують різними формами обслуговувати віруючих греко-католиків і тим самим вони і надалі залишаються прихильниками Ватикану. Деякі з них не без сприяння і при потуранні відповідальних господарських керівників влаштовуються на роботу...”

Виконком обласної ради депутатів трудящих категорично засуджує цю політично шкідливу практику і вважає доцільним не приймати на роботу греко-католицьких служителів культу до того часу, поки вони не матимуть довідку від уповноваженого ради у справах релігійних культів про те, що вони зняли з себе духовний сан і відмовляються надалі відправляти обов'язки служителя культу”.¹⁸

Тим часом місцева влада допускала багато недоліків у забезпеченні житлом священників, які возз'єдналися з православною церквою, єпископ змушений був 1 листопада 1950 року звернутися до голови ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Г. Карпова з рапортом, у якому повідомляв про численні факти порушення законів місцевими органами влади.

Радянська влада визнавала православне віросповідання, але робила все для того, щоб тримати діяльність православного духовенства під державним контролем. Обмежувалася як робота служителів церкви, так і монастирів, конфісковувалися церковні земельні угіддя та будівлі, духовенство позбавлялося квартир, в яких воно жило, скорочувалися православні монастирі. Будь-які роботи, зв'язані з новим будівництвом на території монастирів, суворо

Андрій Бокотей

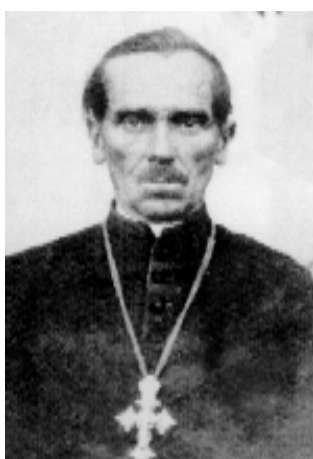
Микола Бабота

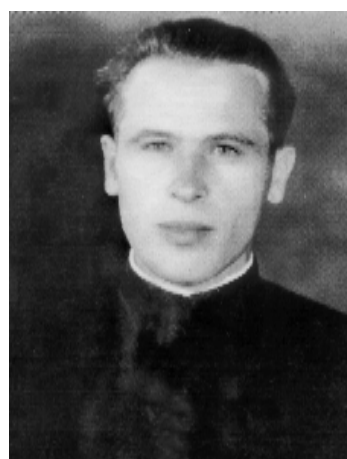
Стефан Гафич

Михайло Данканич

Іван Карбованець

Михайло Сідак

контролювалися властями. Їх можна було проводити лише за дозволами райвиконкомів. Монастирям заборонялося використовувати найману працю в кустарних майстернях і при обробітку земельних угідь.

В ході обмежень, переслідування і ліквідації греко-католицької церкви в 1946—1952 роках в Закарпатській області до судової відповідальності обласним судом було притягнуто майже 130 її священників за відмову прийняти православну віру, антирадянську і антикомуністичну діяльність, нелегальне навчання дітей закону Божому, а також за “злочини”, які вони чинили в період, коли Закарпаття входило до Чехословацької республіки, а потім до угорської держави.

При цьому багатьох священників звинувачували в тому, що вони освячували прапори Карпатської України, а у роки угорської окупації — казарми. В період захоплення Карпатської України угорськими військами виступали на мітингах з вітальними промовами, були духовними наставниками профашистської молодіжної організації “Левенте”, агентами угорської контррозвідки і взагалі підсобниками окупаційних властей, в роки війни читали віруючим різні циркуляри єпископа О. Стойки тощо.

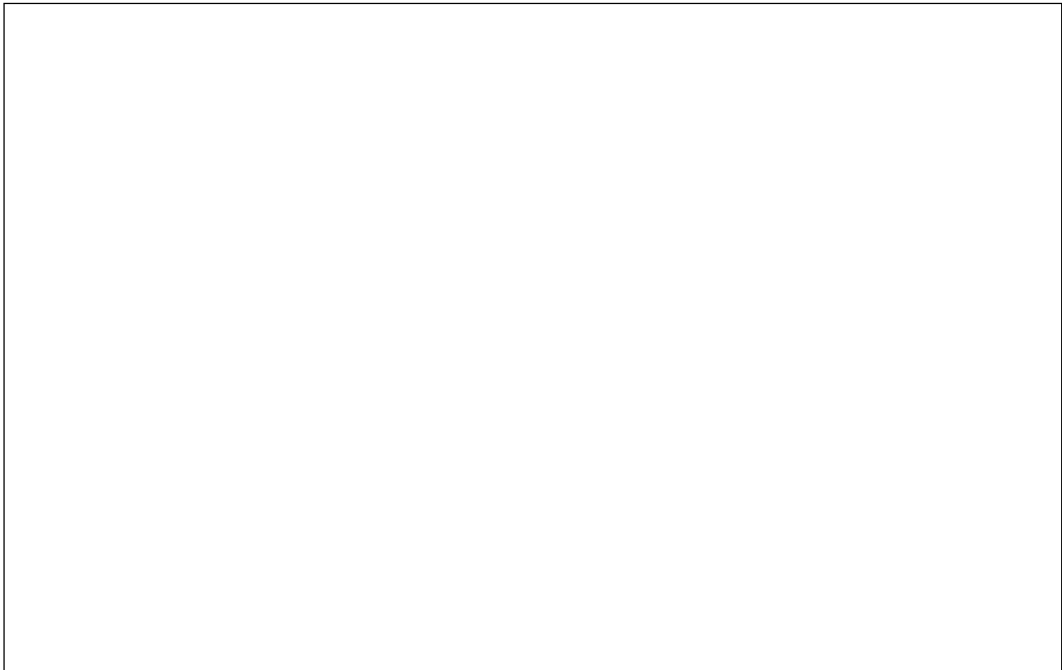
У обвинувальному висновку арештованого в Ужгороді професора теології Ю. П. Гаджеги відзначалося, що він у своїй книзі “Керівництво до вивчення питання возз’єднання східної і західної церков” (1922) робив наклеп на більшовизм в Росії, заявляючи, що більшовики жорстоко переслідують віруючих і намагаються насильно знищити релігію. В книгах “Прокляття-комунізму” (1937) і “Комуністи-фарисеї” (1938) робив наклеп на Радянський Союз і закликав до боротьби з комунізмом.¹⁹

Але ці книги були вилучені з бібліотек, знищені або заховані у спецфондах. До того ж вони були написані в 20—30-х роках в Чехословаччині з її демократичними порядками, де можна було відкрито виступати і за релігію, і проти неї, відкрито висловлювати свої погляди з усіх питань, які не суперечили закону, відкрито критикувати будь-які ідеї, в тому числі і комуністичні. Аж тут за давню діяльність на підсудного не поширювалася юрисдикція Радянського Союзу, Ю. П. Гаджега був засуджений і через півроку помер у Львівській тюрмі.

Не визнав себе винним в антирадянській пропаганді і священник с. Волосянки Великоберезнянського району І. І. Чейпеш. На звинувачення він відповів: “...Підсобником угорських окупантів не був, при проведенні служби в церкві з антирадянськими проповідями не виступав, на комуністичну партію і радянську дійсність наклепів не робив, віруючих не закликав молитися Богу за перемогу угорської армії над радянською державою”. В рішенні про реабілітацію відзначено, що в діях І. І. Чейпеша “відсутній склад злочину, передбаченого ст. 54—10 ч. 2 карного кодексу УРСР”.²⁰

Священик А. О. Сабов з с. Доманинці вказував, що на службі в церкві говорив віруючим, щоб вони були стійкими у своїй вірі, навчав дітей закону Божому. У православну віру не перейшов, бо походив з сім’ї греко-католицького священника. За подібні “антирадянські” дії був арештований і священник с. Щербовець С. Е. Грегорович — в період угорської окупації під час служби читав у церкві циркуляри єпископа О. Стойки, які вважалися антирадянськими, але їх змісту не пригадував. Дітям шкільного віку прищеплював погляди уніатської церкви. Коли йому у лютому 1949 року запропонували перейти в православну віру, він перейшов на нелегальне становище і до 14 вересня 1950 року, тобто до дня арешту, переховувався.²¹ За все це був засуджений.

Слідством у справі П. П. Васька було встановлено, що в 1938 році, будучи священником в с. Лохово, виступав з антирадянськими проповідями, підтримував уряд Волошина, освячував український прапор, а у 1939—1944 роках і після визволення Закарпаття проводив агітацію проти Народної Ради Закарпатської України та її возз’єднання з Радянською Україною. Але на допиті 30 листопада 1949 року П. П. Васько визнавав інше: “У 1944 році під час організації сільського народного комітету за бажанням селян я був обраний в сільський комітет і підписав документ про возз’єднання Закарпатської України з Радянською Україною”.²² Незважаючи на це, не оминув суду.

Постанова та ордер на арешт Олександра Хіри

“Націоналістичний” факт був присутній і у звинуваченні священика М. О. Савчука, який працював в с. Луг Рахівського району. Йому інкримінували те, що взяв участь у зборах, які у 1939 році проводив у селі міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю. Ревай, виступав на цих зборах, а наступного дня посвятив український прапор, з яким мешканці села пішли у Великий Бичків на мітинг в честь утворення Карпатської України.²³

Каноніка і настоятеля кафедрального собору в м. Ужгороді та члена капітули В. Д. Хому звинувачували в тому, що за часів Чехословаччини був активним членом “українського націоналістичного товариства “Просвіта”, “Місіонерського товариства” в с. Білки. Як член товариства займався антирадянською агітацією і робив наклепи на СРСР і комунізм. У роки угорської окупації був членом “комісії благонадійності”, вихваляв фашистський режим, будучи і керівником “Маріанської конгрегації”. За участь в роботі цих товариств і антирадянську діяльність його засудили на 25 років таборів.

Якщо частину греко-католицьких священиків слідчі органи безпідставно звинувачували у підсобництві угорським окупантам, то інших священнослужителів, які дійсно співробітничали з каральними і розвідувальними органами Угорщини як до окупації Карпатської України, так і в роки окупації, теж суворо судили.

Греко-католицький священик с. Фанчико, а потім м. Берегово М. Монді співробітничав з Д. Айклером, організатором терористичних загонів “Собот чопот” (вільний загін), які здійснювали диверсії на території Карпатської України. Він знайомив населення зі змістом угорських листівок, які закликали до активної боротьби з чехословацьким режимом, інформував штаб терористичної організації про арешти чехами осіб угорської національності, добивався приєднання Карпатської України до Угорщини, допомагав угорським військам 15 березня 1939 року окупувати наш край. За підсобницьку діяльність угорський уряд нагородив М. Монді “Хрестом національної оборони” та 6 медалями.²⁵

Священик м. Рахова П. О. Дем’янович ще за чехословацького періоду став таємним агентом угорського капітана Д. Айклера. За настановою цього штатного працівника угорської спецслужби у 1939 році створив у Рахові “Мадярьсько-руську народну раду” та терористичну групу організації “Собот чопот”, активно готувався до окупації краю угорськими військами. Наскільки детально було розроблено це завдання, видно з його зізнань 8 лютого 1945 року: “Підготуватися, це значить заздалегідь підібрати людей, які під час перевороту повинні взяти владу і керівництво місцевими організаціями у свої руки. При цьому ці люди повинні бути відданими угорським властям. Бажано, щоб верхівка таких людей була угорської національності, але якщо русин орієнтується на Угорщину, він також може бути такою людиною”.²⁶ Спецсудом Закарпатської України П. Дем’янович був засуджений до розстрілу, тепер реабілітований.

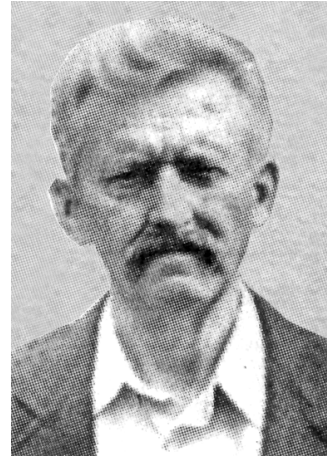
Не можна обійти увагою й діяльність каноніка О. Ільницького, людини угорської орієнтації, який з листопада 1939 по жовтень 1944 року був головним радником регентських комісарів Підкарпаття в Ужгороді. За матеріалами кримінальної справи і власними зізнаннями, він — агент угорських контррозвідувальних органів, ідеолог угрорусизму. В день входу угорських військ в Ужгород в 1938 році виступав на мітингу під час зустрічі, надсилав на територію Карпатської України листівки проти уряду А. Волошина. Виступав у пресі з антирадянськими і антикомуністичними статтями і брошурами. Військовим трибуналом прикордонних військ МВС Закарпатського округу в червні 1946 року засуджений на 20 років каторжних робіт.

Прикладів звинувачень греко-католицьких священиків в антирадянській діяльності можна навести багато. Тоталітарна система добилася свого. Греко-католицька церква була в Закарпатті ліквідована і возз’єднана з православною, підпорядкованою Московській патріархії.

Переслідувань зазнала також реформатська церква. Згідно зі звітом уповноваженого ради у справах релігійних культів за другий квартал 1947 року в області нараховувалося 90 реформатських громад, з них 30 незареєстрованих. Громади в основному зосереджувалися у Берегівському, окремих селах Виноградівського, Хустського, Мукачівського, Ужгородсько-

Стефан Бендас

Стефан Грегорович

Юрій Матейча

Іван Маргітич

Дмитро Попович

Гаврило Удут

го та інших районів. За національністю реформати майже всі угорці. Всі їх священнослужителі мали вищу духовну освіту і в 1948—1952 роках також піддавалися репресіям. Аналіз кримінальних справ показує, що їх звинувачували переважно за релігійну діяльність у дорадянський період.

Так, ще у 1936 році священники реформатської церкви Ж. Шімон та Б. Сабо організували клуб “біблійських братів”, який наприкінці 30-х років був перейменований у клуб “східних братів”. Про все це арештований Ж. Шімон розповів на допиті 28 червня 1948 року. Він пояснював, що робота клубу була спрямована на зміцнення позицій реформатської церкви, від якої почали відходити прихожани.²⁷ А. Й. Зімані доповнив це тим, що керівники церкви прагнули об’єднати населення угорської національності навколо згаданого клубу.

У радянські роки клуб був кваліфікований як антирадянська організація і розпущений. Проте він і далі нелегально проводив свою роботу, організовував серед молоді гуртки, курси і школи для поглибленого вивчення релігії. Каральні органи переслідували таку діяльність.²⁸ Тому Ж. Шімон, а також Д. Фекете були засуджені на 25 років таборів.²⁹

У травні 1949 року було засуджено 6 реформатських священників з Берегівського і Виноградівського районів. Серед них — Й. Пажит, А. Густі, С. Осійські, С. Дерке, Л. Гулачі. Всіх звинуватили в тому, що відривали людей від радянської дійсності, брали участь в організації нелегальних курсів, поширювали релігійні листівки і реформатську віру.³⁰ У лютому 1952 року потрапив за ґрати і священник П. Форгон за “наклепи” на комуністичну партію та зберігання літератури антирадянського змісту.³¹ У 90-х роках засуджені служителі реформатської церкви були реабілітовані за відсутністю в їх діях складу злочину.

Не уникла репресій і римо-католицька церква та її служителі в містах області та в ряді сіл Берегівського і Виноградівського районів. Як писав у звіті уповноважений ради у справах релігійних культів, римо-католицьке керівництво “продовжує вперто проводити роботу, спрямовану на утримання духовенства і віруючих у вірності папському престолу, що виявляється при вирішенні питань, зв’язаних із зміцненням вакантних парафій, особливо впливових за насиченістю релігійним активом і великих за кількістю віруючих”.³² Тому він пропонував вживати необхідних заходів, “щоб авторитет римо-католицького владики серед віруючих підірвати”. Вказував також, що у виконавчі органи релігійних громад обрано чимало людей, які обіймають важливі посади в організаціях, установах і на підприємствах, їх колективи повинні посилити виховну роботу з тим, щоб відірвати таких людей від активної релігійної діяльності.

Арешти і засудження римо-католицьких священників розпочалися в 1945 році і активізувалися в 1949—1950 роках. Так, в 1945 році були арештовані С. Леврінц і Й. Товт, які були звинувачені в зв’язках з угорськими каральними органами, за що й були засуджені. У 1949 і 1950 роках репресовано священників Ф. Пастора, З. Бако, А. Гевелі, К. Баргфая, а у 1952 році — адміністратора церкви Б. Буяла, якого засудили за те, що “намагався сіяти серед духовенства і його прихильників всякого роду провокації”.³³

Аналіз судових вироків, що містяться у кримінальних справах, показує, що у перші роки після возз’єднання Закарпаття з УРСР служителів культу судили на 8—10 років, а згодом — у 1949—1951 роках — на 25 років позбавлення волі з конфіскацією належного їм майна.

Після визволення краю легально поширювала своє вчення секта єговістів, проте згодом її діяльність була заборонена. Тому вона стала здійснювати молитовні та інші обряди нелегально, за що каральні органи переслідували її. У своїй безпосередній діяльності єговісти використовують, крім біблії, праці американських керівників-єговістів, інструкції та інші матеріали, що публікуються на сторінках єговістських видань.

Більшість арештованих єговістів, як про це свідчать архівні документи, до вступу у секту були греко-католицької і частково реформатської віри. Майже всі є вихідцями із сільської місцевості, за національністю — українці, угорці, румуни. Найбільш помітною була діяльність єговістів у Мукачівському, Берегівському, Виноградівському, Тячівському, Рахівському та Міжгірському районах.

30.06.89
13/66с

Манайло Мария Павловна
г. Ужгород, ул. Октябрьская, 45

140
141

СПРАВКА

Дана т. Манайло М.П., что Вы по предъявленному в 1948 году обвинению по ст. 20-54-1"а", 54-10 ч. I УК УССР, на основании ст. I Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16.01.1989 года "О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х и начала 1950 годов" реабилитирован.

Зак. Прокурор Закарпатской области
старший советник юстиции

А.Ю. Бондаренко

ар. 4 **Выписка из протокола № 34**

Особого Совещания при Министре Государственной Безопасности Союза ССР
от 21 августа 1948 г.

124
123

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
97-Дело №-149022 МГБ УССР по обвинению МАНАЙЛО Марии Павловны, 1920г.р., ур. гор. Ужгорода, украинки, гр. СССР. Обвин. по ст. 20-54-1"а", 54-10 ч. I УК УССР.	МАНАЙЛО Марию Павловну за пособничество участникам контрреволюционной националистической банды и распространение антисоветской литературы - заключить в исправительно-трудовой лагерь сроком на ДЕСЯТЬ лет, считая срок с 28 января 1948г.

Нач. Секретариата Особого Совещания

Причини вступу до секти різні. Наприклад, арештований С. В. Турані з м. Берегово вважав себе скривдженим внаслідок усунення його з посади, яку займав. Потрапивши у матеріальну скруту і не знаходячи виходу з неї, він вступив у секту єговістів.

У 1947 році були арештовані активні учасники секти єговістів в с. Ракошино М. І. Чечур, Д. І. Сенько, Г. М. Балла, Г. Г. Молнар, П. І. Чечур та М. І. Доктор. Їх звинувачували у ворожому ставленні до радянської влади, проведенні антирадянської агітації, відмові від участі у виборах та служби в армії, зберіганні антирадянської літератури і засудили на 25 років таборів.³⁴ І подібних прикладів за 1947—1953 роки можна навести десятки з кожного з вищезгаданих районів. Правда, деякі статті радянських законів єговісти порушували, але за це повинні були застосовуватися інші статті кримінального кодексу.

При реабілітації засуджених єговістів у рішеннях судів зазначено, що секта не передбачала боротьби, підриву або послаблення радянської держави, а виконання обрядів і єдиний факт приналежності до цієї секти не створював сам по собі складу контрреволюційного злочину, тому всі були реабілітовані.

У Закарпатті секта суботників-п'ятидесятників порівняно з єговістською була нечисленною. Вона діяла в окремих селах Хустського (Рокосово), Свалявського (Керецьки), Перечинського (Тур'я-Ремета), Іршавського (Кушниця) та деяких інших районів. Свою релігійну діяльність проводили нелегально, бо державні органи відмовляли їм у реєстрації.³⁵

У 1950 році були засуджені на 25 років таборів члени секти суботників з села Рокосово М. Г. Пальчей, Г. В. Роман, М. В. Чухраль, Ю. П. Самарига, П. І. Гецько за проведення агітації проти колективізації сільського господарства, відмову від взяття на військовий облік, невідвідування клубів, кінотеатрів, виховання дітей в антирадянському дусі. Окремі суботники звинувачувалися в тому, що “при виконанні своїх релігійних обрядів впроваджували фізичні і виснажуючі форми моління, вигуки незрозумілих для самих віруючих слів, займалися пророцтвом”.³⁶

Під час арештів і обшуків у суботників конфісковувалася релігійна література, яка на підставі постанов слідчих спалювалася. Обвинувальні висновки і вирoki в кримінальних справах показують, що суботники засуджувалися за свої релігійні переконання. Політичні звинувачення, пов'язані з так званою антирадянською діяльністю, конкретними документами не підтверджувалися.

Наприкінці 1946 року в області діяло 56 громад євангельських християн-баптистів (ЄХБ), у складі яких нараховувалося 1600 членів, а також 25 громад “вільних християн” з 700 членами. З них 10 угорських громад, одна румунська і 70 українських.

Так, в Мукачівському районі громади існували в селах Клячаново, Яблунів, Макарьово, Завидово; Тячівському — Дубове, Буштино, Солотвино, Угля, Нересниця, Ганичі, Тарасівка, Вільхівці-Лазі, Широкий Луг; Хустському — Вишково, Кошельово, Крива, Липецька Поляна, Хуст; Рахівському — Великий Бичків, Луг, Кобилецька Поляна; Великоберезнянському — Ставне, Княгиня, Кострино, Домашино; Свалявському — Неліпино, Березники та ін; Угорські громади діяли у Берегові, Виноградіві, Фанчикові, Запсоні, Великій Доброні, Мукачеві, Кайданові, Бадалові, Нижньому Коропці та інших.³⁷

Не можна не згадати і нечисленні єврейські релігійні громади, які діяли в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Хусті. У квітні 1944 року, в період угорської окупації краю, в німецькі концтабори було вивезено все єврейське населення, яке складало понад 100 тисяч. Після визволення Закарпаття додому повернулася лише незначна частина, за деякими даними — 9—10 тисяч чоловік. Дві третини з них поселилися в містах, решта проживала в селах.³⁸

В містах і селах єврейське населення працювало на взуттєвих і швейних фабриках, у майстернях промкооперації і в торговельних організаціях. Але його релігійність значно ослабилася. Переважна частина працювала і в суботу та інші єврейські релігійні свята. Багато євреїв зовсім не відвідували молитовні будинки. До речі, у 1947 році в області нараховувалося 218 синагог, але віруючими євреями використовувалося лише 27. До того ж частина з них не була зареєстрована, інші були відібрані і передані різним організаціям.

Таким чином, плани і заходи по ліквідації греко-католицької церкви і її возз'єднання з православною були перетворені в життя, права інших релігійних громад були значно обмежені, а найбільш активні її служителі були піддані репресіям.³⁹

О. Д. Довганич,
О. В. Хланта

* * *

1. ДАЗО, ф. 195, оп. 1, спр. 40, 140.
2. Там само, ф. Р-1490, оп. 1, спр. 3, арк. 6; ф. Р-544, оп. 2, спр. 1, арк. 3—5.
3. Там само, ф. Р-544, оп. 2, спр. 1, арк. 2, 3.
4. Там само, ф. Р-195, оп. 1, спр. 9, арк. 62.
5. Там само, ф. Р-1490, оп. 1, спр. 3, арк. 5.
6. Там само, ф. Р-195, оп. 1, спр. 18, арк. 65.
7. Там само, ф. Р-1490, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
8. Карпатський край. — 1992. — № 31-34. — С. 13.
9. ДАЗО, ф. Р-195, оп. 1, спр. 40, арк. 134.
10. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. — Кн. 2. — К.: Либідь-Військо України. — 1994. — С. 674—675.
11. Там само. — С. 676—677; ДАЗО, ф. Р-1490, оп. 1, спр. 31, арк. 1, 11.
12. ДАЗО, ф. Р-195, оп. 1., спр. 51, арк. 96.
13. Там само, арк. 97.
14. Закарпатська правда, — 1994. — 25 жовтня.
15. ДАЗО, ф. Р-544, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
16. Там само, ф. Р-195, оп. 1, спр. 77, арк. 76—77.
17. Там само, ф. Р-544, оп. 1, спр. 4, арк. 38.
18. Там само, ф. Р-195, оп. 4, спр. 29, арк. 106.
19. Там само, ф. 2558, оп. 1, спр. 2030, арк. 48—49, 82.
20. Там само, спр. 388, арк. 139.
21. Там само, спр. 183, арк. 20—22.
22. Там само, спр. 719, арк. 150.
23. Там само, спр. 168, арк. 40.
24. Там само, спр. 309, арк. 168—170.
25. Там само, спр. 197, арк. 110—111.
26. Там само, арк. 61.
27. Там само, спр. 770, арк. 31, 35.
28. Там само, арк. 196.
29. Там само, арк. 91, 228.
30. Там само, спр. 249, арк. 19.
31. Там само, спр. 963, арк. 126.
32. Там само, ф. Р-195, оп. 6, спр. 33, арк. 64.
33. Там само, ф. Р-195, оп. 7, спр. 36, арк. 94.
34. Там само, ф. 2558, оп. 1, спр. 5644, арк. 14—25, 116. 164.
35. Там само, спр. 3891, арк. 25.
36. Там само, арк. 297.
37. Там само, ф. Р-1490, оп. 1, спр. 4, арк. 25 а.
38. Р-195, оп. 7, спр. 36, арк. 6.
39. Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій. — Ужгород: Карпати—Гражда, 1999. — 126 С.

7. ПЕРЕСЛІДУВАННЯ МОЛОДІ ЗА ВТЕЧІ ЗІ ШКІЛ ФЗН ТА ЗА АНТИРАДЯНСЬКУ ПРОПАГАНДУ У ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИНАХ

Складними для колишнього Радянського Союзу, особливо України, були роки після закінчення Другої світової війни. Незліченні людські жертви, каліцтво багатьох людей на фронтах війни, надзвичайно негативно позначилися на матеріальному становищі населення, торкнулися усіх сфер життя.

У цих складних умовах великі завдання покладалися на робітників і селян області. Закарпаття було включено у загальносоюзне народногосподарське планування, зокрема в план четвертої п'ятирічки. Була прийнята серія окремих постанов уряду України про відбудову і розвиток провідних галузей господарства області.

У цьому руслі немало було зроблено й місцевими органами влади. Будувалися нові цехи, фабрики і заводи, відкривалися в містах і промислові артілі. Збільшувалося число робітників. Для вирішення складних проблем післявоєнної відбудови народного господарства потрібні були кваліфіковані кадри. За війну було багато втрачено, тому їх треба було готувати уже в мирних умовах.

Система державних трудових резервів СРСР лише в 1946—1947 роках організувала 1350 нових шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН). В Україні в 1948 році кількість шкіл й училищ збільшилася у три рази проти довоєнної. Кадри особливо були потрібні для вугільної промисловості Донбасу. Для їх навчання Рада Міністрів СРСР прийняла кілька конкретних постанов, на виконання яких приймалися республіканські й обласні рішення, що зобов'язували місцеві органи влади конкретно займатися цією проблемою.

Та поряд, з цією об'єктивною необхідністю існували і суб'єктивні, іноді цілком негативні фактори. У державних структурах переважали силові методи вирішення проблем, що застосовувалися до молодих людей, головним чином юнаків, зокрема в справі призову (мобілізації) їх в школи ФЗН для набуття відповідної кваліфікації. Про це яскраво свідчать документи і матеріали про призов молоді Закарпаття в школи ФЗН та направлення їх у вугільну промисловість тодішніх Сталінської та Ворошиловградської (нині Донецької та Луганської) областей.

Особливістю Закарпаття було те, що абсолютна більшість молоді, яка мобілізувалася в школи ФЗН, проживала в сільській місцевості. Вона не була підготовлена психологічно до роботи у містах, зокрема в шахтах. Не до вподоби було і використання силових методів як під час набору, так і навчання в згаданих школах, до того ж далеко від рідних місць.

Організаційна робота по мобілізації молоді в школи ФЗН почала проводитися в області в другій половині 1947 року і велася наростаючими темпами. Вже 12 листопада того ж року облвиконком прийняв рішення про організацію набору та відправку молоді в школи ФЗН. Для його виконання створювалася спеціальна бригада. Тоді ж, у листопаді 1947 року, після відповідної підготовчої роботи із Закарпаття в школи ФЗН було відправлено 125 чоловік,¹ ця робота активно велася далі і в 1948 році.

Обласна рада визначила строки мобілізації молоді віком 18—19 років (3,5 тис. чол.), у додатках до постанови була вказана рознарядка по округах, а також графік відправки в Сталінську (Донецьку) область.²

Постанова ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 року зобов'язувала призвати (мобілізувати) з 15 по 30 жовтня 1948 року через районні й обласні та міські військові комісаріати для відправки в Донбас 60 тис. чоловік з числа військовозобов'язаних 1928 року народження, які підлягають призову. Для Закарпатської області по лінії Міністерства вугільної промисловості було заплановано 500 чоловік з їх направленням у Ворошиловградську (Луганську) область.³ Рада Міністрів СРСР попереджувала підлеглих їй керівників усіх рангів про своєчасне виконання вказаних рішень і вимагала щомісячно надсилати звіти з питань набору робітників для вугільної промисловості і шахтного будівництва.⁴

Протягом 1948 року окрвійськкомати Закарпатської області призвали і передали призовників 1928 року народження в школи ФЗН в таких розрахунках: у будівельну промисловість Ворошиловградської області — 500 чоловік, у школи ФЗН вугільної промисловості — 500 чоловік.⁵

Особливо пошавилася діяльність державних органів і громадських організацій по мобілізації молоді в школи ФЗН та для роботи на шахтах Донбасу в 1949 році. Облвиконком визначив також збірний пункт для відправки молоді в школи ФЗН, який знаходився в м. Мукачево і розташовувався неподалік залізничної станції. Тут збиралася для відправки молодь з усієї області і звідси після відповідних перевірок у супроводі відповідальних працівників йшла до станції, де формувалися спеціальні ешелони, і доставлялася до пунктів призначення.

Основна частина мобілізованої молоді відправлялася в Донецьку й Луганську області, причому декілька разів на рік. На це вказує лист заступника начальника управління училищ і шкіл ФЗН УРСР від 23 липня 1949 року на ім'я голови Закарпатського облвиконкому. В ньому вказано, що Закарпатська область закріплена за школами ФЗН Сталінського управління трудових резервів та міст, зазначено, де знаходилися школи ФЗН і плани прийому на 1949 рік. На першому місці стояло м. Горлівка — 6 шкіл, далі — Єнакієво — 3 і по одній школі в містах Красноармійськ та Дзержинськ.⁶

Планові завдання мобілізації молоді в школи ФЗН і на підземні роботи були високими, тому на місцях вони не виконувалися, в тому числі і у Закарпатській області. Через це при облвиконкомі у 1949 році був створений спеціальний сектор по набору молоді в школи ФЗН на чолі з завідувачим А. Р. Семеновим. У зв'язку з недовиконанням планових завдань по набору молоді в школи ФЗН центральні урядові установи вимагали пояснень, їх надсилав і голова Закарпатського облвиконкому І. І. Туряниця. Так у листі заступнику керуючого справами Ради Міністрів Української РСР С. Горохову від 1 жовтня 1949 року він писав, що на місцях ще недостатньо проводилася організаційна та масово-роз'яснювальна робота серед молоді, а однією з вагомих причин послужила й та обставина, що за період з 1947 по 1949 рік із Закарпатської області в школи ФЗН по лінії обласної ради депутатів трудящих і облвійськкомату уже було відправлено 12 тис. чоловік призовного контингенту.⁷ В свою чергу завідувачий сектором облвиконкому А. Семенов 9 листопада 1949 року писав на ім'я голови облвиконкому І. І. Туряниці та секретаря обкому КП(б)У І. Д. Компанця, що для повного і своєчасного виконання плану призову (мобілізації) молоді по Закарпатській області винних слід суворо карати і пропонував зобов'язати начальників управлінь МВС і органів юстиції допомагати виконкомам у забезпеченні явки юнаків на комісії та відправці їх в школи ФЗН.⁸ При цьому явно допускалися порушення прав людини з боку чиновників під час мобілізацій, що негативно впливало на молодь.

Так, наприклад, 31 травня 1948 року із Ради Міністрів СРСР голові Закарпатського облвиконкому було надіслано листа, в якому зазначалося: “У Виноградівському окрузі Закарпатської області уповноважений окружкому КП(б)У по призову в школи ФЗН т. Дітковський затримав батьків 12-ти призовників, які ухилялись від призову, направив їх у відділ МВС як заручників. У Перечинському окрузі цієї ж області уповноважений по призову, заступник голови окрвиконкому т. Сильницький віддав розпорядження накладати арешти на майно сімей призовників, які ухилялись від призову в школи ФЗН”.⁹

Таке ставлення до призовників та їх батьків, а також використання силових методів відправки молоді в школи ФЗН призводило до того, що окремі юнаки почали втікати з Донбасу додому. Такі факти уже в 1948—1949 роках були виявлені у кожному районі області. Як засвідчує аналіз документів, до цього втікачів спонукало й те, що часто не створювалися належні умови для перебування і навчання у школах та на шахтах. До того ж серед юнаків зустрічалися й чимало таких, що не витримували важкої фізичної праці. Були також й агітатори та організатори, які негативно впливали на мобілізованих, спонукаючи їх до дезертирства.

Так, у листі секретаря Мукачівського окружного партії вказувалося, що лише з Нової Горлівки (Донбас) зі шкіл ФЗН втекло 16 хлопців, уродженців Мукачівщини. Їх названо “дезертирами переднього краю трудового фронту країни”. Серед них із с. Великі Лучки В. Ю. Лешко, Ю. І. Балог, Г. Г. Кунак, Ю. Ф. Рубіш, Д. В. Матола, В. І. Шелько, з с. Чомонин — Й. Чорба, О. Давид, С. А. Гедеш, з с. Баркасово — Б. Д. Поп, Е. Поп, із с. Жнятино — Г. Г. Поп, О. Й. Поп, із с. Кальник — М. І. Дудаш, із с. Шкуратівці — Ю. Б. Феделеш, із с. Лалово — І. М. Пехньо.¹⁰

У зв’язку з тим, що в області була виявлена велика кількість дезертирів із промисловості і шкіл ФЗН Донбасу, їх почали розшукувати і знайдених відправляли туди, звідки вони втекли. При цьому часто використовувались силові прийоми. Хто не повертався, того судили.

Так, А. Д. Козар, І. І. Козар, А. Д. Керекеш з с. Великі Лучки Мукачівського р-ну були засуджені народним судом на 4 місяці ув’язнення, а В. І. Лелик уник суду і продовжував навчатися в середній школі.

Певна кількість втікачів переходила на нелегальне становище, їх виловлювали, арештовували, притягали до кримінальної відповідальності.¹¹ При цьому були випадки, коли слідчі штучно приписували підсудним звинувачення в тому, що вони виступали проти існуючого політичного ладу, внаслідок чого збільшувались строки покарання.

За ухилення від призову і втечу із шкіл ФЗН Донбасу перейшло на нелегальне становище юнаків з с. Верхнє Солотвино Ужгородського району: В. Ю. Дюгованець, В. П. Дюгованець, М. І. Озимок, В. М. Марко, М. В. Русин, В. В. Саглиця, В. І. Саглиця, І. Ю. Сидор. До того ж В. Ю. Дюгованець, В. М. Марко та М. М. Машкаринець підпалили скирту хліба, знищили виноградник і закидали камінням будинок голови сільради. За це 26 серпня 1948 року були засуджені військовим трибуналом прикордонних військ МВС Закарпатського округу на 25 років таборів. 12 лютого 1955 року військовий трибунал Прикарпатського військового округу перекваліфікував політичні статті на загальнокримінальні і засудив їх на 5 років кожного, а оскільки вони відбули покарання, були звільнені з-під варти.

Були і такі факти: Ю. Ю. Козуб з с. Тур’я-Бистра Перечинського району спочатку написав листа з Донбасу про своє нелегке становище в школі ФЗН. Лист прочитав у церкві греко-католицький священник Г. О. Егреші, якого згодом засудили, назвавши цей лист провокаційним і антирадянським. А сам Ю. Ю. Козуб пізніше дезертирував з цієї школи і перейшов на нелегальне становище. Подальшу його долю не вдалося прослідкувати.¹²

Засуджували юнаків і за самовільне залишення роботи. Так, у квітні 1948 року житель с. Жденієво Воловецького району був притягнутий до відповідальності за те, що покинув роботу на шахті у Луганській області і засуджений на 2 роки ув’язнення. Лише після того, як відсидів термін покарання, його реабілітували.

На початку серпня 1948 року за дезертирство з ФЗН і перехід на нелегальне становище органи слідства арештували Й. В. Калинича з с. Квасово Берегівського району і його односельців П. П. Гопака, М. М. Кузана, І. І. Беллу. До ФЗН їх мобілізували у березні 1948 року. Їх звинуватили у дезертирстві із виробництва Донецької області та написанні анонімного листа, у якому нібито були погрози здійснення терористичного акту над секретарем сільради с. Квасово Ю. А. Фідері.¹³

Народний суд Берегівського району 16 жовтня 1948 року засудив Й. В. Калинича на 10 місяців ув’язнення. Такий же строк отримав і І. І. Белла, а П. П. Гопак та М. М. Кузан отримали по одному року кожний.

Із справи не видно, яким чином анонімний лист потрапив у слідчі органи. Сам Ю. А. Фідері листа в органи МДБ не передавав і не клопотав про притягнення анонімних авторів до кримінальної відповідальності. Не проводилася і експертиза. Крім цього, в справі немає документів, які свідчили б про те, що Калинич, Гопак, Кузан і Белла на навчання у школу ФЗН призивалися військовим комісаріатом, і що ці особи дезертирували із школи ФЗН, а керівництво школи клопотало про притягнення їх до відповідальності.¹⁴ Все це

свідчить про порушення як слідчим, так і судом норм кримінального кодексу. У зв'язку з цим всі засуджені 12 листопада 1992 року були реабілітовані.¹⁵

Окремі втікачі зі шкіл ФЗН залучалися до антирадянських молодіжних організацій. Зокрема Ю. Ф. Рубіш і В. Ю. Лелик з Великих Лучок Мукачівського району за участь в антирадянській молодіжній організації “Воля” 27—28 березня 1950 року були засуджені на 25 років таборів військовим трибуналом прикордонних військ МВС Закарпатського округу. У 1956 році були звільнені, а у 1991 році — реабілітовані.¹⁶

Г. І. Микуланинець з с. Нове Давидково у 1948 році, після того, як дезертирував з школи ФЗН у м. Нова Горлівка Донецької області, став членом антирадянської організації молоді у с. Росвигово, 1 листопада 1948 року він був засуджений на 25 років виправно-трудоих таборів. Реабілітований у 1989 році.

Антирадянська діяльність була приписана і втікачу з школи ФЗН П. І. Петрусу, уродженцю с. Баранинці Ужгородського району, який проживав у с. Чомонів Мукачівського району. 16 червня 1948 року військовий трибунал засудив його на 10 років таборів.

Прикладів переслідувань молоді за втечі з шкіл ФЗН можна навести безліч — матеріали зберігаються в архівах області.

Були й прикрі факти. Наказом військкомату Свалявського району в жовтні 1948 року всі юнаки, 1928—1929 років народження, здатні до військової служби, повинні були з'явитися на збірний пункт в м. Свалява. Всі прибули, але, замість того, щоб відправити в армію, їх направили у Ворошиловградську та Сталінську області в школи ФЗН. Після навчання, не маючи навичок підземних робіт, багато з них було покалічено. До того ж, нестерпними були умови життя, почалися масові крадіжки, побої. До туалету доводилося йти п'ятьом або десятьом. Багато разів виходили на роботу на голодний шлунок. Адміністрація не в змозі була налагодити порядок. Молоді та недосвідчені хлопці, зціпивши зуби, переносили наругу та насмішки. І почалися дезертирства. Хто у вагонах з вугіллям, а хто й пішки, юнаки тікали. Але їх скрізь ловили й судили. Були й щасливці, яким вдалося добратися додому, де на них чекала друга біда. Їх ловили, арештовували й судили, тому вони почали переховуватися в лісах.

Як хтось з'являвся в селі, щоб придбати харчі, і про це ставало відомо місцевим яструбкам, на нього відразу влаштовували облаву. НКВС звернув увагу на групу дезертирів, що ще не була спіймана на Свалявщині. Заслали сюди свого агента, який прикинувся пораненим. За легендою, він нібито втік із лікарні — був поранений, коли його група ховалася від переслідування. Недосвідчені хлопці йому повірили й прийняли в свою групу.

Коли однієї ночі всі розійшлися, щоб поповнити запаси харчів, неподалік чатували працівники НКВС, з якими агент домовився про сигнал (розпалить вогонь на місці, де розташований бункер, в якому переховуються втікачі). Невдовзі, коли вже всі зійшлися, яструбки й міліція пішли на облаву. Хлопці, побачивши біду, втекли з бункера, але старший групи В. В. Метеньканич був важко поранений, та не здавався і все ж втік.

Наступного дня посилили погоню. Випав сніг, і переслідувати втікачів стало легше. Слід їх привів на полонину “Боржаву” в урочище “Курник”, де у хлопців була літня колиба. Нічого не підозрюючи, вони почали розпалювати вогнище, щоб поїсти. Враз неподалік впала граната й не розірвалася, полетіла й друга, що сильно поранила одного з них. Другий вхопив його на плечі й почав тікати, але їх настигали, і Михайло Метеньканич залишив друга, який волав: “Втікай, друже, хоч ти врятуєшся”. Та не врятувався, проклята куля настигла і його. Хлопець упав у розквіті життя — йому було тільки 20 років. Жорстокий активіст-яструбок прикладом вибивав зуби другому — Михайлу Андрелі, який вмовляв не мучити його, а передати властям. Але мучитель казав: “Ти повинен здохнути, хоч би ти був Божий син”. Навіть капітан НКВС не міг дивитись на муки хлопця, і яструбок добив свою жертву вистрілом в самісіньке чоло. Так і залишили нехристи тіла убитих. Влітку 1950 року вівчарі знайшли їхні кістки, і вже не можна було впізнати, хто є хто.

Так померли молоді хлопці: М. В. Андрела, 1929 року народження, та М. В. Метеньканич, 1928 року народження. Спіть навіки, дорогі хлопці, вічна вам пам'ять, блаженний спокій. (Спогади записав від очевидців М. І. Матеньканич. Березники, 28 квітня 1995 року).

* * *

Переслідування, арешти й засудження відбувалися й над юнаками, мобілізованими в ряди радянської армії. При цьому каральні органи абсолютно не враховували, що населення краю, в тому числі і його призовники в перші повоєнні роки, опинились у принципово нових умовах радянської дійсності. Мало хто з них знав існуюче радянське законодавство, запроваджене у повному обсязі лише з початку 1946 року, коли було створено Закарпатську область.

Про це свідчать матеріали слідства, протоколи допитів і виступи арештованих солдат на судових процесах військових трибуналів.

Одним з перших був репресований В. І. Поп з с. Вільхівці Тячівського району. Він був арештований службою “Смерш” ще 21 лютого 1946 року нібито за зв’язок з бандою УПА і 24 квітня 1946 року військовим трибуналом 38 армії був засуджений на 20 років таборів. Його звільнили лише у 1957 році і у 1992 році реабілітували.

6 листопада 1948 року управління контррозвідки МДБ Московського військового округу арештувало Е. В. Комлошія з с. Голубине Свалявського району та І. Ю. Мигальницького з с. Оріховиця Ужгородського району, які служили в армії протягом 1947—1948 років. Службу проходили в 17 лєтовищному будівельному полку Внуковського гарнізону.

Після арешту їх відправили в Бутирську тюрму м. Москва. Причиною арешту послужила антирадянська агітація і пропаганда. Допитували арештованих слідчі контррозвідки державної безпеки Московського військового округу. Слідство встановило, що Е. В. Комлошій, І. Ю. Мигальницький, будучи вороже настроєними проти СРСР і знаходячись на службі в радянській армії в 1947—1948 роках, проводили антирадянську агітацію, зокрема, робили “наклепи на умови служби в армії, вихваляли становище солдат старої буржуазної армії Угорщини, поширювали антирадянські провокаційні занепадницькі вигадки про те, що напевно у найближчий час має відбутися війна Америки й Англії з Радянським Союзом.”¹⁷

В обвинувальному висновку констатувалися наміри солдат “зрадити радянській батьківщині і перейти на бік американців”. Одночасно з цим вони негативно говорили про життя і дискредитували “заходи партії і радянського уряду” по проведенню колективізації сільського господарства в Закарпатській області, вихваляли життя селян-одноосібників до її возз’єднання з Україною.

Це було стандартне звинувачення, сформульоване слідчими в дусі тогочасної ідеології. Адже ці молоді солдати практично не могли знати, що таке колгоспний лад. Колективізації на той час в Закарпатті, як такої ще не проводилось. А сталося ось що. Е. В. Комлошій на слідстві вказував, що його почали переслідувати за те, що виступив на комсомольській конференції з критикою роботи старшини роти за його негативне ставлення до солдатів. І все ж 7 березня 1949 року військовий трибунал Московського гарнізону за ст. 58—10 ч. 1 карного кодексу РРФСР засудив солдат на 8 років таборів з поразкою в правах на 3 роки кожного з утриманням у виправно-трудовах таборах.¹⁸ За систематичне перевиконання своїх нормозавдань та за кількістю зарахованих днів обоє були звільнені з таборів достроково. Військова колегія Верховного суду СРСР 13 червня 1956 року відмінила вирок військового трибуналу від 7 березня 1949 року і визначення військового трибуналу Московського округу від 4 квітня 1949 року стосовно Е. В. Комлошія та І. Ю. Мигальницького, а справу про них припинили за відсутністю в їх діях складу злочину.¹⁹

9 квітня 1949 року у Москві було арештовано рядового М. Ю. Леднея з с. Руське Поле Тячівського району за проведення антирадянської агітації. За подібною з вищенаведеними засудженими схемою проводилося й слідство і писався обвинувальний висновок. Він є нібито

копією того, в чому обвинувачувалися Комлошій та Мигальницький. Варто лише процитувати окремі місця і переконатися в цьому. Так “слідством встановлено, що Ледней, будучи антирадянськи настроєним, протягом 1948 і до квітня 1949 року проводив систематично серед воїнів частини антирадянську агітацію, спрямовану проти політики радянського уряду, робив наклепи на радянську дійсність... Систематично вихваляв життя в Закарпатті в період його окупації угорцями і чехами, висловлював антирадянські наклепницькі видумки на населення Закарпаття при радянській владі.”²⁰

Тут же, за попереднім трафаретом зазначалося, що Ледней поширював антирадянські наклепи з питань колективізації в Закарпатті, вихваляв одноосібне селянське господарство, американську військову техніку, становище солдат у колишній угорській буржуазній армії тощо.²¹ Військовий трибунал Московського гарнізону 23 червня 1949 року на закритому засіданні в Москві засудив М. Ю. Леднея на 10 років позбавлення волі.

За розповіді серед солдат військової частини про помилкове проведення колективізації сільського господарства на Мукачівщині був притягнутий до кримінальної відповідальності і К. Ф. Малило з с. Кольчино Мукачівського району. Військовий трибунал 22 грудня 1949 року за антирадянські і антиколгоспні висловлювання засудив воїна на 10 років таборів.²²

Не оминув такої участі і солдат М. М. Дзямучич з с. Дубриничі Перечинського району, що служив у м. Калінінград Російської Федерації. За подібні висловлювання, які були кваліфіковані як антирадянські, 8 серпня 1950 року його теж засудили на 10 років таборів за ст. 58—10 ч. 1 карного кодексу РРФСР.²³

Ф. Ф. Лукита з селища Королево Виноградівського району проходив військову службу в м. Гродно в Білорусії. Він і не зчувся, як йому приписали антирадянську агітацію серед своїх колег. Трибунал військової частини не брав до уваги жодних аргументів і засудив воїна на 10 років й відправив його в Устьвимський табір Комі АРСР.²⁴

Виявлені не лише одиночні, але й колективні засудження солдат. Так, сільські хлопці з Виноградівщини, зокрема В. В. Червак з с. Теково, В. В. Чорба з с. Чорнотисово, Й. Й. Долинський та А. М. Сочка з с. Братово, а також А. А. Мадар з м. Тячів служили у військовій частині м. Лубни Полтавської області. Їх “викрили” у проведенні антирадянської пропаганди, і військовий трибунал Київського військового округу 29 грудня 1951 року засудив їх на 10 років таборів кожного. Але цього виявилось замало. Цей же трибунал пізніше, 18—21 червня 1952 року, не пожалкував дати їм по 25 років таборів кожному.²⁵

24 лютого 1951 року солдати В. В. Маслей з м. Хуст та М. М. Смоляр з с. Тур’я-Ремета Перечинського району також були засуджені на 25 років і відбували покарання в таборах Воркути та Норильська.²⁶

Серед засуджених виявлено й угорця О. Ю. Горняка з м. Ужгород, який служив у м. Владивосток. За критику деяких військових порядків та антирадянські настрої уже після смерті Сталіна він був засуджений на 10 років таборів.²⁷

Всі засуджені, про яких йдеться вище, були реабілітовані. Отже, притягнення їх до кримінальної відповідальності за політичними мотивами було безпідставним, вироки у їх справах відмінялися відповідними судовими органами за відсутністю в їх діях складу злочину.

Звичайно, наведені тут факти і випадки засуджень за політичними мотивами не набули надто масового характеру. Проте вони показують, що радянський режим не залишав поза увагою армію, його репресивні органи поламали немало доль молодих людей, які й без того у повоєнні роки зазнали багато прикрощів.

О. Д. Довганич,
О. В. Хланта

* * *

1. ДАЗО, ф. Р-195, оп. 14, спр. 123, арк. 131.

2. Там само, оп. 1, спр. 78, арк. 10, 13.

3. Там само, спр. 70, арк. 45.
4. Там само, арк. 48.
5. Там само, оп. 23, спр. 59, арк. 29.
6. Там само, арк. 161.
7. Там само, спр. 60, арк. 49.
8. Там само, арк. 96.
9. Там само, ф. Р-135, оп. 1, спр. 89, арк. 57.
10. Там само, ф. 2558, оп. 1, спр. 797, арк. 134.
11. Там само, ф. Р-195, оп. 23, спр. 59, арк. 96—97.
12. Там само, ф. 2558, оп. 1, спр. 981, арк. 79.
13. Там само, спр. 1919, арк. 152, 154, 179.
14. Там само, арк. 210.
15. Там само, арк. 211.
16. Там само, спр. 797, арк. 396.
17. Там само, спр. 5860, арк. 298.
18. Там само, арк. 354.
19. Там само, арк. 409.
20. Там само, спр. 6195, арк. 106.
21. Там само, арк. 106—107.
22. Там само, спр. 5329, арк. 128.
23. Там само, спр. 4467, арк. 137—138.
24. Там само, спр. 4425, арк. 1—5.
25. Там само, спр. 2349, арк. 1—6.
26. Там само, спр. 3949, арк. 1—4.
27. Там само, спр. 2339, арк. 1—4.

8. РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ГРОМАДЯН ЗА АНТИРАДЯНСЬКУ ТА АНТИКОЛГОСПНУ АГІТАЦІЮ

Ще Народна Рада Закарпатської України звертала посилену увагу на зміцнення апарату народних комітетів кваліфікованими кадрами. А одразу ж після утворення Закарпатської області республіканські і радянські органи почали формування міцного адміністративного апарату. Оскільки фахівців не вистачало, їх направляли із східних областей України.

Так, лише до 1 серпня 1946 року у різні галузі державного і господарського будівництва з Києва прибуло 2725 працівників, з яких 1134 — на керівні посади. В результаті цього уже до кінця року в області було замінено 7 секретарів окружкомів партій, 11 голів міських і окружних виконавчих комітетів, 8 їх заступників. До певної міри це вказувало і на недовіру до місцевих кадрів. Надісланими працівниками найбільше були зміцнені каральні органи — служба безпеки, міліція, суд і прокуратура, які тут же розгорнули широкі репресивні заходи проти всіх так званих антирадянських, антикомуністичних і антиколгоспних, куркульських елементів Закарпаття.

Серед тих, хто був засуджений за антирадянську агітацію, опинилися і 25 делегатів першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, які віддали свої голоси за Маніфест про возз'єднання. Неймовірно, але факт, про цих громадян за всі післявоєнні роки не було сказано жодного слова в історичній літературі. Лише в умовах незалежної України, коли відкрилися недоступні раніше архівні документи, про цих людей згадали.

Їх судили на різні строки таборів особливі наради при МДБ СРСР, військові трибунали, спеціальний суд і обласний суд Закарпатської області.

Голову народного комітету м. Рахова М. І. Бендака 15 липня 1946 року судили на 10 років нібито за те, що він працював “старшим поліцейським. В період угорської окупації Закарпатської України проводив арешти комуністів, затримував і бив підозрілих угорським окупантам осіб, брав участь у відправці єврейського населення в концтабори і конфіскації належного їм майна.”¹

Матеріали справи не підтверджують, що М. І. Бендак був старшим поліцейським. Був він просто сільським боженником чи бохтером, який повідомляв населення про різні розпорядження сільської управи як в чехословацький, так і в угорський періоди. Не брав він участі і у репресіях проти населення, зокрема комуністів і осіб єврейської національності. Тому Верховним судом УРСР був реабілітований.²

Відомий закарпатський журналіст Й. П. Бойчук, що народився у Великому Бичкові, потрапив за ґрати за роботу в угорській газеті “Уй Мараморш” (Новий Мараморш), де на замовлення редактора писав статті. В основу звинувачення суд взяв лише одну публікацію від 30 березня 1943 року в період угорської окупації Закарпаття, з якої випливає, що він “вихваляв німецьку армію, що свідчить лише про характер ідеологічних поглядів засудженого. Бойчук до того ж виражав офіційну точку зору держави, громадянином якої він був”. Слідство не добуло матеріалів, які свідчили б про якісь конкретні факти злочинних дій Й. П. Бойчука на шкоду населенню Закарпаття. Таким чином він був засуджений необґрунтовано, і в реабілітаційному висновку зазначено, що “в його діях відсутній склад злочину”.³

Хоча С. В. Борецький в останній рік угорської окупації краю був тісно зв'язаний з діяльністю партизанського з'єднання О. В. Тканка, допомагав партизанам влітку і восени 1944 року, а після визволення Закарпаття очолював Перечинський окружний народний комітет і на першому з'їзді народних комітетів Закарпатської України був обраний членом Народної Ради — уповноваженим у справах юстиції, все одно 11 червня 1949 року особливою нарадою при МДБ СРСР він був засуджений на 10 років таборів за те, що працював чиновником у міністра внутрішніх справ Карпатської України у 1939 році, в угорських каральних органах, захищав керівника українських січовиків у Перечині І. М. Цмура.

П'ять разів слідчі продовжували слідство у справі С. В. Борецького, бо не могли зібрати належного “компромату”, проте домоглися свого. Київський слідчий Черкаський ще на першому допиті заявив: “Не пройде одна стаття, пройде інша. Не пробуйте захищатися. Раз сюди потрапили, виходу звідси уже нема”. А на останньому допиті той же слідчий підсумував: “Вас, Борецький, не можна уже відпустити на волю. Ви уже багато сидите і дуже багато знаєте”.⁴

Селянин з с. Іза Хустського району П. В. Вакаров, який проживав у с. Свобода Березівського району, у 1919 році брав участь у роботі Хустського з'їзду, що прийняв рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною, і їздив у складі делегації до Києва, а у 1918 році — до Харкова; як делегат першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України голосував за Маніфест, незабаром став “ворогом” радянської влади і 19 серпня 1949 року в період проведення колективізації сільського господарства за антиколгоспну агітацію був засуджений на 10 років таборів з конфіскацією майна. Саме через це його прізвище ніде в історичній літературі про Хустський з'їзд 1919 року та з'їзд в Мукачеві в 1944 році не згадувалося.

Серед учасників першого з'їзду народних комітетів було і кілька делегатів з числа православних священників, про що уже йшлося в історичній літературі. Тепер виявлено, що делегатом з'їзду був і греко-католицький священник В. Є. Дулішкович, якого обрало населення с. Чорний Потік Іршавського району, довіривши голосувати за возз'єднання. Цей же священник у 1944 році допомагав партизанському загону Д. Усти — І. Прищепи, який діяв на території Іршавщини, про це у кримінальній справі додані довідки командирів та начальника штабу загону.⁵

Незважаючи на це, В. Є. Дулішкович 9 липня 1949 року був засуджений обласним судом на 25 років виправно-трудова таборів. Його звинувачували в тому, що в період угорської окупації виступав у церкві з профашистськими проповідями, у яких робив наклеп на Радянський Союз і закликав населення подавати допомогу німецько-угорській армії у війні проти СРСР. У радянський час виступав проти заходів, які проводили радянські органи і вихваляв “агресивну політику імперіалістичних держав”.⁶

Під час повстання у таборі Кінгір (тепер Джезказган) на території Казахстану В. Є. Дулішкович був поранений і 26 липня 1954 року помер.

М. Ф. Кіштулинець, який працював в с. Середне Ужгородського району, був арештований і засуджений обласним судом 27 травня 1950 року на 10 років таборів за антирадянську діяльність. У вироді суду було записано, що Кіштулинець, будучи вороже настроєним проти існуючого ладу в СРСР, проводив серед оточуючих осіб антирадянську агітацію, висловлював провокаційні видумки на справжнє матеріальне становище трудящих в СРСР, а також різні наклепи на комуністичну партію і одного з її керівників. У постанові про реабілітацію сказано, що він “засуджений без достатніх законних підстав. Вина його в антирадянській агітації матеріалами справи не доведена”.⁷

14 січня 1946 року за діяльність в ОУН за ґрати були кинуті делегати з'їзду народних комітетів П. В. Візичканич з Колодного, І. М. Немеш з Вонігова та М. А. Орос з Буштина Тячівського району. У 1992 році обласним судом всі троє були реабілітовані, бо “особистої участі у вбивствах, розбоях, грабунках та інших насильницьких акціях проти радянської влади не брали... Їх дії не містять складу злочину”.⁸

Голова народного комітету м. Берегово А. О. Ситовський поніс покарання як ворог радянської країни, будучи засудженим обласним судом у червні 1946 року на 5 років таборів і направлений у с. Суусуман Магаданської області. Реабілітований у 1992 році.

Не оминув репресій і відомий закарпатський спортивний журналіст В. В. Федак. Незважаючи на те, що після визволення краю він був секретарем народного комітету в с. Сокирниця Хустського району, членом президії окружного виконавчого комітету, головою комітету фізкультури і спорту при Народній Раді Закарпатської України, його звинуватили в тому, що нібито він був агентом угорської контррозвідки, а також інструктором профашистської молодіжної організації “Левенте”, воював на східному фронті у складі угорської армії і виступав за приєднання Закарпаття до Чехословаччини. За все це у 1948 році одержав 25 років таборів, хоча все це він відкидав.

Суд без достатніх підстав визнав В. В. Федака винним у тому, що був агентом угорської контррозвідки, не було доказів, які свідчили б, що під час перебування в угорській армії чинив злочини. Суд не врахував, що після визволення він виступав за возз'єднання Закарпаття з Україною і жодних компрометуючих даних на нього за цей час не було. Тому його реабілітували.⁹

Безпідставно був засуджений І. М. Цмур з Перечина, який в роки угорської окупації був зв'язаний з партизанами з'єднання О. В. Тканка, а після визволення працював заступником голови Перечинського народного комітету і був делегатом з'їзду народних комітетів у Мукачеві. Незважаючи на таку патріотичну діяльність, 23 червня 1945 року він був засуджений на 5 років таборів за участь в організації “Карпатської січі” в Перечині у 1938—1939 роках та агітацію проти СРСР.¹⁰

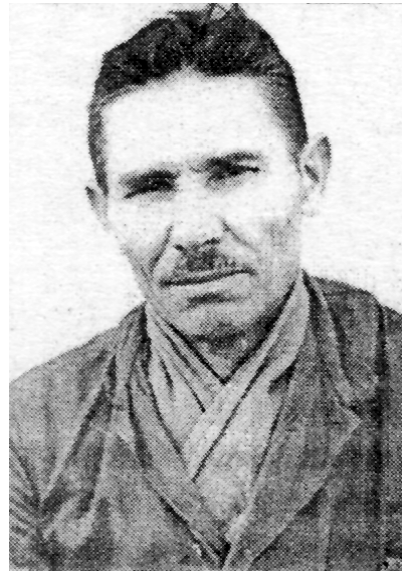
Як бачимо, уже в перші післявоєнні роки легко було стати “ворогом народу” і пройти через табори ГУЛАГу. Про це яскраво засвідчили факти засудження навіть делегатів першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, людей, які, з добрими намірами вступаючи в нове життя, наштовхнулися на необґрунтовані і незаконні вироки каральної машини сталінізму.

Можна навести чимало прикладів репресивних заходів радянської влади проти закарпатських селян за так звану антиколгоспну агітацію. Люди не розуміли, чому влада спочатку наділила їх землю, а потім почала відбирати і створювати колгоспи, основна маса яких організована в області в другій половині 1948 — на початку 1949 року. В історичній літературі радянського періоду відзначалося, що колгоспи створюються винятково на добровільній основі, і закарпатському селянству, що вже зазнало якої-такі демократії в період першої Чехословацької республіки, було незрозуміло, чому в колгоспи їх заганяють насильно.

Візьмемо велике село на Мукачівщині Великі Лучки і проаналізуємо хоч кілька кримінальних справ громадян, які були засуджені за неприйняття колгоспного ладу, проти якого відкрито виступали І. П. Попович, І. М. Балоба, Д. І. Левдар.

Йосип Бойчук

Стефан Турані

Перший колгосп у Великих Лучках був створений 16 березня 1947 року. Уже на перших зборах жінки М. Цифра, М. Рубіш і М. Макусей заявили, що вони не вступають до колгоспу, бо “там будуть голодувати, як в Росії”.

Наступні незаплановані збори відбулися через тиждень, тобто 23 березня 1947 року. Люди саме вийшли з церкви, коли в село приїхали керівники району і запропонували зайти до клубу, щоб відповісти на запропоновані запитання. Люди вирішили проводити збори на вулиці. Прагнув виступати і заступник голови Мукачівського окрвиконкому, але йому не дали говорити. Спочатку присутні на зборах жінки підняли галас і часто вигукували: “Не треба нам колгоспу”. Після їх підтримали І. П. Попович, І. М. Балого і Д. І. Левдар та інші, закликали людей не вступати до колгоспу.¹¹ А вже 28 березня з’явилися постанови на арешт І. П. Поповича, І. М. Балого та Д. І. Левдара, яких затримали 2 квітня 1947 року. У постанові на арешт І. П. Поповича відзначалося: “Будучи вороже настроєним до радянської влади разом з іншими куркулями с. Великі Лучки 23 березня 1947 року в момент проведення зборів з питання організації колгоспу вигукував антирадянські гасла, спрямовані проти радянської влади, представників Мукачівського окрвиконкому і окружному КП(б)У, які були присутні на зборах, закликав скинути з трибуни ораторів і убити їх”.¹²

На допитах арештовані підтвердили, що вони висловлювалися проти колгоспу. Свій намір мотивували тим, що в Росії люди голодують, а вони не хочуть, щоб так було і у їхньому селі. Обласний суд засудив І. П. Поповича на 7 років таборів, Д. І. Левдара — на 5 років, І. М. Балого — на 4 роки.

Події у Великих Лучках стали відомими і в Ужгороді. Так, прокурор Закарпатської області І. М. Андрашко у квітні 1947 року доповідав Генеральному прокурору СРСР про події у Великих Лучках. Він зокрема писав, що “партійні і радянські органи не приділили достатньо уваги масово-роз’яснювальній роботі в період підготовки і організації колгоспу, не залучили

на свій бік бідняків, не зуміли нейтралізувати середняків. Це призвело до активізації куркульських елементів, яким вдалося привернути на свій бік значну частину бідняків і середняків, земля яких була відведена колгоспу”.

Прокурор також повідомляв, що в ніч з 27 на 28 березня невідомі підпалили обійстя заступника голови колгоспу І. А. Луци. В результаті пожежа знищила сарай, 12 центнерів сіна, 4 центнери соломи, дошки та інше. Вогонь перекинувся і на сусіднє подвір'я колгоспника М. Г. Фенчака, якому також завдано багато шкоди. Говорячи про збори селян (дата яких, до речі, не точна), він вказував: “На зборах куркулі організували масові виступи проти колгоспу, використавши для цього жінок. Збори пройшли в дуже напруженій обстановці. Органами МДБ за проведення контрреволюційної агітації заарештовано Балоба І., Поповича І. та Левдара Д. за звинуваченням по статті 54-10 ч. 1.”¹³

Подібні події відбулися і у с. Угтя Тячівського району, де 13 мешканців села, у тому числі 10 жінок, були жорстоко репресовані за те, що захищали свої права на землю, яку від них віднімала радянська колективізація. У великій кримінальній справі з трьох томів про суть цієї справи сказано так: “9, 10 і 15 жовтня 1948 року в селі Угтя відбувся масовий антиколгоспний виступ мешканців села, переважно жінок, спровокований куркулями проти оранки відведеної колгоспу землі. По прибуттю в село Угтя трактора для оранки колгоспного масиву жінки вийшли в поле до трактора, де проголошували антирадянські, антиколгоспні вигуки, вимагали прибрати з поля трактор, кидали землею і камінням у трактор, трактористів і радянсько-партійний актив, переслідували трактор за межі села Угтя за 5 кілометрів у бік села Вільхівці”.¹⁴

За такі дії 11 жовтня були заарештовані П. І. Волос (по-вуличному Ступинець), П. І. Волос (Дякунів) та Г. І. Волос, 16 жовтня — І. І. Дьордяй, 18 жовтня — І. В. Голубка, М. С. Дьордяй, Г. Ф. Роман, О. В. Голубка, О. М. Бокач, М. М. Дьордяй, Г. М. Дьордяй, І. В. Волос, 27 жовтня — Г. І. Голубка. До цієї справи було залучено 45 свідків з Углі і двох трактористів Хустської МТС.

Арештовані жінки були допитані багато разів, але жодного ініціатора цього “заворушення” каральні органи так і не могли назвати. Всі підсудні відкидали звинувачення на свою адресу. Єдине, що частково визнавали — сідали в борозну і не давали трактору орати і вигукували, що їм не треба колгоспу. 29 листопада — 2 грудня 1948 року обласний суд (голова В. П. Русин) засудив всіх: на 25, 10, 8 і 5 років таборів. 23 лютого 1949 року Верховний суд УРСР відмінив рішення обласного суду і повернув справу на новий розгляд зі стадії попереднього слідства. 25—26 травня 1949 року відбулося нове засідання суду, але його інакше не можна назвати як черговим фарсом, бо рішення були прийняті майже ті ж, що й попередні, лише декому були знижені строки ув'язнення.¹⁵

Цікаво назвати кількісні показники цього так званого “масового антиколгоспного заворушення”. Вони різні, називалися здебільшого “на око”. Але одну слід таки назвати. В той час, як в селі Угтя проживало тоді понад 2 тисячі мешканців, у матеріалах справи фігурувала цифра — 4 тисячі учасників “антиколгоспного виступу”. Як кажуть, у страху великі очі.

Всі засуджені мешканці Углі, по суті невинні жертви, опинилися в сталінсько-берієвських таборах. Як оцінив цю справу пленум Верховного суду України, коли вона була поставлена на реабілітацію? У його постанові від 6 листопада 1992 року записано: “Як встановлено по справі, заворушення серед жителів села Угтя та сусідніх сіл мали місце не в результаті дій засуджених, а у зв'язку з незаконними діями представників місцевої влади, які намагалися насильно організувати колгосп, забрали належну селянам землю та хотіли її зорати, не дивлячись на те, що урожай повністю ще не був зібраний... Тому діяння засуджених не утворюють складу злочину”.¹⁶ Всі вони були реабілітовані.

Антиколгоспний виступ відбувся 27—28 січня 1948 року і у Великому Бичкові Рахівського району. У зв'язку з цим начальник обласного управління держбезпеки полковник Б. М. Чернецький у “Спецповідомленні” голові облвиконкому І. І. Турянці вказував: “27 січня 1948 року вранці на колгоспне поле вийшло до 100 чоловік-одноосібників, які

розділили колгоспне поле колами і межами на ділянки, що їм належали раніше”. За ці дії теж десятки селян були арештовані.

Подібні масові заворушення відбулися і у с. Ірлява Ужгородського району, за що були засуджені жінки М. В. Гурела, М. І. Петах, П. О. Петах, О. Ю. Сирохман на 10 і 8 років таборів, а також у селі Велика Добронь цього ж району. У матеріалах кримінальної справи по Великій Доброні записано: “Вони вимагали, щоб їм дозволили збирати колгоспний урожай індивідуально в своє користування, а коли представник окружному КП(б)У відмовив їм, вони почали кидати в нього камінням та закликали інших громадян. Внаслідок цього в селі піднявся масовий безпорядок, який супроводжувався погромом і охопив понад 500 чоловік. Був припинений втручанням прикордонного загону”.¹⁷

Мешканець м. Свалява І. Г. Лявинець 13 грудня 1948 року був засуджений обласним судом на 10 років таборів за те, що висловлював ворожі антирадянські погляди на життя в країні, агітував членів правління колгоспу “Нове життя” не підписувати статут сільсько-господарської артілі, в результаті чого колгосп розпадеться.¹⁸

На зборах селян по організації колгоспу в с. Заобуч Перечинського району 5 грудня 1948 року В. Ю. Кречко виступив із заявою про неможливість створення колгоспу, бо в результаті цього люди будуть голодувати. Цим самим він “негативно вплинув на організацію колгоспу”, за що був засуджений. Аналіз кримінальної справи свідчить, що у його висловлюваннях відсутні заклики до повалення, підриву, послаблення радянської влади, або здійснення контрреволюційних злочинів. Його дії безпідставно були кваліфіковані, як контрреволюційні. Він був реабілітований.¹⁹

За подібні дії були репресовані М. В. Караман з с. Стричава Великоберезнянського району²⁰, Ю. А. Коган з с. Блажієво Берегівського району²¹ та багато інших.

О. Д. Довганич

* * *

1. Довганич О. Д. У сутінках забуття. Репресовані делегати першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України. — Ужгород: видав-во В. Падяка. 2000. — С. 34; ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 5560, арк. 2.
2. Там само, арк. 171.
3. Там само, спр. 3733, арк. 62.
4. Там само, спр. 6154, арк. 365.
5. Там само, спр. 1761, арк. 103—104.
6. Там само, арк. 3.
7. Там само, спр. 1947, арк. 125.
8. Там само, спр. 349, арк. 350.
9. Там само, спр. 13, арк. 271.
10. Там само, спр. 2957, арк. 187—188.
11. Там само, спр. 1375, арк. 62.
12. Там само, арк. 3.
13. Новини Закарпаття. — 1993. — 6 травня.
14. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 2701, арк. 45—46.
15. Там само, арк. 379, 478.
16. Там само, арк. 617, 640.
17. Новини Закарпаття. — 1993. — 6 травня.
18. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 341, арк. 157—158.
19. Там само, спр. 703, арк. 157—158.
20. Там само, спр. 381, арк. 89.
21. Там само, спр. 163, арк. 22.

9. АНТИРАДЯНСЬКІ МОЛОДІЖНІ ТА НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ГРУПИ 40—50-х РОКІВ

Саме в другій половині 40-х — на початку 50-х років в Закарпатті за так звану антирадянську і антиколгоспну агітацію, український буржуазний націоналізм, поширення антирадянських листівок, плакатів, лозунгів, створення підпільних антирадянських молодіжних організацій з українського і угорського населення було засуджено сотні юнаків і дівчат середніх шкіл, педагогічних училищ і технікумів, студентів Ужгородського державного університету і просто рядових робітників і колгоспників з різних районів області.

Досі виявлено понад 30 таких молодіжних організацій, які у 40—50-і роки діяли в різних районах області. Серед них антирадянські організації і групи: в Хустському педучилищі, “Смерть” в Ужгороді, “Безробітна партія” і “Воля” у с. Великі Лучки Мукачівського району, “Нескорена юність” у Мукачеві і Мукачівському районі, групи й організації в Перечині, Хустській середній школі № 1, “Зоря Підкарпаття” у Виноградіві, “Спілки визволення Закарпаття” в Мукачеві і Мукачівському районі. Так звані організації ОУН: у Хусті, Міжгір’ї, Білках, Буштині, Бедевлі, Березові, Великому Бичкові, Великому Березному, Солотвині, Невиському, Річці. Угорські організації і групи: у Чопі, “Молода гвардія” у Берегові, “Шольом” (Сокіл) у Берегові і Берегівському районі тощо.

Уже на питання, чи існували умови для їх створення, можна прямо відповісти, що таких умов не було. Учні лише осягали норми радянського життя, а уже в 1946 році каральні органи притягли до судової відповідальності за антирадянську пропаганду і агітацію значну кількість учнівської і студентської молоді, яку судили військові трибунали.

Тож про найбільші організації докладніше.

Антирадянська молодіжна організація в Хустському педучилищі нібито виникла влітку 1946 року. Її керівниками стали студенти Іван Бігун та Іван Кляп. До організації були залучені Андрій Бонка, Георгій Неймет, Петро Бабурнич, Іван Костя та Георгій Калинич. Всім ставили у вину те, що зберігали, читали і поширювали націоналістичну літературу, брали участь в роботі організації.¹

Певна річ, в Закарпатті після війни, зокрема в середовищі інтелігенції, колишніх студентів гімназій і університетів збереглися різні книги, видані у довоєнні роки, адже до 1945 року Закарпаття входило до складу різних держав, і, звичайно, видавалися книги та інша література. Із входженням Закарпаття до складу Радянського Союзу ця література була захована у спецфонди і заборонена для використання. При арештах членів різних антирадянських груп і організацій і проведенні обшуків слідчі органи знаходили таку літературу, бо придбана книга цінувалася власниками як джерело знань. Якою вона була, треба було встановити. З деяких кримінальних справ видно, що іноді це робилося.

Розглядаючи справи Івана Бігуна та інших, можна сказати, що в актах вилучення такої літератури у Івана Кляпа, Андрія Бонки, Георгія Неймета, Петра Бабурнича, Івана Костя та Георгія Калинича можна знайти чимало фактів порушення тогочасних законів. Вилучення книг відбувалося не з участю арештованих, а засуджених про її зміст і оцінку навіть не допитували.

В даному випадку лише через 10 років після звільнення засуджених була проведена експертиза вилученої літератури, але й тоді 6 брошур взагалі не значилося в протоколах обшуків. Не було у наявності й інших книжок, які приписувалися засудженим. Тому акт цієї літературної експертизи можна визнати фальсифікованим.²

Лише по справі студентів Хустського педучилища до так званої націоналістичної літератури були зараховані такі книги, як повість українського класика І. Нечуя-Левицького “Микола Джеря”, яка, до речі, й тоді вивчалася в школі за програмою української літератури, “Кобзар” Т. Шевченка, виданий за кордоном, вибрані твори російського письменника М. Гоголя, повість чеського письменника І. Ольбрахта “Микола Шугай — розбійник” про закарпатського опришка першої чверті ХХ століття, збірник студентської творчості

Арсен Бабиченко

Андрій Бонка

Іван Дочинець

Василь Рогач

Омелян Росул

Петро Траклер

Мукачівської гімназії “Живая струя” (російською мовою), збірка “Песни о Родине” (російською мовою) — пісні про Росію та ін.³

Щодо самої організації — то її теж не було “ні формально, ні юридично”. Окремі підсудні дізналися про неї лише на суді. І винними себе вважали лише в тому, що зберігали так звану націоналістичну літературу і користувалися нею. Та, незважаючи на це, 9 жовтня 1946 року обласний суд засудив І. Бігуна, І. Кляпа, Г. Неймета на 8 років таборів, А. Бонку та І. Костя — на 6, П. Бабурнича і Г. Калинича — на 4 роки. Справа, як кажуть, була зроблена!

Після звільнення учасників цієї групи з таборів окремих було допитано у 1958 році. І. Бігун тоді заявив, що у жодній антирадянській організації не перебував. Частина арештованих побачив лише на суді. Частково визнав вину про те, що зберігав заборонену літературу, читав її та передавав іншим. Це ж саме говорив І. Кляп, який вказав, що ні він, “ні інші арештовані по цій справі не намагалися створити” антирадянську організацію.⁴

До речі, і вчительки, які тоді працювали в Хустському училищі, засвідчували, що вони нічого не знали про націоналістичні погляди згаданих студентів і не спостерігали “ворожості” підсудних до вчителів-росіян.⁵ Висновок напрошувався один — судові рішення 1946 року підлягали відміні, а справа — припиненню за відсутністю в діях притягнених до відповідальності складу злочину. У серпні 1991 року всі вони були реабілітовані.

Кримінальна справа про “антирадянську диверсійну організацію з 8 учасників” з села Макарівського району складається з 5 томів. Окремий том відведено на коваля М. І. Геревича, якого слідчі самі зарахували до її складу.

Як виникла, з кого складалася, як діяла і завершила свій шлях “Спілка визволення Закарпаття”? Вона виникла з учнів 10-х класів Мукачівської вечірньої школи (М. М. Куруц, М. М. Плеша з с. Макарівського району, а також В. В. Андрусь, І. В. Меденцій з с. Іванівці) і таких селянських хлопців, як М. І. Плеша, В. М. Куруц, М. М. Горват, І. І. Геревич.

Причиною її появи послужили недоліки у проведенні колективізації. Зокрема, у батька М. М. Куруца відібрали землю, а в колгосп не прийняли, батька М. М. Плеші виключили з колгоспу як куркуля, а батька І. І. Геревича — з партії нібито за антиколгоспну агітацію. Батьки В. В. Андруся були одноосібниками.⁶

Керівником організації став М. М. Куруц, секретарем — М. М. Плеша. Створена у серпні 1949 року за їх власною ініціативою. Спочатку існувала під назвою “Визволення закарпатських земель”, а потім, з грудня 1949 року — “Спілка визволення Закарпаття”. Подібну назву взято з роману М. Шолохова “Тихий Дон”. Зборів з цього приводу не було. Текст клятви запозичили з роману О. Фадєєва “Молода гвардія”, де слова “німецькі окупанти” замінили на “комуністи”, “більшовики” і забарвили текст місцевим колоритом типу “закарпатські землі”, “закарпатський народ” та інше. Клятву ніхто не приймав, але про неї знали.⁷

Крім В. М. Куруца, І. І. Геревича, І. М. Горвата, яких залучили до організації 14 і 16 жовтня 1949 року, всі інші члени мали такі псевдоніми: М. М. Куруц — Каштановський, М. М. Плеша — Дубров, М. І. Плеша — Михайлов, В. В. Андрусь — Добощ, І. В. Меденцій — Данко. Основне завдання організації — залучення до її роботи нових членів, поширення антирадянських листівок, здійснення диверсійних актів в колгоспах, збирання та придбання зброї. Неодноразово слідчий домагався відповіді на запитання, за чийм завданням створювалася організація? Але всі арештовані відповідали (і це була правда), що за власною ініціативою.

Секретар організації М. М. Плеша для видання наказів завів окремий зошит. Накази давалися напередодні або в день їх виконання, підписувалися псевдонімами, і той, хто їх приймав, теж ставив свій псевдонім. Крім цього, було винесено рішення, щоб з 1 січня 1950 року кожний член організації сплачував членські внески по 5 карбованців на місяць, але їх було зібрано лише 90 із можливої суми 320 крб. За свідченнями самих учасників, спочатку вони виготовляли і поширювали антирадянські листівки, потім організували підпали соломи в колгоспах Мукачівського і частково Іршавського районів.

Перші 4 листівки-плакати виготовлені М. М. Плешою та М. І. Плешою для поширення в рідному селі Макарьово на території колгоспу “Сталінське плем’я”. Але вивісили лише дві: одну на дзвіниці церкви і другу — на хаті голови колгоспу. Наступні дві листівки написали М. М. Плеша та В. В. Андрусь для селян Великих Лучок і повезли їх туди на велосипедах. Але 1 жовтня 1949 року змогли вивісити лише одну, на приміщенні православної церкви.

8 жовтня поширили листівки в селі Лохово і Пістрялово. У цій акції брали участь В. М. Куруц, І. І. Геревич, М. М. Горват, М. М. Плеша, М. І. Плеша. П’ята акція поширення листівок відбулася в Ужгороді 22 квітня 1950 року. М. М. Плеша та І. В. Меденцій написали 40 штук, на велосипедах привезли їх в обласний центр і розвісили на огорожах і будинках.⁸

4 листопада 1949 року в Мукачеві в будинку міськради був порізаний портрет Й. Сталіна, а 5 листопада — в Мукачівському міському парку — зіпсовані портрети Героїв Соціалістичної Праці.⁹

Практична діяльність учасників “Спілки визволення Закарпаття” виражалася у підпалі колгоспної соломи. Коли арештовані у згаданих акціях зізналися, то до кримінальної справи М. М. Куруца та інших були додані всі протоколи допитів людей про пожежі в селах району. Тут зокрема було сказано, що “восени 1949 року на території Мукачівського та Іршавського округів було здійснено ряд диверсійних актів в колгоспах, а саме: спалена солома в колгоспі ім. ВЧК, ім. Сталінської Конституції, ім. Радянської Армії, ім. Мічуріна, ім. Димитрова, ім. 12-річчя Сталінської Конституції. Після кожного акту органи МДБ вели розслідування, однак винних встановити тоді не вдалося”.¹⁰ Всього виявлено 6 диверсійних актів, в результаті яких згоріло 308 тонн колгоспної соломи на суму 141 500 карбованців у післявоєнному масштабі цін.

Всі вищезгадані акції відбувалися протягом чотирьох місяців — з вересня до кінця грудня 1949 року. В січні, лютому, березні і в першій половині квітня, як показують протоколи допитів, члени організації фактично бездіяли, практичної роботи, крім поширення листівок в Ужгороді, не проводили.

Справу для слухання призначили на 18 серпня 1950 року в закритому судовому засіданні військового трибуналу Прикарпатського військового округу, без участі представників обвинувачення і захисту. М. М. Куруца і М. М. Плешу по ст. 54-1 “а” КК УРСР засудили до розстрілу. Всіх інших теж по цій статті на 25 років виправно-трудових таборів.¹¹

25 жовтня 1950 року Президія Верховної Ради СРСР помилувала М. М. Куруца і М. М. Плешу, замінивши розстріл на 20 років каторги з поразкою в правах на 5 років.

“Аналізом матеріалів, які є у справі, — сказано у висновку обласної прокуратури, — встановлено, що в основному обвинувачення в контрреволюційних злочинах осіб, які проходять по справі, були покладені особисті зізнання самих засуджених. Інших об’єктивних доказів у справі нема”. У справі відсутні і матеріали, які б свідчили про те, що засуджені допускали якісь дії на шкоду військової могутності СРСР, його державної незалежності або недоторканості його територій, що переконливо свідчить про відсутність ознак статті 54-1 “а” кримінального кодексу УРСР. Тому-то всім було пред’явлено обвинувачення і засуджено за злочини в зрадї батьківщини при відсутності законних підстав.¹²

Нема аналізу й листівок. Вони не піддані експертизі, тому важко сказати, чи були вони антирадянськими, чи просто фактами на побутовому рівні. До всього треба додати, що листівки знищені, тепер не можна встановити їх достовірності. Чи можна стверджувати, що назва цієї організації відповідала змісту її роботи? Жодними документами чи матеріалами не підтверджено, що її члени прагнули “визволити Закарпаття” і повалити існуючу владу. Вся їхня діяльність була нічим іншим, як юнацьким протестом проти несправедливості до їх батьків за землю, яку від них відібрали. В 1992 році всі засуджені були повністю реабілітовані.

З вересня по грудень 1949 року діяла антирадянська група учнів середньої школи № 1 м. Ужгород. Її спочатку очолював Олександр Чургович, а з жовтня — Олексій Киювич. Вона обрала собі назву “Смерть”, хоч в деяких протоколах зустрічається і назва “Кров і смерть”, що за інтерпретацією членів організації у процесі слідства не без фізичного тиску означало — “смерть радянській владі і комунізму”.¹³

Члени групи прийняли клятву, проводили нелегальні наради, але точної їх кількості не відомо. В одному місці кримінальної справи говориться про 6—7 нарад, в іншому — 4—5, слідством точно цього не встановлено¹⁴, як і не встановлено, хто був ініціатором створення групи,¹⁵ її учасниками, крім названих вище, були ще Леонід Довгович, Степан Бунда, Євген Вереш, Гаврило Лавришин, Йосип Токач. До речі, троє з них — Чургович, Довгович і Токач, були синами греко-католицьких священників.

Яке завдання ставила перед собою група? Найперше — поширення антирадянських листівок, потім збирання зброї, псування електричних лампочок в школі, вчинення інших акцій. Що практично виконано із згаданих завдань? Було написано кілька десятків листівок зі словами “Смерть комунізму” (Довгович) і роздано всім членам групи для поширення в день святкування жовтневого перевороту. Але всі листівки, крім одної, вони самі розірвали, лише Леонід Довгович одну підклав у газетний кіоск.

Він, а також Киювич вкрали зі складу кінознімальної групи “Мосфільм”, яка перебувала в Ужгороді, один автомат і кілька пістолетів і все це сховали. У приміщенні вечірньої школи і міському парку вийняли електропробки і електролампочки, зірвали пломбу на дитячій залізниці і закидали камінням двір і вікна мешканця по вул. Кремлівській, 2 (тепер Капітульна).¹⁶ Збирали також членські внески по 1 карбованцю на тиждень.

Оскільки про окремі вчинки учнів і про їх погане навчання дізналася дирекція школи і класні керівники, з учнями у листопаді 1949 року проведена серйозна розмова з вимогою краще вчитися і припинити непристойні дії¹⁷, які були виявлені. На допитах затриманих учнів були присутні по одному разу директор школи, вчитель історії і кілька разів інспектор обласного відділу народної освіти. І це чи не єдиний випадок, коли слідство допустило на допити директора школи та вчителів. Це мабуть, і сприяло тому, що такі учні, як Йосип Токач, Гаврило Лавришин, Євген Вереш, Степан Бунда виступали на процесі лише як свідки.¹⁸

У постанові від 15 квітня 1950 року цей момент відображений так: “Враховуючи те, що вони розкаялися у здійснених ними злочинах, після чого з ними і їх батьками радянсько-партійні органи і вчителі школи, у якій вони вчилися, провели відповідну профілактичну роботу, а також, беручи до уваги, що керівники і активні учасники антирадянської групи “Смерть” піддані арешту, а на вищеназваних посібників слідство зібрало недостатньо матеріалів для притягнення їх до кримінальної відповідальності... кримінальне переслідування проти них не порушувати”.¹⁹

Правда, це ж саме можна було зробити і стосовно трьох засуджених — 22 травня 1950 року військовий трибунал засудив Олексія Киювича, Олександра Чурговича на 25 років ВТТ, а Леоніда Довговича — на 10 років без поразки в правах і без конфіскації майна й направив в різні табори. Тепер усі вони реабілітовані.

Із угорської молоді в Берегові була створена група з трьох чоловік під назвою “Молода гвардія”, очолювана Йосифом Бартошеком, учнем 9 класу середньої школи. Якими фактами оперували слідчі щодо “створення” цієї групи? Відразу можна сказати — надто поверховими і суперечливими. Із допитів Й. Бартошека випливало, що антирадянська група виникла у листопаді 1948 року нібито для організації ухилення молоді від призову в армію та школи ФЗН Донбасу, а найголовніше — для “боротьби” з радянською владою в тилу радянської армії на випадок війни між Радянським Союзом та Сполученими Штатами Америки й Англією. Інший її учасник твердив, що вона була створена в червні—липні 1948 року.²⁰

Із матеріалів кримінальної справи видно, що група хлопців без будь-якого оформлення протоколу чи якогось рішення якось просто домовилася створити підпільну молодіжну групу, яка спочатку не мала навіть своєї назви. Згодом на допитах Й. Бартошек змінив свої зізнання, вказавши, що він не створював жодної організації чи групи із угорської молоді і про існування такої нічого не знає. Винним себе визнав лише в тому, що слухав радіопередачі “Голосу Америки” та “Бі-бі-сі” і поширював інформацію серед знайомих хлопців. Із-за такої його позиції слідчі органи направили його на психіатричну експертизу в м. Львів, а справу на певний період припинили. Але після висновку комісії про те, що Й. Бартошек “душевними хворобами не страждає”, 8 липня 1949 року кримінальна справа була поновлена.²¹

Іван Коршинський

Михайло Плеша

Юрій Тричинець

Дмитро Пригара

**Репресовані рахівчани: Я. Тулайдан, П. Тракслер, І. Андришин, Й. Ягнюк (у верхньому ряду),
В. Скрипка, А. Скрипка, М. Грицак (внизу)**

На очній ставці з Й. Бартошеком Й. Геді вказував, що в грудні 1948 року він домовився з Адальбертом Ердеї назвати підпільну групу “Угорською молодого гвардією”. В інших протоколах допиту її учасники називали просто “Молодою гвардією”. Про те, як з’явилася подібна назва, свідчать засуджені Й. Геді та А. Ердеї — до речі, обоє були комсомольцями. Цю назву вони запозичили з радянського кінофільму за романом О. Фадєєва “Молода гвардія”.²²

У протоколах допитів притягнених до судової відповідальності Й. Бартошека, Й. Геді, А. Ердеї повно суперечностей. Не з’ясовано точно, хто був і чи був організатором антирадянської групи? У справі немає жодних документів, крім слів, що організаційно вона була створена. Одні твердили, що мала у своєму складі 5 чоловік, інші — що лише трьох. В одному місці А. Ердеї давав зізнання, що він залучив до групи двох чоловік, в іншому — що лише намагався це зробити. Подібних суперечностей чимало. Незважаючи на це, слідчі матеріали були передані військовому трибуналу прикордонних військ МВС Закарпатського округу, і 11 серпня 1949 року відбувся суд.

На суді Й. Бартошек винним у створенні антирадянської групи себе не визнав. Це ж зробив і А. Ердеї, який заявив, що членом організації себе не вважає і ніколи ним не був. Зборів чи якихось засідань “Молода гвардія” не проводила, і на це у слідства немає жодних документів. В свою чергу Й. Геді повідомив суду, що слідчі лякали його тим, що посадять в карцер, якщо він не буде говорити так, як їм потрібно.

І стався рідкісний випадок. Військовий трибунал зняв зі свого рішення все, що стосувалося антирадянської “діяльності” групи “Молода гвардія”. Але звільнити хлопців було вже небезпечно, тому їх засудили за ст. 54—10 ч. 1 кримінального кодексу УРСР за поширення відомостей з антирадянських радіопередач. Йосифа Геді та Адальберта Ердеї — на 10 років таборів, а Йосифа Бартошека — на 5 років.²³

У 1955 році після звільнення з таборів знову були допитані Й. Геді та А. Ердеї. Зокрема Й. Геді заявив: “Про будь-яку антирадянську організацію у мене ні з Бартошеком, ні з Ердеї розмов не було. Я не був учасником жодної антирадянської організації. На конкретне запитання, чому в 1949 році він говорив не так, Й. Геді відповів: “На слідстві в 1949 році я дав брехливі зізнання в зв’язку з застосуванням до мене працівниками органів МДБ незаконних методів ведення слідства”.²⁴

24 грудня 1963 року А. Ердеї написав скаргу Генеральному прокурору СРСР Р. А. Руденку, в якій докладно описав свою невинність з конкретними посиланнями на архівну кримінальну справу, зокрема вказуючи на незаконні методи слідства. 29 травня 1965 року Верховний суд УРСР всіх реабілітував.

У 1948 році за поширення антирадянських листівок були арештовані сини греко-католицького священика брата Олександр та Данило Васько та їх двоюрідний брат Андрій Васько. Все почалося з того, що О. П. Васько, учень Ужгородської середньої школи, будучи на літніх канікулах в с. Лохово Мукачівського району, прочитав одну книгу. З неї зробив висновки, що радянська влада веде боротьбу проти релігії і зокрема проти греко-католиків і заохочує в цій боротьбі православних.

Тому він вирішив організувати групу молоді для організації боротьби проти радянської тоталітарної системи. І цю акцію, вважав він, можна розпочати з поширення антирадянських листівок. У Лохові його навідав А. А. Васько з Клячанова, учень Мукачівської середньої школи № 1, з яким він поділився своїми потаємними думками. Той нібито підтримав його ідею створити антирадянську групу і залучити до неї ще брата Олександра — Данила, який вчився в Мукачівській середній школі. Таким чином у групі було троє учасників.²⁵

О. П. Васько написав понад 10 листівок і вирішив їх поширити в людних місцях окремих сіл Мукачівщини, зокрема в Клячанові, Іванівцях та Лохові. Все це було ще у серпні 1946 року. Потім він переїхав на навчання в Ужгород і написанням та поширенням листівок більше не займався. Про все це О. П. Васько розповів у жовтні 1947 року старшому брату і батькові та товаришу по навчанню в Ужгородській школі К. М. Дзуровчику.²⁶

На допитах А. А. Васько підтвердив, що двічі одержував від О. П. Васька в 1946 році листівки і поширив їх у Клячанові біля церкви і школи. Д. П. Васько визнав, що 4 рази розклеював листівки в селі Лохові, але до суду він не знав, що його брат нібито створив якусь організацію.

Які висновки можна зробити із вищенаведених фактів? Якщо проаналізувати протоколи допитів (слідчий Зудов), то кидається у вічі, що вони надто короткі й поверхові. Чимало питань, про які йшла мова, до кінця зовсім не з'ясовані. Чи можна це назвати організованою антирадянською групою, яка постала перед судом? Напрошується одна-єдина відповідь — не можна. Зборів, як таких, вона не проводила, їх ніде не зафіксовано, і документів про це у справі немає, конкретних завдань не сформульовано і не затверджувалося. Члени групи не приймали присяги, а сам її текст відсутній.

Єдина практична дія хлопців полягала в поширенні в минулому антирадянських листівок. Але й тут допущені промахи. У справі немає аналізу листівок як за змістом, так і за політичним характером. Нема жодної офіційної експертизи, яка була обов'язковою в таких випадках.²⁷ Незважаючи на це, слідчі матеріали були передані в суд.

9 квітня 1948 року військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу (голова суду Романенко) засудив учасників групи на різні строки ув'язнення. Засуджені опинилися в таборах ГУЛАГу. 30 березня 1955 року кримінальну справу братів Васько розглянув військовий трибунал Прикарпатського військового округу. Він констатував, що учасники групи “здійснили злочин, будучи підлітками в той момент, коли радянська влада на території Закарпатської області існувала лише один рік, радянських законів вони не знали, а також політично не були розвинуті”.²⁸

У 1976 році справа братів Васько була передана на нове розслідування. Було з'ясовано, що листівки вони поширили в 1946 р. в таких селах, як Лохово, Клячаново, Черівці. О. П. Васько тоді заявив: “Створювати антирадянську групу я наміру не мав і жодних дій до цього не вживав”.²⁹ Брати Васько були реабілітовані Верховним судом УРСР 1 липня 1976 року.

Антирадянська організація “Безробітна партія” у Великих Лучках створилася з учнів 9 класу середньої школи. Із 8 засуджених 6 були комсомольцями, а 5 із 8 — ще з травня 1947 по лютий 1948 року бійцями винищувальної групи, що діяла в селі під керівництвом органів МДБ. Був серед них і Ю. Шелько, доброволець Червоної армії, нагороджений медаллю.

Як же створилася і діяла “Безробітна партія”? Про це розповідали на численних допитах її учасники, арештовані 25 червня 1948 року. Її голова Ю. Тричинець говорив, що започатковано організацію в березні 1948 року в класі, через три дні вирішили назвати її “Безробітна партія”. Керівництва не обирали, головою за власною ініціативою став Ю. Тричинець, а секретарем — В. Семедій.³⁰

Із практичних дій констатовано лише факт вивішення лозунга на сільраді Великих Лучок, який виготовили В. Глагола і Д. Рубіш під назвою “Смерть комуністам і колгоспникам”. Інші “злочини” полягали в різних намірах, в тому числі таких, як підпал колгоспного урожаю, погроза колгоспному активу терористичними актами тощо. Члени організації не приймали присяги, не встановлювали псевдонімів, документів організація не мала, листування не вела.

У постанові на арешт Ю. Шелька сказано: саме він — “організатор і керівник антирадянської терористичної групи”. А на допиті сам “організатор” говорив: “Я до цього часу не знаю, з якою метою створювалася така організація і які завдання перед собою вона ставила”.³¹ Слідчий звинувачував Ю. Шелька у написанні антирадянських віршів, хоча їх ніхто не бачив і не чув, а сам підсудний пізніше сказав, що антирадянських віршів він ніколи не писав і не має для цього хисту. Крім того, зазначив, що на нелегальних зборах не був присутнім, членських внесків не сплачував і не знає, чи хтось сплачував.³²

Інший член організації, В. Глагола, визнав, що разом з Д. Рубішом вивісив в селі на огорожі колгоспного двору лозунг, написаний на газеті, але до антирадянської організації його ніхто не залучав, і офіційно в організації він не перебував, лише чув про її існування.

Якщо у всіх протоколах допитів цю антирадянську організацію згадували, як молодіжну, то вже в обвинувальному висновку її назвали ще й терористичною (хоча жодного факту тероризму не наведено). Про цей так званий документ варто сказати більше. Чи знали бідні дев'ятикласники, які “грандіозні антирадянські завдання” вони ставили перед собою? Напевно, ні. А у висновку чорним по білому записано: “Антирадянська організація “Безробітна партія” ставила перед собою мету: повалення в Закарпатті радянської влади за допомогою імперіалістичних держав і створення самостійної буржуазної держави”. Не більше і не менше.³³ Ось такою зловісною фантазією авторів висновку, як і тим, що у випадку війни учасники організації прагнули “зайняти провідні посади в організаціях і установах області”, скалічено долі великолучківської молоді.

Донос своє призначення виконав.³⁴ Хоч учасники так званої “Безробітної партії” багатьох речей не визнавали зовсім, засідання військового трибуналу прикордонних військ МВС Закарпатського округу, що відбулося 8—9 вересня 1948 року, уже характеризувало організацію як “українсько-націоналістичну”, хоча про це раніше і мови не було в протоколах допитів. Щоправда, знято було поняття “терористична”. Вісьмох учасників “Безробітної партії” засуджено на 25 років таборів кожного.³⁵

Касаційні скарги всіх засуджених залишилися без задоволення, і вони були відправлені в табори Інта, Воркута, Вожаель Комі АРСР та с. Явас Мордовської АРСР. У грудні 1954 року всіх учасників “Безробітної партії” звільнено з таборів, за винятком В. Глаголи (помер 4 серпня 1950 року) та В. Семедія, який був повторно засуджений в місцях позбавлення волі.

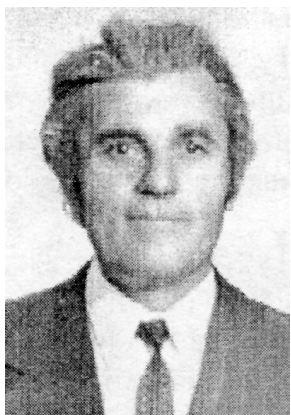
У січні 1955 року справа “Безробітної партії” була передана на нове розслідування. Тепер її учасники, не боячись за своє життя і наслідки, відповідали на всі запитання відкрито і вільно, відкидали приписані їм факти на попередньому слідстві 1948 року, як такі, що з'явилися, бо вони “обмовлювали себе під фізичним впливом слідчих”.³⁶

Отже, після нового розгляду кримінальної справи слідчий відділ управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Закарпатській області 3 березня 1955 року прийняв постанову про припинення кримінального переслідування її учасників і відміну міри покарання, бо Ю. Тричинець, В. Семедій, Ю. Шелько, Ю. Варга, І. Лукеча, С. Гриньо, Ф. Рубіш “раніше висунули їм обвинувачення про їх належність до молодіжної антирадянської організації, названої “Безробітна партія”, а також практичної антирадянської діяльності в ній категорично заперечують і заявляють, що вони жодних злочинів не здійснили і намірів вести боротьбу проти радянської влади не мали”.³⁷

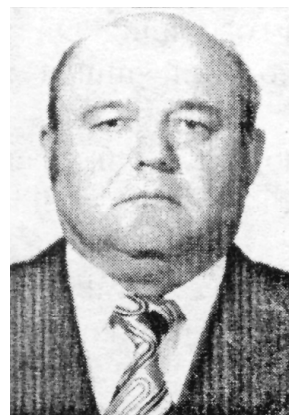
Наприкінці постає запитання, що зробив педагогічний колектив Великолучківської середньої школи в 1948 році (адже це були його учні), а також сільський актив, сільська рада, керівники колгоспу, щоб не засудили їхніх дітей? Нічого. Чи не тому через півтора року у Великих Лучках знову була “викрита” нова антирадянська молодіжна організація під назвою “Воля”, теж з учнів дев'ятого класу середньої школи, очолювана Юрієм Хомою. За окремими даними, в ній нараховувалося 15 членів, за іншими — 13 юнаків і дівчат, а засуджено — 7 хлопців. Серед них Юрій Хома, Василь Лелик, Юрій Рубіш, Петро Матола, Юрій Варга, Василь Хома, Василь Стеблак.³⁸

Ю. Хому обрали головою організації, Г. Козар — секретарем, О. Мотолу — касиром. Клятви не приймали. У підсумкових документах слідство не назвало всіх нарад і точних дат та місць їх проведення. Антирадянська молодіжна організація “Воля” так стала офіційно називатися з 6 грудня 1949 року. Завдання, які ставила перед собою, склалися з таких пунктів: залучення молоді і збільшення складу організації, поширення антирадянських листівок і лозунгів серед населення, збір грошей для потреб організації, придбання зброї, організація терористичних актів над активістами села, підпал колгоспного врожаю і майна.³⁹

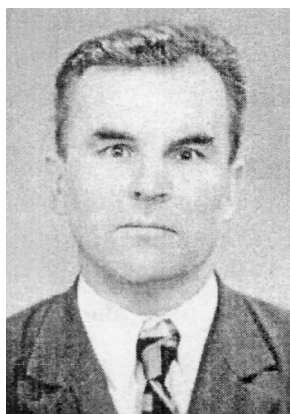
Слідчий УКДБ по Закарпатській області підніс “міфічні” завдання учнів середньої школи до загальнодержавного рівня, відзначивши, що антирадянська молодіжна організація поставила перед собою мету — проведення “боротьби проти радянської влади”, за створен-

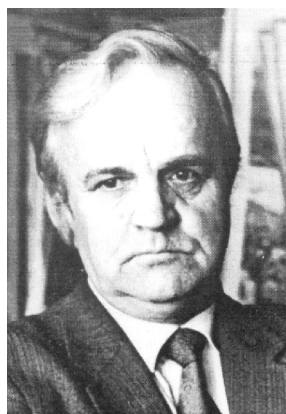
Василь Лукачина

Юрій Шелько

Юрій Рубіш

Федір Рубіш

Група закарпатців (В. Дребітько, М. Метеньканич, А. Кузьма, М. Фанта, А. Скрипка, П. Носа) зі спів'язнями у Норильському таборі

ня “самостійної України”, хоча про самостійну Україну в матеріалах слідства й мови не було.

Організація вела зошит з протоколами зборів, зошит із записами завдань окремим її членам та зошит записів антирадянських віршів. Але проаналізувати їх нема змоги, бо всі вони відсутні в кримінальній справі.

Слід сказати, що хлопці — учасники організації — псевдонімів не мали, а дівчата собі присвоїли, але лише з однією метою. Вони писали антирадянські вірші, а псевдоніми собі обрали (як не дивно) чоловічі з числа російських письменників: О. Гоца — Добролюбова, Г. Козар — Чернишевського, О. Матола — Герцена, О. Сідун — Некрасова. О. Цуфілка — Белінського.⁴⁰

Незначною була і практична діяльність учасників організації “Воля”. Так, за час свого існування лише в ніч на 11 грудня 1949 року було вивішено 10 листівок-плакатів. З них у Великих Лучках — 4, а у сусідньому селі Страбичові — 6. Листівки в Страбичові в різних місцях поширили Ю. Хома, В. Лелик, О. Матола та Г. Козар, а у Великих Лучках, де тоді діяли 4 колгоспи, листівки вивісили П. Матола та О. Сідун — на воротах колгоспу ім. Шевченка, О. Гоца — на приміщенні колгоспу ім. Хрущова, О. Цуфілка — на території колгоспу ім. Леніна, невідомо хто — на одній з будівель колгоспу ім. Сталіна. Зміст листівок — це критика недоліків колгоспного ладу.⁴¹ Але текстів у справі теж нема, тому в уста обвинувачених слідчий вкладав їх різні варіанти.

До практичних справ можна віднести і зошит з антирадянськими віршами. Але у справі його теж нема, лише в деяких протоколах допитів зустрічаються назви окремих віршів — “Невільниця”, “Пісня про волю”, “Свобода”, “Тюрма народів”, “Смерть комуністам” та ін. До того ж майже всі ці твори написані дівчатами — членами організації “Воля”, хоча жодна з них не була засуджена. На вірші повинна б бути рецензія експертів, але її нема, тому важко судити про рівень віршів, їх антирадянський характер тощо.⁴²

В одному з протоколів допитів зазначено, що члени антирадянської організації погрожували голові колгоспу ім. Хрущова села Великі Лучки. І, видно, не безпідставно його критикували, бо про його моральний облік свідчить виявлена у справі характеристика за підписом голови Мукачівського окрвиконкому. В ній було, сказано, що цей голова “zareкомендував себе з негативного боку, порушував статут сільськогосподарської артілі. За порушення статуту 20 січня 1950 року він був засуджений народним судом на 6 років позбавлення волі”.⁴³ Цікаво, чому учням 9 класу приписували антирадянщину стосовно згаданого голови колгоспу?

І, нарешті, як була викрита організація “Воля”? На допиті 27 січня 1950 року Олена Цуфілка сказала, що спочатку повідомила самих хлопців, а потім 21 грудня 1949 року директора школи І. Ф. Чумака, що в селі існує антирадянська організація і назвала її членів та додала, що вони поширювали антирадянські листівки. Здавалося б, що останній вживе запобіжних заходів, щоб уберегти своїх учнів від біди. Та цього не сталося. Прочитавши протоколи допитів директора як свідка, можна твердити, що він абсолютно нічого не зробив, щоб допомогти школярам. Більше того, він заявив, що у керованій ним школі виховна робота “поставлена добре і на високому рівні”.⁴⁴ В той же час на трьох учнів дав негативні характеристики.

А тим часом антирадянська організація продовжувала “діяти” аж до 17 січня 1950 року, хоча ще 30 грудня 1949 року О. Цуфілка була допитана працівниками органів МДБ і все розповіла про діяльність організації. Правда, невідомо, чи не навмисне вона переплутала деякі дати і факти проведення нелегальних зборів і свою участь в них.

Виникає питання, чому органи МДБ, знаючи про існування організації, нічого не зробили, щоб разом з активом села провести профілактичну роботу серед учнів? Вони, мабуть, очікували ще 18 днів, щоб назбирати побільше “злочинних” фактів і потім засудити учнів до найвищої міри покарання.

13 березня 1950 року була прийнята постанова про виділення в окреме виробництво таких членів організації “Воля”, як О. Цуфілка, Г. Козар, О. Сідун, О. Матола, О. Гоца,

В. Левдар, Ф. Левдар, І. Газій. Тут було сказано, що “враховуючи вік вищеперерахованих осіб і що вони, будучи допитані, розкаються у здійснених ними злочинах, після чого з ними і їх родичами радянсько-партійними органами була проведена відповідна профілактична робота, а також беручи до уваги, що керівники антирадянської організації “Воля” піддані арешту..., слідчі матеріали відносно згаданих вище осіб із слідчої справи № 2584 виділити в окреме виробництво, кримінальне переслідування до них не порушувати”.⁴⁵

А чи не могли таку ж профілактичну роботу провести і з іншими членами організації, яких 27—28 березня 1950 року військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу засудив на 25 років виправно-трудових таборів? Ось такий результат другого наїзду репресивних органів, по вже накатаній колії, на дев’ятикласників середньої школи у Великих Лучках.

15 жовтня 1991 року Генеральний прокурор України всіх засуджених реабілітував. У постанові про реабілітацію записано: “Із матеріалів справи не видно, що організація “Воля” була контрреволюційною і терористичною. Практична її діяльність — лише поширення листівок, але вони до справи не прилучені і про їх зміст неможливо зробити висновок. Організація існувала біля двох місяців. Хома (та інші) визнані винними без достатніх підстав”.⁴⁶

По суті, із комсомольців виникла і так звана антирадянська організація “Зоря Підкарпаття”. Із 9 її членів — 8 були комсомольцями. Спочатку хлопці з Великих Ком’ят Виноградівського району збиралися на репетиції драматичного гуртка, готуючи вистави — за п’єсами “Фронт” та “Хазяїн”. Організатором “Зорі Підкарпаття” став В. М. Мадяр, його заступником — І. І. Буганич. 18 серпня 1950 року В. М. Мадяр був арештований. Чому став на антирадянський шлях? У 1948 році його батька за антирадянську пропаганду репресували, що не могло не відбитися на поглядах сина, який у квітні 1949 року задумав створити, як говориться у перших протоколах допитів, антирадянську організацію. Він залучив до неї І. Буганича з Малих Ком’ят, а потім В. М. Потокія з села Онок, останні теж виступали проти колгоспного ладу. Отже, основний склад організації виник одночасно з учасників двох сіл. Всі члени організації були учнями 8 та 9 класів Виноградівської середньої школи, а М. Тоній — робітником швейної фабрики.⁴⁷

З допитів випливає, що спочатку організація поставила перед собою три завдання: залучати до роботи нових членів, організувати збір зброї та проводити антиколгоспну агітацію. За час існування організації чотири рази були проведені збори: двічі в червні 1949 року на квартирі В. Мадяра, а потім, в травні — теж двічі — на квартирі В. Потокія в с. Онок.⁴⁸

На згаданих зборах виступали всі члени організації, а також всі прийняли присягу. До речі, її текст був перелицьований з клятви Олега Кошового з роману О. Фадєєва “Молода гвардія”, тільки в антирадянському дусі.

Не без тиску з боку слідчих В. Мадяр зізнався ще й на таких завданнях організації: в антирадянській роботі вихвалити “англо-американських імперіалістів”, на випадок війни між СРСР і США організувати в тилу радянської армії збройні виступи, встановити зв’язок з існуючими в Закарпатті бандами. За весь період діяльності у 1949 р., крім присутності на підпільних зборах, жодних практичних дій члени організації не здійснили.⁴⁹

Якщо аналізувати “діяльність” організації в 1950 році, можна відзначити хіба що таке: були підготовлені, написані і поширені в селі Великі Ком’яти 7 плакатів-лозунгів. Їх вивішували на телеграфні стовпи, огорожі церковного пам’ятника, сільських хат і школи. Крім цього, зірвали радянські плакати “про боротьбу проти паліїв війни” та два лозунги на сільському клубі.

Ще одне нібито інспіроване В. Мадяром “завдання” зафіксоване в протоколі його допиту: “Остаточною метою нашої організації є відторгнення Закарпаття від Радянської України і приєднання його території до однієї з імперіалістичних держав Заходу”.⁵⁰ Цікаво до якої? Чому це слідчий не добився відповіді, до якої саме, і залишив це таємницею? Можна не лише подивуватися, але й з повними на те підставами висловлювати, сумнів, що так міг говорити

керівник “антирадянської” організації. Пильний слідчий страж не уточняв, до якої держави мали приєднати Закарпаття.

Умовно можна розглядати два періоди в “діяльності” організації: канікули літа 1949 року, після чого хлопці з с. Онок перервали свої зв’язки з нею, а М. Тоній відбув в армію, і літо 1950 року, коли фактично ще діяли учасники організації з с. Великі Ком’яти. Але ні на слідстві, ні в суді про це не йшлося.

26 липня 1950 року В. М. Мадяр виготовив і поширив листівки антирадянського характеру, які були підписані двома буквами — ЗП, що означало назву організації — “Зоря Підкарпаття”. Але учасники антирадянської організації 1949 року про цю назву нічого не знали, бо вона виникла у 1950 році. А І. П. Левко, наприклад, про це дізнався лише на слідстві. Нічого не знали про діяльність “Зорі Підкарпаття” ні батьки арештованих, ні взагалі всі 35 допитаних свідків.

Отже, можна підвести певні підсумки “практичної” діяльності цієї антирадянської організації. Вона 4 рази збиралася на збори, на яких нібито обговорювалося 6 питань, поширила 7 антирадянських плакатів, зірвала в селі до 10 радянських плакатів та лозунгів. Такий “злочинний” фактаж був зібраний, і справу передали в суд.

22 листопада 1950 року на засіданні військового трибуналу прикордонних військ МВС Закарпатського округу в Ужгороді, вперше замість слова “завдання” з’являється “програма” діяльності “Зорі Підкарпаття”, але тут йдеться і про те, що у вересні 1949 року свою роботу антирадянська організація призупинила.⁵¹ Тут би й провести відповідну роботу з учасниками антирадянської організації. Але із матеріалів справи не видно, щоб хоч одного комсомольця розглядали на своїх зборах комсомольські організації. Чому? Напевно, тому, що органи безпеки тоді б не виконали свій план. Їх робота обмежилася тим, що комсомольські квитки підсудних вони направляли в райкоми і обком комсомолу.

А тим часом з весни 1950 року згадана антирадянська організація поновила свою діяльність. Її керівник вдруге склав текст присяги, але його підписали лише троє учасників. Тут вперше з’являються і зв’язок організації з “бандитами ОУН”, а також те, що “Закарпаття могло бути приєднане до Чехословаччини”. Та, як відомо, це була “не імперіалістична держава”, до якої прагнули приєднати члени “Зорі Підкарпаття” свій край. Суд виніс вирок — по 25 років ув’язнення В. М. Мадяру, І. І. Буганичу, В. М. Потокі, І. П. Левку, Ю. П. Бровдю, М. І. Томею, І. А. Кобалю, 10 — І. П. Боршошу і 5 — В. І. Свищо.

Всіх засуджених реабілітував Генеральний прокурор України у вересні 1991 року.

У Мукачеві і Мукачівському районі у 1952 — 1954 р., діяла антирадянська молодіжна група під назвою “Нескорена юність”. Її створили інвалід Петро Францух та бухгалтер Мукачівської трикотажної фабрики Михайло Русинко у серпні 1952 року.

В інтерпретації Француха й Русинка та за протоколами допитів вони залучили до групи Василя Їжака з Будинку культури та студента сільськогосподарської школи у Вилоку Івана Рогача. Усі четверо зібралися на квартирі Петра Француха, потім до них приєднався за пропозицією Івана Рогача і учитель із с. Станово Мукачівського району Юрій Чорі. Керівником обрали Петра Француха (псевдонім — Марат), заступником — Михайла Русинка (Овод), секретарем Василя Їжака (Дантон).⁵²

Проаналізувавши матеріали кримінальної справи, бачимо, що діяльність антирадянської групи самі її учасники умовно поділили на два періоди. Перший — із серпня до грудня 1952 року, другий — з листопада 1954 року до днів арешту. Що було зроблено за перший період? За цей час у 1952 році, за словами Француха, було проведено біля 8 нелегальних зборів. Русинко твердив, що лише 3—4, на яких були присутні не всі члени групи. Так, Чорі і Рогач записані лише двічі, Їжак — 4 рази. На перших зборах були і дівчата Марія Мочан та Ганна Геревич, але їх участь у групі офіційно не оформлялася, як і Рогача та Чорія.

На зборах Юрій Чорі підкреслював, що до групи варто залучати не лише міських жителів, представників інтелігенції, але й робітничу й селянську молодь, яка виступає проти колгоспного ладу.⁵³ На других зборах Михайло Русинко запропонував вважати основним завданням поширення листівок, а Юрій Чорі звернув увагу не лише на те, але й зайнятися, як записав

слідчий, більш активною боротьбою, зокрема терористичними актами проти радянської влади. Оскільки останню пропозицію члени групи не підтримали, то Чорі покинув збори.⁵⁴

А тепер про інтерпретацію і погляд на цю антирадянську групу самого Юрія Чорі. Коли Францух і Русинко запропонували створити антирадянську групу під назвою “Нескорена юність”, Юрій Чорі виступив проти такої назви, мотивуючи це тим, що боротися проти тоталітарної системи повинні не лише юнаки, але й дорослі люди, робітники, колгоспники, службовці. Він також виступав проти такого значного числа керівників організації (голова, заступник, секретар), бо існувала лише невеличка група, а не організація. На тих зборах Юрій Чорі говорив і про те, що не була вироблена також програма діяльності.

При зустрічі з Іваном Рогачом Юрій Чорі домовився підготувати і поширити до відкриття XIX з'їзду КПРС листівку із закликами до народу не вірити обіцянкам партії та уряду. Чорі написав, а Рогач надрукував листівку, яку розділили: кілька примірників віддали Михайлу Русинкові, інші залишили собі. Домовилися поширити її в таких селах: Чорі — в Станові і Залужжі, Рогач — у Лалові і Софії, Русинко — в Макарьові і Барбові, що й здійснили напередодні відкриття XIX з'їзду. Чорі приліпив листівку в с. Станово на магазині, огорожі церкви і біля школи. Рогач поширив у Лалові, потім обое — у Залужжі і Ромочевіці на телеграфних стовпах та біля школи.⁵⁵

Оскільки листівка збереглася у справі, то варто навести її повний зміст: (написано російською мовою): “Дорогі друзі і брати! Уже минуло 7 років, як ви живете при хваленій радянській владі, а якщо подивитися і сказати правду, то за залізними воротами вам довелося уже немало терпіти, слухаючи обман. Але обманювати можна лише деякий час і декількох людей, а обманювати всіх і завжди не можна. Тому не слухайте галас про XIX з'їзд, він вам все рівно нічого не дасть, а слідкуйте за новинами світу. Недалеко той час, коли ви заживете дійсно вільно. Ваші друзі”.⁵⁶

У листопаді 1952 року Чорі і Рогач написали ще одну листівку і останній передав її Русинкові на передрук. Той прийняв і сказав, що розмножить її на машинці. Рогач передав Чорію 10 примірників листівки, які той розклеїв у селах Ділок, Бабичі і Покуття в ніч на 5 листопада 1952 року, тобто перед річницею жовтневого перевороту.⁵⁷

Вся діяльність групи відбувалася у 1952 році. Після відбуття Михайла Русинка в армію вона по суті припинила свою роботу, а у деяких протоколах допитів записано, що вона розпалася. А в 1953-му і до листопада 1954-го року жодної антирадянської діяльності не зафіксовано. Після демобілізації з армії Русинко прагнув поновити роботу групи, але незабаром, у листопаді 1954 року, всі її учасники були арештовані.

Нарешті, з'явився обвинувальний висновок, в якому було сказано, що в Мукачеві створена антирадянська група під назвою “Товариство “Нескорена юність”. Група поширила дві листівки: одну напередодні відкриття XIX з'їзду КПРС, у жовтні 1952 року, і другу — у листопаді 1952 року.

Не треба бути юристом, щоб побачити: в обвинувальному висновку багато написано не про конкретні дії групи, а лише про її наміри. Наприклад, вона придбала ротатор, але він не працював. Програми діяльності група не мала і не розробляла її, тексту присяги не було і її члени групи не приймали. Вони прагнули поширювати листівки у 1954 році, але цього не зробили. Обговорювали питання і про придбання друкарської машинки, восківки і паперу, та нічого з цього не здійснилося.

Незважаючи на все це, 11—12 лютого 1955 року Закарпатський обласний суд розглянув справу і констатував, що організація “Товариства “Нескорена юність” не припиняла своєї діяльності, “починаючи з серпня 1952 по листопад 1954 року, тобто до дня арешту”.

Суд засудив Юрія Чорія, Михайла Русинка на 10 років таборів, Петра Француха та Івана Рогача — на 6 років. На касаційні скарги Чорія й Рогача Верховний суд УРСР відреагував так — рішення облсуду залишити в силі. У 1956 році всі засуджені були звільнені і в 1991 році реабілітовані. У постанові про реабілітацію, зокрема, зазначено, що “вищезга-

дана група не мала антирадянського характеру і не ставила мети повалення радянської влади.⁵⁸

При аналізі кримінальних справ виявлено чимало антирадянських молодіжних організацій, створених у 40—50-х роках в містах і селах Закарпаття провокаційним шляхом. Суть цих провокацій полягала в тому, що УМВС—УМДБ Закарпатської області посилало до окремих учнів своїх таємних співробітників під виглядом бандитів ОУН та інших антирадянськи настроєних осіб, які залучали молодь у штучно створювані антирадянські організації. Про це яскраво свідчить доповідна записка військового прокурора Прикарпатського військового округу від 7 травня 1955 року першому секретарю ЦК КПУ О. І. Кириченку та першому секретарю Закарпатського обкому партії І. М. Вашу.⁵⁹

У створених таким шляхом організаціях проводилися нелегальні збори, які обговорювали питання поширення антирадянських листівок, придбання зброї та інше. Потім за всі ці спровоковані дії працівники УМВС—УМДБ арештували учасників таких організацій і віддавали суду військового трибуналу. У доповідній записці наводиться цілий ряд конкретних фактів такого свавілля.

Так, у лютому 1947 року військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу засудив на тривалі строки позбавлення волі 9 учасників антирадянської націоналістичної організації, серед яких були Іванчов, Буксар та інші. Організацію створив таємний співробітник УМДБ Г. Сопко.⁶⁰

У цьому ж році управлінням МДБ Закарпатської області були арештовані студенти Мукачівського кооперативного технікуму Любомир Штень, Ілля Бубряк, Василь Меденцій, всього 7 чоловік, за участь у роботі антирадянської націоналістичної організації — ОУН, яку створили за завданням Г. Гендровського, таємного співробітника управління МДБ.⁶¹

За завданням таємних співробітників УМДБ під псевдонімом “Фенинець” і “Ярослав”, які представляли себе керівниками банд ОУН, у 1948 році у Білках Іршавського району була створена антирадянська націоналістична організація, до якої ввійшли Марія Михалянич, Олександр Михалянич, Василь Бабинець і ще один Олександр Михалянич. Перша складала звіти, які передавала вищезгаданим керівникам банди. За це всі були засуджені на 25 років таборів.

У 1950 році Тячівський окривділ МДБ арештував учнів 9—10 класів Тячівської середньої школи Отто Публіка, Йосипа Гладка, Андрія Велегана, Миколу Вакія, Антона Неболу і Михайла Домбая, які під керівництвом співробітника УМДБ А. Варги створили антирадянську молодіжну націоналістичну організацію. Всі були засуджені військовим трибуналом.

Всі названі та деякі інші кримінальні справи були переглянуті, а їх учасники за відсутністю складу злочину реабілітовані.

Незаконним шляхом в січні 1948 року була створена і антирадянська молодіжна організація ОУН в Хусті з п'яти чоловік на чолі з І. Кульчицьким, завідувачем годинникової майстерні военторгу.⁶² Останній залучив до неї учнів Хустської вечірньої середньої школи та педучилища Михайла Штеця, Данила Короля, Василя Шобей та Дмитра Пригара. У лютому 1948 року всі вони були арештовані.

На допитах І. Н. Кульчицького було виявлено, що в січні в нього побував провідник ОУН “Славко”, який дав йому завдання створити організацію ОУН, придбати друкарську машинку для підготовки і поширення листівок, пропагувати націоналістичну літературу, а також скласти список осіб, які мають зв'язок з МДБ.⁶³ У свою чергу він доручив членам своєї організації прочитати історію України Івана Крип'якевича та декалог (десять заповідей націоналіста).

Учасники цієї групи (Король, Штець, Пригара, Шобей) на питання слідчих відповідали, що членами організації ОУН не були, не мали псевдонімів, присяги не приймали, не відвідували жодних зборів. Але Михайло Штець викрав друкарську машинку, та не знав для чого, Данило Король читав історію України та декалог, але про інше нічого не знав. Це ж саме говорив і Дмитро Пригара та Василь Шобей. Останній визнав себе винним лише в тому, що знав про формальне існування ОУН та не повідомив про це органи влади.

Незважаючи на це, кримінальна справа була передана в суд. 10 квітня 1948 року військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу під головуванням Романенка засудив І. Н. Кульчицького, М. І. Штеця, Д. Д. Короля, Д. М. Пригару, В. І. Шобей на 25 років виправно-трудових таборів і відправив у Горний табір м. Норильськ, Російська Федерація.⁶⁴

31 серпня 1956 року кримінальну справу групи І. Н. Кульчицького розглядав Пленум Верховного суду СРСР. У його постанові було сказано, що “проведеною додатковою перевіркою по справі встановлено, що згаданий у справі “командир УПА” і “провідник ОУН” за кличкою “Славко” був в дійсності співробітником органів МВС.

Маючи завдання перевірити дані про націоналістичну діяльність Кульчицького, цей співробітник, замість виконання одержаного ним завдання законним шляхом, діяв провокаційними методами і сам “створив” організацію ОУН, у якій керівником опинився Кульчицький, а учасниками Пригара, Король, Шобей і Штець. Пленум вважав, що “за вказаних обставин Пригара, Шобей, Король і Штець були притягнуті до кримінальної відповідальності безпідставно”.⁶⁵

Вирок військового трибуналу стосовно згаданих осіб пленум відмінив, справу про них припинив і з-під варті звільнив. Всі вони були реабілітовані.

Крім цього, таємні співробітники УМДБ створили ще одну групу в с. Білки Іршавського району, до якої входили І. І. Фірцак, О. Ю. Кришеник, І. П. Павлюк. У квітні 1948 року всі були арештовані і обвинувачені як члени організації ОУН. 10 червня їх справу розглянув військовий трибунал і всіх засудив на 25 років виправно-трудових таборів.

10 листопада 1954 року військовий трибунал Прикарпатського військового округу переглянув згадану кримінальну справу і дійшов висновку, що “ніхто із засуджених у цій справі в ОУН не перебував і жодної практичної антирадянської діяльності не проводив. Фірцак винний у незаконному збереженні зброї, Павлюк — у недонесенні про бандита Зеленька, а якихось злочинів з боку Кришеник по справі не доведено”.⁶⁶

А було це так. У березні 1948 року в Закарпатті він, Фірцак, познайомився з “учасниками” ОУН “Фенинцем” і “Ярославом”, які дали завдання О. Ю. Кришеник написати звіт про свою діяльність і привезти його в Берегово, а І. І. Фірцаку — зброю (пістолет і гранати). О. Ю. Кришеник написала, що читала антирадянську літературу і що в їх організації нараховувалося 7 чол. Всі троє приїхали в Берегово на зустріч з “Ярославом”, але її не відбулося, натомість згаданих вище “члени ОУН” були заарештовані з речовими доказами — звітом, пістолетом тощо.

У своїх скаргах після суду всі засуджені говорили правду, відкидаючи свою приналежність до організації ОУН. У долученій до справи довідці йшлося про те, що “Фенинець” і “Ярослав”, які проходять по справі, як керівники ОУН, були співробітниками МДБ.

Організація ОУН “Смевор-У”, що означало “Смерть ворогам України”, була створена у селі Невицьке Ужгородського р-ну, її організатором став Василь Цапулич з Великого Березного. Першим членом цієї організації був Омелян Росуд, як заступник, а також вчитель Михайло Угрин (секретар), Михайло Данко та Іван Карбованець. Так утворився провід організації, яка мала своїх членів у Перечинському, Великоберезнянському та Ужгородському районах (всього 10 чол.).

Мета організації — боротьба за незалежність української самостійної соборної держави. Усі її члени прийняли присягу і підписалися під її текстом та статутом ОУН. Керівному складу були присвоєні псевдоніми. Одним із основних завдань була ідейно-пропагандистська робота проти радянської системи.

Фатальною помилкою голови організації було направлення у червні 1948 року в м. Львів Вікентія Форкоша, який перебував на нелегальному становищі. Він потрапив на перехоплений КДБ зв'язок і направлений у фіктивну боївку УПА, яка навіть інсценувала бій з енкаведистами. Так організація опинилася під ковпаком КДБ, якому стало відомо майже все про її діяльність. КДБ не поспішав арештувати учасників, а вичікував на збільшення чисельності організації.

20 серпня 1948 року через зв'язкових, які приїжджали в організацію, Василя Цапулича та Омеляна Росула було викликано у Львів для переговорів з проводом ОУН. Але на цьому й закінчилась діяльність організації, бо її члени були арештовані.

Дев'ятьох учасників організації “Смевор-У” було засуджено на 25 років таборів (В. І. Цапулич, М. Ю. Данко, І. Й. Карбованець, М. Ф. Керецман, М. В. Керецман, О. І. Росул, М. Ю. Угрин, В. І. Форкош, І. І. Цапулич), і одну — на 10 (М. Г. Цапич).

Кілька штрихів про націоналістичну організацію ОУН у Виноградівському політехнікумі, яку нібито створив влітку 1947 року Ю. І. Микулець, уродженець с. Буштино Тячівського району. Він залучив до організації студента І. М. Ковбаску, родом з с. Дубове цього ж району, а той В. В. Зеленька, родом з с. Великий Раковець Іршавського району. Потім встановив зв'язок з учнем середньої школи А. Ю. Худю, родом з с. Великий Раковець. А далі членами організації стали Ю. М. Мадей, кіномеханік в с. Білки Іршавського району, та В. В. Лукач — працівник лісозаводу в Буштині.

Хоча її учасники заперечували свою участь в ОУН, проведенні нелегальних нарад, підготовці антирадянських листівок і збиранні членських внесків, військовий трибунал 28 червня 1948 року засудив Микульця, Ковбаску, Зеленька, Худю, Мадея на 25 років таборів, а Лукача — на 8 років.⁶⁷

Після написання скарг окремими учасниками цієї організації кримінальною справою зайнявся військовий трибунал Чорноморського флоту і 25 грудня 1954 року зробив такий висновок: “У скаргах Микулець і Ковбаско відкидають свою вину. А визнали себе винними із-за незаконних методів слідства. Вирок по їх справі побудований виключно на базі власних зізнань. Попереднє і судове слідство хибують неповнотою, а зібрані доводи — суперечливі і суд їх не усунув. Це стосується як дати створення організації, вступу до неї учасників, так і їх міфічної діяльності, нев'яснення багатьох фактів у взаємовідносинах з іншими засудженими особами, які не проходять по цій справі. Тому трибунал відмінив вирок і повернув справу на розгляд у стадії попереднього слідства”.⁶⁸

У 1955 році розпочалися нові допити засуджених. Варто навести лише деякі моменти з протоколів допитів, щоб переконатися, наскільки поспішали слідчі, щоб за прямими доносами своїх таємних співробітників сфабрикувати справу і створити нову організацію. Так, її керівник Ю. І. Микулець зокрема заявляв: “Я в організації українських націоналістів не був, такої я не створював, нікого до неї не залучав, жодних нарад не проводив і жодних питань про боротьбу з радянською владою ні з ким і ніде не обговорював”.⁶⁹ Оскільки подібні зізнання давали й інші засуджені, то строки ведення слідства доводилося 6 разів переносити з 14 лютого по 15 липня 1955 року.⁷⁰ Було допитано 15 свідків.

Після всіх допитів старший помічник військового прокурора Прикарпатського військового округу 24 серпня 1955 року змушений був зазначити: “Ознайомившись з матеріалами справи, бачу, що достатніх доказів для пред'явлення обвинувачення і направлення справи в суд, не здобуто”.⁷¹ Так з'являється постановою про припинення кримінального переслідування і звільнення з-під варті, оскільки об'єктивних доказів про антирадянську діяльність не добуто і добути такі після 8 років не можна. Ніхто винним себе не визнав, і всі заявили, що в ОУН ніколи не перебували і злочинів проти радянської влади не чинили.”⁷²

Слід назвати ще кілька антирадянських молодіжних націоналістичних організацій в селах Бедевля, Солотвино Тячівського, Ясіня Рахівського, Березово Хустського, Міжгір'я, Річка Міжгірського районів, а також у Перечині, Ужгородському педучилищі, Хустській середній школі № 1 та інших, всіх учасників яких тепер реабілітовано.

О. Д. Довганич

* * *

1. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 3072, арк. 14, 41, 111, 137.

2. Там само, арк. 366—367, 464.

3. Там само, арк. 24, 112, 180, 225.

4. Там само, арк. 462—464.
5. Там само, арк. 256—261.
6. Там само, спр. 501, арк. 21—22, 31.
7. Там само, арк. 56—57.
8. Там само, арк. 58—59.
9. Там само, спр. 502, арк. 26—27; спр. 504, арк. 171—172.
10. Там само, спр. 503, арк. 156.
11. Там само, спр. 505, арк. 189, 202.
12. Там само, арк. 388.
13. Там само, спр. 1301, арк. 98.
14. Там само, арк. 66—71.
15. Там само, арк. 40.
16. Там само, арк. 19—26.
17. Там само, арк. 27.
18. Там само, спр. 1302, арк. 21.
19. Там само, арк. 211.
20. Там само, спр. 5273, арк. 18.
21. Там само, арк. 31, 38, 40, 44, 159.
22. Там само, арк. 68.
23. Там само, арк. 227, 238.
24. Там само, арк. 267.
25. Там само, спр. 5594, арк. 15—16.
26. Там само, арк. 29—30.
27. Там само, арк. 121.
28. Там само, арк. 186.
29. Там само, арк. 232.
30. Там само, спр. 90, арк. 14—15.
31. Там само, арк. 205, 252.
32. Там само, спр. 91, арк. 3, 6.
33. Там само, спр. 92, арк. 204—205.
34. Там само, спр. 91, арк. 272.
35. Там само, спр. 92, арк. 277.
36. Там само, спр. 93, арк. 3, 16, 30, 74, 94, 111.
37. Там само, арк. 255, 260.
38. Там само, спр. 794, арк. 15—16.
39. Там само, арк. 17, 201.
40. Там само, спр. 796, арк. 162.
41. Там само, спр. 795, арк. 144.
42. Там само, спр. 796, арк. 165.
43. Там само, спр. 797, арк. 150.
44. Там само, спр. 796, арк. 221.
45. Там само, спр. 797, арк. 123.
46. Там само, арк. 396.
47. Там само, спр. 5688, арк. 27—28.
48. Там само, арк. 32.
49. Там само, арк. 38.
50. Там само, арк. 98.
51. Там само, спр. 5690, арк. 293—294.
52. Там само, спр. 1321, арк. 61.
53. Там само, арк. 33—34.
54. Там само, арк. 21—22.
55. Там само, спр. 1322, арк. 60.
56. Там само, спр. 1324, арк. 146. 183.
57. Там само, спр. 1322, арк. 61—62.
58. Там само, спр. 1325, арк. 206.

59. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. — Кн. 2. — Львів, 1997. — С. 370.
60. Там само. — С. 374.
61. Там само. — С. 373.
62. ДАЗО, ф. 2558, оп. 1, спр. 1058, арк. 13.
63. Там само, арк. 41, 48.
64. Там само, арк. 266—267.
65. Там само, арк. 354—355.
66. Там само, спр. 732, арк. 218.
67. Там само, спр. 1194, арк. 15, 69, 102, 140, 195, 315.
68. Там само, арк. 361—362.
69. Там само, спр. 1195, арк. 50.
70. Там само, арк. 116.
71. Там само, арк. 195.
72. Там само, арк. 202.

ВИСНОВКИ

По-перше, проаналізований фактичний матеріал показує, що такі трагічні аномалії радянської тоталітарної системи, як репресії проти своїх громадян, тривалий час приховувалися від народу. До архівних документів дослідники не мали доступу, тому ця проблема ніколи не вивчалася і не аналізувалася, а в історичній літературі на місцевому рівні абсолютно нічого не друкувалося, хоча ще у другій половині 50-х років на загальнодержавному рівні Радянського Союзу деяка частина репресованих з політичних мотивів громадян була реабілітована. Процес поновлення справедливості тоді не був доведений до кінця, що можна кваліфікувати як повну неповагу до історичної правди. З другої половини 60-х років цю проблему знову загнали в глухий кут, і реабілітація була припинена. Лише в період так званої “перестройки” з 1987 року вона знову виплила, і реабілітація необґрунтовано репресованих громадян періоду 30—40-х і початку 50-х років була відновлена і продовжена.

Значний поштовх цій важливій справі надав закон України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”, прийнятий 17 квітня 1991 року.

У вступі проаналізовано репресії проти найголовніших категорій громадян краю, зокрема, закарпатських втікачів в СРСР у 1939—1941 роках, керівних діячів та інших учасників Карпатської України, крайової організації українських націоналістів, керівників інших політичних партій та їх спільників, членів різних антирадянських молодіжних і націоналістичних організацій і груп, сільських хліборобів за так звану антиколгоспну та антирадянську агітацію, втікачів із шкіл фабрично-заводського навчання у другій половині 40-х років, греко-католицьких священників та інших служителів культу різних релігійних конфесій і сект. Всіх їх судили за так звані контрреволюційні злочини, які нібито виражалися у підриві чи послабленні існуючої влади, її поваленні, чи загрозі її незалежності або недоторканості її території.

По-друге. Хоч у другій половині 50-х років архівно-слідчі кримінальні справи почали переглядатися правоохоронними та органами правосуддя і необґрунтовано засуджених почали звільняти з виправно-трудових таборів ГУЛАГу, але тут же виникла інша проблема. Частина звільнених відправляли на вічне поселення в райони Півночі та Сибіру Російської Федерації і таким чином не дозволяли повертатися додому.

Зокрема у прикордонну Закарпатську область правоохоронні органи не відпускали звільнених громадян, оскільки у повоєнні роки тут існувала відповідна зона, куди без дозволу Міністерства внутрішніх справ не дозволялося приїжджати і закарпатцям було заборонено прописатися в себе вдома, в селі чи місті і навіть в іншому районі. Пізніше ця перепона була знята. До того ж звільнені з таборів ГУЛАГу перебували ще під наглядом органів КДБ, які ревно слідкували за життям і поведінкою колишніх політв’язнів.

По-третє. Найважчою проблемою для звільнених з таборів політичних в’язнів стало працевлаштування. Колишніх працівників народної освіти не приймали на роботу в школи, для

них залишалася лише фізична праця. І це для людей, які пережили страхіття в таборах ГУЛАГу, в кого найчастіше було підірвано здоров'я. Про це яскраво свідчать опубліковані в пресі матеріали спогадів колишніх політв'язнів про свої митарства в період трудовлаштування.

По-четверте. Після прийняття судового рішення про реабілітацію всі ті, хто залишився в живих і чия адреса була відома, одержували відповідну довідку про реабілітацію, а якщо адресу реабілітованої особи чи родини померлого в таборі не знали, вона залишалася в кримінальній справі. Тому виявлено немало фактів, коли колишні політв'язні або їх рідні нічого не знали про реабілітацію. Тепер в обласному томі "Реабілітовані історією" друкуються довідки на всіх реабілітованих громадян з відповідними даними про рік і місце народження, національність, освіту, останнє місце роботи та посаду на час арешту, коли і ким репресовано, форма репресії, термін покарання, коли і ким реабілітовано, дані про увічнення пам'яті та місце поховання.

По-п'яте. Видання обласного тому "Реабілітовані історією" у двох книгах є своєрідним пам'ятником репресованим громадянам Закарпатської області. Але, щоб увічнити їх пам'ять монументально, потрібно відкрити пам'ятник жертвам політичних репресій в Ужгороді, про що неодноразово уже писала обласна преса з ініціативи крайової організації Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих, яке з часу свого створення проводить в області корисну роботу по захисту прав репресованих, пропаганді літератури про них та увічнення їх пам'яті.

По-шосте. В обласному томі у двох книгах зібрано матеріали про політичні репресії закарпатців у 30—50-х роках, оприлюднено оригінальні архівні документи і спогади репресованих, а про найбільш видатних діячів краю подано нариси, подано також анотації про місця поховань розстріляних. Але це аж ніяк не значить, що вивчення цієї трагічної теми вже завершено. Ні! Це лише перший вагомий почин тієї величезної роботи, яку мають здійснити майбутні дослідники відповідних інститутів чи фондів, щоб зробити кваліфікований висновок у дослідженні цієї епопеї. Наш народ має знати історію свого минулого і пам'ятати про нечувані політичні жертви своїх синів і дочок, знати і пам'ятати, щоб такого в майбутньому ніколи не повторилося.

О. Д. Довганич

ДОДАТКИ

ЗАКОН УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ “ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ НА УКРАЇНІ”

Після 1917 року, в період громадянської війни і наступні десятиріччя, на землі України пролилося багато людської крові. Мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання. Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці. При судових і позасудових розправах грубо нехтувались норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства.

Відмічаючи, що частину осіб, репресованих у 30—40-х і на початку 50-х років, уже поновлено в правах на підставі законодавства Союзу РСР, Верховна Рада Української РСР вважає, що реабілітація жертв політичних репресій повинна охоплювати увесь період після 1917 року до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватись на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами Української РСР або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя чи волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру.

Верховна Рада Української РСР засуджує репресії і відмежовується від терористичних методів керівництва суспільством, висловлює співчуття жертвам необґрунтованих репресій, їх рідним і близьким, проголошує намір неухильно добиватись відновлення справедливості, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав, прагне забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями реабілітованим та їх сім'ям, та гарантує народу України, що подібне ніколи не повториться, що права людини і законність будуть свято додержуватись.

Цим законом ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян Української РСР, поновлюються їх права, встановлюється компенсація за незаконні репресії та пільги реабілітованим.

СТАТТЯ 1. Вважати реабілітованими осіб, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, в тому числі “двійками”, “трійками”, особливими нарадами і в будь-якому іншому позасудовому порядку, за вчинення на території України діянь, кваліфікованих як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством Української РСР до набрання чинності Законом СРСР “Про кримінальну відповідальність за державні злочини” від 25 грудня 1958 року, за винятком осіб, зазначених у статті 2 цього Закону.

Визнати реабілітованими також громадян, засуджених за:

— антирадянську агітацію і пропаганду за статтею 7 Закону СРСР “Про кримінальну відповідальність за державні злочини” від 25 грудня 1958 року і статтею 62 Кримінального кодексу Української РСР в редакціях до прийняття Закону Української РСР від 28 жовтня 1989 року “Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 14 квітня 1989 року “Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР”;

— поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, тобто за статтею 187¹ Кримінального кодексу Української РСР;

— поширення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом справляння релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднані з заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи статевою розпустою.

Підлягають реабілітації також особи, щодо яких з політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру.

СТАТТЯ 2. Реабілітації не підлягають особи, щодо яких у матеріалах кримінальних справ є сукупність доказів, які підтверджують обґрунтованість притягнення їх до відповідальності за:

- зраду Батьківщині, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, терористичні акти;
- злочини проти людства і людяності, каральні акції щодо мирного населення, вбивства, мордування громадян і посібництво в цьому окупантам у період Великої Вітчизняної війни;
- організацію збройних формувань, які чинили вбивство, розбої, грабежі та інші насильства;
- збройні вторгнення на територію України та особисту участь у вчиненні цих злочинів.

Не підлягають реабілітації також особи, засуджені за злочини проти правосуддя, пов'язані з застосуванням репресій, навіть якщо вони самі згодом зазнали репресій.

СТАТТЯ 3. Реабілітувати всіх громадян, засланих і висланих з постійного місця проживання та позбавлених майна за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпособниками та їх сім'ями.

СТАТТЯ 4. Поновити реабілітованим в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей.

Визнати недійсними пов'язані з застосуванням репресій рішення про позбавлення державних нагород, учених ступенів, військових, спеціальних і почесних звань, пенсій та інших прав.

За бажанням реабілітованого або його родичів у разі смерті реабілітованого повідомлення про реабілітацію має бути безкоштовно опубліковано в пресі чи іншим способом доведено до відома громадськості за місцем роботи або проживання реабілітованого.

СТАТТЯ 5. Встановити для осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі або примусового поміщення у лікувальні заклади і згодом реабілітовані відповідно до статті 1 цього Закону, грошову компенсацію у розмірі 140 карбованців за кожний місяць позбавлення волі, але не більш як 12 тисяч карбованців. Одноразово як грошова компенсація реабілітованій особі виплачується до 3000 карбованців, решта належних грошей — протягом наступних 5 років.

Вилучені будівлі та інше майно по можливості (якщо будинок незайнятий, а майно збереглося) повертається реабілітованому або його спадкоємцям. При відсутності такої можливості заявнику відшкодовується вартість будівель та майна.

Не підлягають поверненню (компенсації) будівлі та інше майно, що було націоналізовано (муніципалізовано) на підставі відповідних нормативних актів.

Заяви про компенсацію та повернення майна подаються не пізніше трьох років з моменту набрання чинності Законом або з дня одержання особою довідки про реабілітацію згідно з цим Законом.

Порядок виплати компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим регулюється Положенням, затверджуваним Радою Міністрів Української РСР.

СТАТТЯ 6. Реабілітованим громадянам відповідно до статті 1 цього Закону час тримання під вартою, відбування покарання в місцях позбавлення волі, заслання або перебування на примусовому лікуванні зараховується у потрібному розмірі в стаж роботи для призначення трудових пенсій.

Реабілітованим громадянам, які потребують поліпшення житлових умов, надається право на першочергове одержання житла.

В разі смерті реабілітованої особи це право зберігається за одним з подружжя, якщо вони не створили нову сім'ю, а також за батьками і дітьми, які проживали спільно до арешту і у зв'язку з застосуванням репресій втратили право на займане жиле приміщення та потребують поліпшення житлових умов.

Реабілітовані особи, які проживають у сільській місцевості, мають право на одержання безпроцентної позики та першочергове забезпечення будівельними матеріалами для будівництва житла.

Якщо реабілітована особа згідно з статтею 1 цього Закону стала інвалідом внаслідок репресій або пенсіонером, їй надається також право на:

- одержання пільгових путівок для санаторно-курортного лікування та відпочинку;
- право на безплатне забезпечення автомобілем класу ЗАЗ-968М при наявності відповідних медичних показників;
- безплатний проїзд всіма видами міського пасажирського транспорту (крім таксі) та на автомобільному транспорті загального користування (за винятком таксі) в сільській місцевості в межах адміністративного району;
- зниження оплати жилої площі та комунальних послуг на 50 процентів, в межах норм, передбачених чинним законодавством;
- позачергове надання медичної допомоги і на 50 процентів зниження вартості ліків за рецептом;
- переважне право на вступ до садівницьких товариств, першочергове право на вступ до житлово-будівельних кооперативів;
- першочергове встановлення телефону.

Особи, реабілітовані відповідно до цього Закону, мають право на безплатну консультацію адвокатів з питань, пов'язаних з реабілітацією. Реабілітованим, які мають право на передбачені цим Законом пільги, видається посвідчення єдиного зразка, що затверджується Радою Міністрів Української РСР.

Видача цього посвідчення проводиться за місцем проживання виконкомом відповідних місцевих рад народних депутатів;

Чинність статей 4, 5 та 6 цього Закону поширюється на жертв політичних репресій, що були реабілітовані до прийняття цього Закону.

СТАТТЯ 7. Встановити такий порядок застосування статей 1 і 2 цього Закону.

Органи прокуратури у взаємодії з органами державної безпеки проводять перевірки та складають відповідні висновки щодо всіх кримінальних справ, зазначених в статтях 1 і 2 цього Закону, рішення по яких не були скасовані до моменту його прийняття.

На реабілітованих осіб органи прокуратури видають відповідні довідки.

При наявності підстав для визнання особи такою, що згідно з статтею 2 цього Закону не підлягає реабілітації, прокурор надсилає справу з висновком:

щодо засуджених судами — до тих же судів, які виносили останнє судове рішення. Справи, по яких вироки, ухвали, постанови було внесено ліквідованими або розформованими судами, а також військовими трибуналами щодо цивільних осіб, передаються на розгляд тих судів, до підсудності яких ці справи віднесено чинним законодавством. Територіальна підсудність справи визначається за місцем винесення останнього судового рішення;

щодо підданих покаранню за рішенням позасудових органів — до Верховного Суду Української РСР, обласних та Київського міського судів, військових трибуналів округів, Чорноморського флоту, на території яких застосовувались репресії.

Внаслідок розгляду справи суд може прийняти одне з таких рішень:

- визнати, що особу обґрунтовано засуджено або піддано покаранню позасудовим органом і на неї не поширюється дія статті 1 цього Закону;
- визнати, що особу необґрунтовано засуджено або піддано покаранню позасудовим органом і вона підлягає реабілітації згідно з статтею 1 цього Закону.

При розгляді справи суд може також внести зміни до раніше винесених вироку, ухвали і постанови судів чи до рішення несудових органів.

СТАТТЯ 8. Особі, яка визнана судовим, чи військовим трибуналом такою, що не підлягає реабілітації, вручається копія ухвали (постанови), а в разі визнання необґрунтовано засудженою або підданою покаранню за рішенням несудового органу — довідка про реабілітацію.

Ухвалу (постанову) суду чи військового трибуналу може бути опротестовано прокурором чи головою відповідного суду або оскаржено особою, якій відмовлено в реабілітації.

Протести в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами розглядаються у звичайному порядку, передбаченому нормами Кримінально-процесуального кодексу Української РСР.

СТАТТЯ 9. Вирішення питань, пов'язаних з встановленням факту розкуркулення, адміністративного виселення, з відшкодуванням матеріальних збитків, поновленням трудових, житлових, пенсійних та інших прав громадян, реабілітованих відповідно до цього Закону, покласти на

обласні, міські і районні ради народних депутатів. З цією метою радам народних депутатів утворити штатні комісії, положення про які затверджується Радою Міністрів Української РСР.

За дорученням цих комісій органи внутрішніх справ встановлюють факти безпідставності заслання і вислання, направлення на спецпоселення, а також конфіскації і вилучення майна у зв'язку з необґрунтованими репресіями і матеріали перевірки надсилають комісіям.

Голова Верховної Ради Української РСР

Л. КРАВЧУК

м. Київ

17 квітня 1991 року

ПОСТАНОВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ “ПРО ТЛУМАЧЕННЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ НА УКРАЇНІ”

У зв'язку з численними запитами реабілітованих громадян, комісій по поновленню прав реабілітованих, інших посадових осіб та в інтересах єдиного поняття і вірного застосування Закону Верховна Рада України постановляє:

1. Роз'яснити, що політичний мотив репресій (стаття 1) — це застосування державою примусових заходів щодо противників радянської влади у вигляді пред'явлення обвинувачення у вчиненні політичного (контрреволюційного) злочину або визнання особи соціально небезпечною у політичному відношенні за наявності достовірних матеріалів, застосування на цих підставах репресій у судовому порядку відповідно до статей 33—34 Кримінального кодексу Української РСР у редакції 1927 року та в адміністративному порядку.

2. Територія Української РСР (стаття 1) — територія України на час прийняття Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” — 17 квітня 1991 року.

3. Громадяни України — особи, які постійно проживали на території України до застосування щодо них незаконних репресій, і також такі, які з різних причин були переміщені за межі України.

4. Застосування (піддання) репресій (стаття 1):

— оголошення вироку, ухвали (постанови) судом першої інстанції або рішення (постанови) позасудовим органом про застосування кримінального покарання, відправлення у заслання та вислання без пред'явлення обвинувачення у конкретному злочині;

— винесення судом або позасудовим органом рішення про необґрунтоване застосування примусових заходів медичного характеру;

— винесення постанови про арешт та перебування під вартою в разі закриття справи на попередньому слідстві чи у судовому порядку;

— прийняття рішення місцевими органами влади, службовими особами чи громадськими організаціями про застосування репресій в адміністративному порядку.

5. Не підлягають реабілітації особи (стаття 2, частина 1), щодо яких у матеріалах кримінальних справ є сукупність доказів, які підтверджують їх зраду Батьківщини у формах, передбачених Кримінальним кодексом Української РСР 1922, 1927 та 1961 років.

Злочини проти миру та людства (стаття 2, частина 2) — злочини, кваліфіковані за Законом № 10 Контрольної Ради у Німеччині від 20 грудня 1945 року “Про покарання осіб, винних у військових злочинах, злочинах проти миру та проти людства” (стаття 11, параграф I, пункти “а”, “б”, “г”, “с”) та згідно з Указом Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 року “Про міру покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах та мордуваннях радянських цивільних громадян та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з боку радянських громадян та їх посібників”.

Виходячи із загальноприйнятих принципів міжнародного права та на підставі наведених нормативних актів не можуть бути реабілітовані за Законом України “Про реабілітацію жертв

політичних репресій на Україні” засуджені громадяни колишнього СРСР, іноземні громадяни та особи без громадянства, які під час Другої світової війни служили у військових формуваннях фашистської Німеччини та її сателітів, охоронних військах СС, поліції, адміністративних органах окупантів.

Підлягають реабілітації громадяни, які займали адміністративні посади в період тимчасової німецької окупації території України, якщо буде встановлено, що вони подавали допомогу партизанам, підпільникам і частинам радянської армії чи саботували виконання вимог окупаційної влади, допомагали населенню в приховуванні запасів продовольства та майна чи іншим шляхом сприяли боротьбі з окупантами.

6. Збройні формування (стаття 2, частина 3) — стабільні озброєні угруповання осіб, які об'єдналися для боротьби проти державної влади, незалежно від кваліфікації дій їх організаторів і членів.

7. Направлення на заслання, вислання та спеціальні поселення в адміністративному порядку (стаття 3) — застосування репресій на підставі рішень місцевих органів влади, адміністративних органів, посадових осіб чи громадських організацій з політичних мотивів до сімей, осіб, репресованих за обвинуваченням у контрреволюційних злочинах; до осіб, визнаних соціально небезпечними у політичному відношенні, противниками колективізації; обвинувачених у зв'язках з так званими “ворогами народу”, у приналежності до політичних партій тощо.

Особи, які були незаконно вислані чи заслані і згодом реабілітовані, поновлюються в усіх громадянських правах, але на них не поширюються пільги, передбачені статтею 6 цього Закону.

Не підлягають реабілітації відправлені в адміністративному порядку на спецпоселення радянські громадяни, які перебували під час війни у полоні, а також репатрійовані громадяни, які служили у стройових формуваннях німецької армії, поліції, спеціальних німецьких формуваннях та брали участь у розвідувальних, каральних та бойових діях проти Червоної армії, партизанів, армій антигітлерівської коаліції та мирного населення, за винятком тих, хто пізніше брав активну участь у складі Червоної армії або партизанських загонів, а також у лавах Опору інших держав у бойових діях проти німецько-фашистських військ та їх сателітів.

Довідки про реабілітацію, згідно із статтею 3 цього Закону, видаються реабілітованим на їх вимогу органами внутрішніх справ за наявності у них відповідних документів (постанови про вислання, особистих справ на виселення осіб тощо), а за відсутності таких документів — районними комісіями по поновленню прав реабілітованих після встановлення ними факту виселення.

8. Особи, які були засуджені неодноразово або по сукупності за політичні (контрреволюційні) та загальнокримінальні злочини і згодом реабілітовані відповідно до статті 1 Закону за діяння як політичні (контрреволюційні) злочини із зниженням міри покарання в частині реабілітації, мають право на грошову компенсацію, передбачену статтею 5 Закону, за кожну репресію на підставі довідок про реабілітацію.

9. Реабілітовані згідно із статтями 1 та 3 цього Закону, особи (їх спадкоємці першої черги) мають право на повернення (відшкодування вартості) вилучених у них будинків, майна (стаття 5). Можливість повернення реабілітованому будинку (його частини) в натурі вирішується з урахуванням конкретних обставин: правомочного проживання там громадян, великого порівняно з його вартістю розміру затрат на перебудову, потреби у продовженні його використання для соціальних потреб (дитячих закладів, лікарень тощо).

Не можуть бути повернені жилі будівлі, будинки реабілітованому (його спадкоємцям першої черги), якщо первинному набувачу вони були передані правомірно і знаходяться у його власності або перебудовані у нежилі будівлі чи суттєво перебудовані.

В разі неможливості повернення будівель чи майна у натурі реабілітованому (його спадкоємцям першої черги) його вартість відшкодовується установами, організаціями та їх правонаступниками громадянам та їх спадкоємцям, а якщо ці фізичні та юридичні особи та їх правонаступники невідомі — фінансовими органами з коштів місцевого бюджету у розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України.

Склад майна, яке підлягає поверненню реабілітованому, встановлюється на підставі документів про його вилучення і реалізацію з архівів та інших установ. Майно (або його компенсація) повертається спадкоємцям першої черги реабілітованого в разі подання свідоцтва про право на спадщину, яке відкривається з дня прийняття про це рішення районною Комісією з питань поновлення

прав реабілітованих. Коло спадкоємців першої черги визначається на день винесення цього рішення.

Свідоцтво про право на спадщину видається нотаріальними конторами достроково на підставі відповідного рішення Комісії з питань поновлення прав реабілітованих, яке має містити відомості про склад спадкового майна (або суму його відшкодування у мінімальних заробітних платах), перелік документів, на підставі яких встановлена належність громадянина до кола спадкоємців першої черги, та документів, згідно з якими встановлено факт смерті спадкоємця.

В разі появи спадкоємців першої черги реабілітованого вони мають право отримати свою частку (відшкодування вартості) у спадкоємця, який оформив на своє ім'я спадкове майно (компенсацію), а при невирішенні цього питання між собою — звернутися до суду.

Питання про спадкоємство жилого будинку при появі інших спадкоємців першої черги вирішується у судовому порядку.

10. Право на безкоштовне забезпечення автомобілем (стаття 6), встановленого для інвалідів класу, мають тільки реабілітовані згідно із статтею 1 цього Закону особи, які стали інвалідами внаслідок репресій і мають відповідні показання.

11. Довідки або посвідчення про реабілітацію, видані у державах — республіках колишнього СРСР або його державними органами, чинні на території України. В разі необхідності органи прокуратури та внутрішніх справ України роблять відповідний запит до органів держав — республік колишнього СРСР, які видали такі документи, щодо офіційних документів про підставу реабілітації та інших необхідних даних.

Правоохоронні органи, архівні та інші державні установи України за запитом державних та громадських установ, а також приватних осіб з держав — республік колишнього СРСР подають правову допомогу у питаннях, пов'язаних з реабілітацією.

12. Відповідно до частин четвертої та сьомої статті 7 цього Закону обласні і Київський міський суди, військові суди регіонів і Військово-Морських Сил України вправі переглядати в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами кримінальні справи, розглянуті в минулому військовими трибуналами та позасудовими органами, в тому числі за межами території колишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент застосування репресій були громадянами України, останні судові рішення, по яких винесені військовими трибуналами фронтів, військ МВС Українського округу та інших військових трибуналів, за винятком Військової колегії Верховного Суду колишнього СРСР.

13. Якщо відповідно до частини четвертої статті 7 і статті 8 цього Закону особа визначається такою, що згідно із статтею 2 цього Закону не підлягає реабілітації, прокурор складає відповідний висновок і повідомляє про це заінтересованих осіб. Прокурор надсилає справу на розгляд суду тільки за заявами, зверненнями заінтересованих осіб, які не погоджуються з висновками про відмову в реабілітації.

14. Особам, які реабілітовані у встановленому порядку до прийняття цього Закону (до 17 квітня 1991 року) і не мають або втратили довідки про реабілітацію, такі довідки можуть бути видані органами Служби безпеки України та Державного архіву України за умов, що рішення про це судових органів або прокуратури про їх реабілітацію є в архівних кримінальних справах.

15. Реабілітовані або за їх згодою в разі їх смерті близькі родичі мають право знайомитись з матеріалами закритих провадженням кримінальних та адміністративних справ і одержувати копії документів непроцесуального характеру. Знайомитися з такими справами вони можуть тільки в разі, якщо в них немає даних, які можуть негативно вплинути на гідність, законні права та інтереси як самих потерпілих, їх рідних, так і інших громадян.

Реабілітовані особи та їх спадкоємці мають право на одержання рукописів, фотокарток, інших особистих речей, які збереглися у справах. Державні органи зобов'язані повідомити рідних реабілітованого про місце його загибелі (смерті) при наявності таких даних.

Голова Верховної Ради України

І. ПЛЮЩ

м. Київ,

24 грудня 1993 року.

КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ

Витяг з кримінального кодексу УСРР у редакції 1927 року.

Особлива частина.

Розділ I.

54-1. Контрреволюційною вважається всяка дія, спрямована на повалення, підрив або послаблення влади робітничо-селянських рад і обраних ними, на підставі Конституції Союзу РСР і Конституції союзних республік, робітничо-селянських урядів Союзу РСР, союзних і автономних республік, або на підрив чи послаблення зовнішньої безпеки Союзу РСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції.

В силу міжнародної солідарності інтересів усіх трудящих такі самі дії визнаються контрреволюційними і тоді, коли вони спрямовані проти всякої іншої держави трудящих, хоч би і такої, що не входить до Союзу РСР.

54-1а. За зраду батьківщини, тобто за дії, вчинені громадянами Союзу РСР на шкоду воєнній моці Союзу РСР, його державній незалежності або недоторканності його території, як-от: шпигунство, видача воєнної або державної таємниці, перехід на сторону ворога, втеча або переліт за кордон —

вищий захід соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна, а при пом'якшуючих обставинах — позбавлення волі на строк десять років з конфіскацією всього майна. (В редакції 20 липня 1934 р. — 33 УСРР 1934 р. № 28, ст. 239).

54-1б. За ті самі злочини, вчинені військовослужбовцями, — вищий захід соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна (В редакції 20 липня 1932 р. — 33 УСРР 1934 р. № 28, ст. 239).

54-1в. В разі втечі або перельоту за кордон військовослужбовця до повнолітніх членів його родини, якщо вони чим-небудь сприяли готованій або вчиненій зраді, або, хоча б знали про неї, але не довели про це до відома влади, застосовується —

позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією всього майна.

До всіх інших повнолітніх членів родини зрадника, що жили спільно з ним або були на його утриманні до моменту вчинення злочину, застосовується —

позбавлення виборчих прав та заслання до віддалених районів Сибіру на п'ять років. (В редакції 20 липня 1934 р. — 33 УСРР 1934 р. № 28, ст. 239).

54-1г. За недонесення з боку військовослужбовця про готовану або вчинену зраду —

позбавлення волі на десять років.

За недонесення з боку інших громадян (не військовослужбовців) —

позбавлення волі на строк не менш як шість місяців (В редакції 20 липня 1934 р. — 33 УСРР 1934 р. № 28, ст. 239).

54-2. За збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі або на місцях з тією самою метою і, зокрема, щоб силоміць відірвати від Союзу РСР і окремої союзної республіки будь-яку частину її території або розірвати укладені Союзом РСР з іноземними державами договори, застосовується —

вищий захід соціального захисту — розстріл або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна і з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства Союзу РСР та вигнання за межі Союзу РСР назавжди з допущенням при пом'якшуючих обставинах зниження до позбавлення волі на строк не менш як три роки, з конфіскацією всього або частини майна.

54-3. За зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою або з окремими її представниками, а також за сприяння будь-яким способом іноземній державі, що воює з Союзом РСР або бореться з ним шляхом інтервенції чи блокади, застосовуються

— заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-4. За допомогу будь-яким способом тій частині міжнародної буржуазії, яка, не визнаючи рівноправності комуністичної системи, що приходить на зміну капіталістичній системі, прагне її повалити, а також тим суспільним групам і організаціям, що є під впливом цієї буржуазії або безпосередньо організовані нею, здійснити ворожу проти Союзу РСР діяльність, застосовується —

позбавлення волі на строк не менш як три роки, з конфіскацією всього або частини майна, з підвищенням при особливо обтяжуючих обставинах аж до вищого заходу соціального захисту — розстрілу або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна і з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства Союзу РСР і вигнанням за межі Союзу РСР назавжди.

54-5. За схиляння іноземної держави або будь-яких у ній суспільних груп через зносини з їхніми представниками, використання фальшивих документів або іншими способами до оголошення війни, до збройного втручання в справи Союзу РСР або до інших ворожих дій, зокрема: до блокади, захоплення державного майна Союзу РСР або союзних республік, розриву дипломатичних відносин, розриву укладених з Союзом РСР договорів тощо, застосовуються —

заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-6. За шпигунство, тобто за передачу, викрадення або збирання для передачі відомостей, що за змістом своїм є спеціально охоронюваною державною таємницею, іноземним державам, контрреволюційним організаціям або приватним особам, застосовується —

позбавлення волі 1 на строк не менш як три роки, з конфіскацією всього або частини майна, а в тих випадках, коли шпигунство спричинило або могло спричинити особливо тяжкі наслідки для інтересів Союзу РСР, —

вищий захід соціального захисту — розстріл або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна, з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства Союзу РСР та з вигнанням за межі Союзу РСР назавжди.²

За передачу, викрадення або збирання для передачі економічних відомостей, які за своїм змістом не є спеціально охоронюваною державною таємницею, але які не підлягають оголошенню через безпосередню заборону закону або з наказу керівників відомств, установ і підприємств, за винагороду або безоплатно організаціям і особам, зазначеним вище, застосовується —

позбавлення волі на строк до трьох років.

Примітка 1. Спеціально охоронюваною державною таємницею вважаються відомості, перелічені в окремому переліку, який затверджує Рада Народних Комісарів Союзу РСР, погоджуючи з радами народних комісарів союзних республік, і який опубліковується до загального відома.

Примітка 2. Щодо шпигунства осіб, згаданих в ст. 206, зберігає силу стаття 206. (В редакції 25 січня 1928 р. — ЗУ УСРР 1928 р. № 11, ст. 104).

54-6а. За розголошення відомостей, які становлять державну таємницю, вчинене особами, яким були довірені ці відомості або які могли одержати ці відомості в зв'язку з своїм службовим становищем, оскільки ці дії не можуть бути кваліфіковані як зрада батьківщини або шпигунство, —

ув'язнення до виправно-трудових таборів строком від восьми до дванадцяти років.

За розголошення приватними особами відомостей, які становлять державну таємницю, оскільки ці дії не можуть бути кваліфіковані як зрада батьківщини або шпигунство, —

ув'язнення до виправно-трудових таборів строком від п'яти до десяти років.

За заяву або передачу за кордон винаходів, відкриттів і технічних удосконалень, які становлять державну таємницю, зроблених в межах СРСР, а також зроблених за кордоном громадянами СРСР, командированими державою, якщо ці злочини не можуть бути кваліфіковані як зрада батьківщини або шпигунство, —

ув'язнення до виправно-трудових таборів строком від десяти до п'ятнадцяти років.

Примітка: Спеціально охоронюваною державною таємницею вважаються відомості, перелік яких встановлений Радою Міністрів Союзу РСР в її постанові від 8 червня 1947 року). (В редакції Указу Президії Верховної Ради УРСР від 23 лютого 1948 р. — “Відомості Верховної Ради УРСР” 1948 р. № 3).

54-7. За підлив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу або кредитної системи, а також кооперації, вчинений з контрреволюційною метою через відповідне використання державних установ і підприємств або через протидіяння їх нормальній діяльності, а також за використання державних установ і підприємств або протидіяння їх діяльності, вчинене в інтересах колишніх власників або заінтересованих капіталістичних організацій, застосовуються —

заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-8. За вчинення терористичних актів, спрямованих проти представників радянської влади або діячів революційних робітничих і селянських організацій, і за участь у виконанні цих актів хоч би і особами, які не належать до контрреволюційної організації, застосовуються —

заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-9. За зруйнування або пошкодження з контрреволюційною метою через вибух, підпал або іншими способами залізничних та інших шляхів і засобів сполучення, засобів народного зв'язку, водопроводу, громадських складів та інших споруд або державного чи громадського майна застосовуються —

заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-10. За пропаганду або агітацію, яка полягає в заклик до повалення, підризу або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів (ст.ст. 54-2 — 54-9), а також за розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту, застосовується —

позбавлення волі на строк не менш як шість місяців.

За ті самі дії під час масових заворушень, або з використанням релігійних чи національних забобонів мас, або у воєнній обстановці, або в місцевостях, оголошених на воєнному стані, застосовуються —

заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-11. За всяку організаційну діяльність, спрямовану на підготування або вчинення передбачених у цьому розділі злочинів, а також за участь в організації, утвореній для підготування або вчинення одного з злочинів, передбачених у цьому розділі, застосовуються —

заходи соціального захисту, зазначені у відповідних статтях цього розділу.

54-12. За недонесення про певно відомий підготовлюваний або про вчинений контрреволюційний злочин застосовується —

позбавлення волі на строк не менш як шість місяців.

54-13. За активні дії або активну боротьбу проти робітничого класу і революційного руху, проявлені на відповідальній або секретній (агентура) посаді за царського ладу або у контрреволюційних урядів у період громадянської війни, застосовуються —

заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-14. За контрреволюційний саботаж, тобто за те, що будь-хто свідомо не виконає певних обов'язків або навмисно недбало їх виконає з спеціальною метою послабити владу уряду і діяльність державного апарату, застосовується —

позбавлення волі на строк не менш як один рік, з конфіскацією всього або частини майна, з підвищенням при особливо обтяжуючих обставинах аж до вищого заходу соціального захисту — розстрілу з конфіскацією майна.